

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

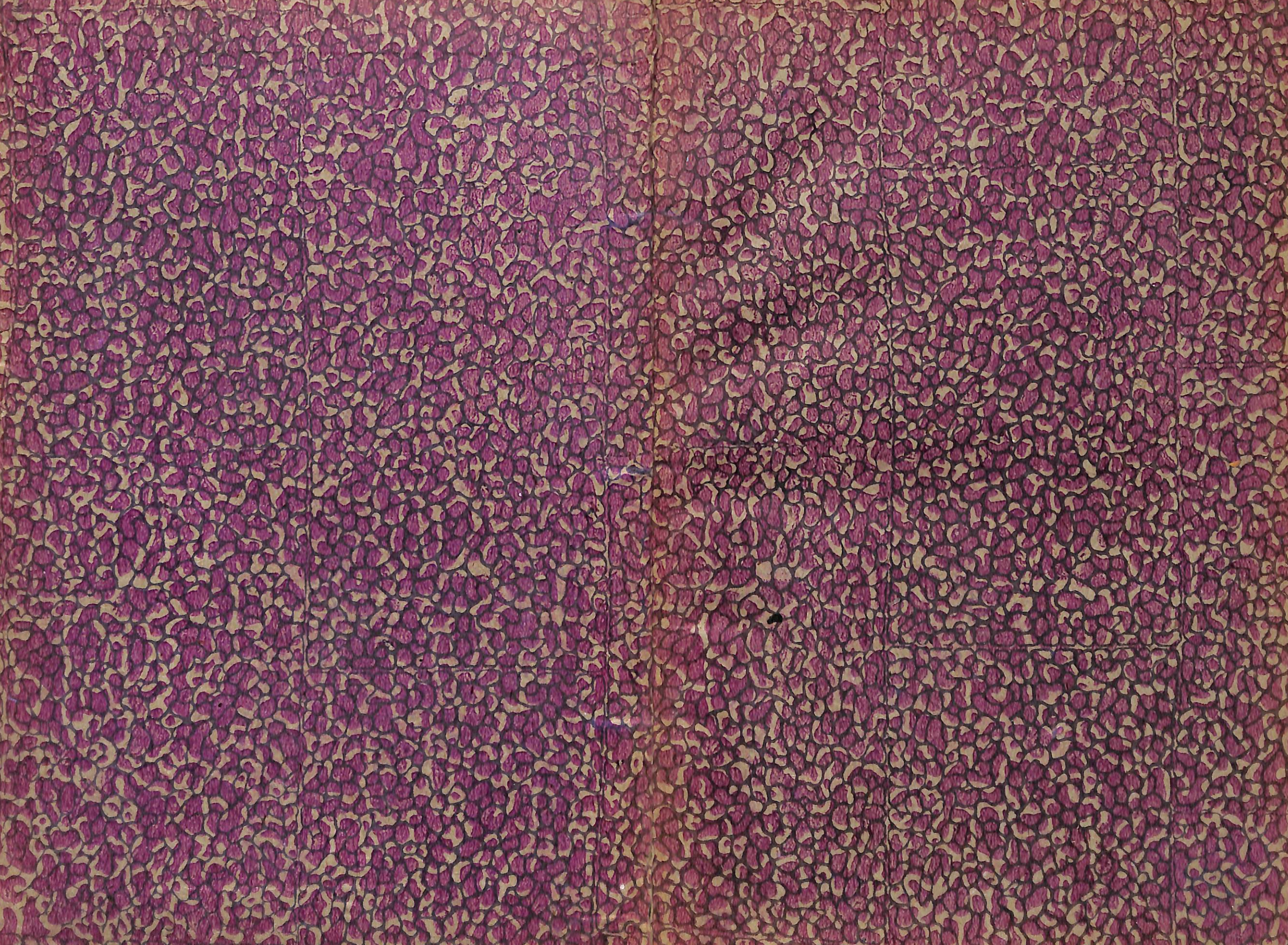
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

491.99-2

L-61

3689

A. P. M.
4-265a

4.8 0

ԿՈՎԿԱՍԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԻ ԿՈՂՄԻՑ ԹՈՅԼԱՏՐԻԱԾ Է
ՈՐՊԷՍ ԴԱՍԱԳԻՐԲ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

491.99-8

L-61

ԼՈՒՍԱԲԵՐ

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԿԱԶՄԵՑԻՆ

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԵԱՆ, ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ և Լ. ՇԱՆԹ

3425

14576

ԵՐՐՈՐԴ ՏԻՊ

Մեր ինքնուրոյն եւ փոխադրած յօդածների, ինչպէս եւ մեր նկարների
արտատպութեան իրաւունքը վերապահւած է

14354

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլէհրաւարտ սպարաւ Օր. Ն. Աղանեսցի, Պոլից. 7

1911

2010

11512-54 +

1517-63

92214-42

ԼՈՒՍԱՐԵՐ

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1 Գիւղի ժամը

Տան-դօ, տան-դօ... Նազըւ, վեր կաց,
արեն արդէն մայր է մըտնում.
տես, խաթունն էլ գործը պըրծած
փողոցումն է, ժամ է շտապում:
Ժամը տւին տան-դօ, տան-դօ...
Տէր, փառքըդ շատ. տան-դօ, տան-դօ...

Շուտով նախիրն հանդից կը գայ,
զընանք որ շուտ էլի յետ գանք,
կովը կըթենք, թըռ-թըռ կաթ տայ,
կովը կըթենք, մեր ցաւն հոգանք:

Ա՛խ, Նազըւ ջան, չես իմանում
էգուց էլի ազան կը գայ.

2. Մի շարաք ծառի վրա

ա.

Նըրա սիրտը միշտ անկըշտում,
էլ ամպի պէս պիտի գոռայ.

«Շուտով, Գրիգոր, փողերը բեր.
է՛լ չը կայ. կովըդ հանի...»
Ա՛խ, Նազըւ ջան, այն ինչ բան էր,
միտդ է հերու... Տէր, դու փըրկի:

Հայրիկդ արդէն գընացել է,
որ փող ճարի. երբ պիտի գայ,
տեսնենք մէկը խղճացել է...
Ա՛խ, սե օրը Տէրն էլ չը տայ:

Շուտով, Նազըւ, գընանք ժամը,
աղօթք անենք. քո ձայնն Աստուծո
շուտ կը լըսի, այս անգամը
մեզ չի թողնի անկով, անհաց...

Բարի մարդիկ միշտ կը լինեն,
հայրիկդ հետը փող կը բերի,
փողը կը տանք չար աղային,
որ մեր հորթուկն էլ չը խըլի...

Տան-դօ, տան-դօ... Նազըւ, գընանք,
արեն արդէն մայր է մըտնում,
էգուց տեսնենք, որ վեր կենանք,
ի՛նչ նոր արե է մեզ ծագում...

Ժամը տւին՝ տան-դօ, տան-դօ...

Տէր, փառքըդ շատ տան-դօ, տան-դօ...

Երևակայեցէք, մի ամբողջ շաբաթ բնակւեցի ես մի թթենու վրա:
Այդ ժամանակ, որքան յիշում եմ, պէտք է 13—14 տարեկան լինէի:
Ահագին տղայ և մի ամբողջ շաբաթ ծառի վրա...

Ձեմ յիշում ի՛նչ մի ծանր յանցանք էի գործել, և գուշակելով
որ երբ հայրս գար՝ անշուշտ խիստ պատժելու էր ինձ, մտածեցի
խուսափեմ: Մեր բակում, ճիշտ փողոցի դռան առաջ, կար մի կիսաշոր
բարձր թթենի, որ իր բարձրութեան վրա բազկաթոռի նման մի բան
էր կազմել:

Բարձրացայ այնտեղ, հետս առայ մի ներքնակ, մի բարձ, պարզե-
ցի նրանց ճիւղերի վրա, յարմարեցրի, յետոյ ծածուկ իջնելով մի
առ մի վեր հանեցի մի աման լիքը ջուր, հաց, պանիր և տեղաւոր-
ւեցի վերևում:

Հայրս կէսօրին տուն եկաւ, որոնում էր ինձ որ պատժի, բայց
երբ նրան ցոյց տւին ծառը և վրան թառած այլանդակ թռչունին, չը
կարողացաւ ծիծաղը դադի:

—Լաւ,—կանչեց նա ինձ,—մնացի այդտեղ, տեսնենք ո՞վ կը
զըղջայ վերջը:

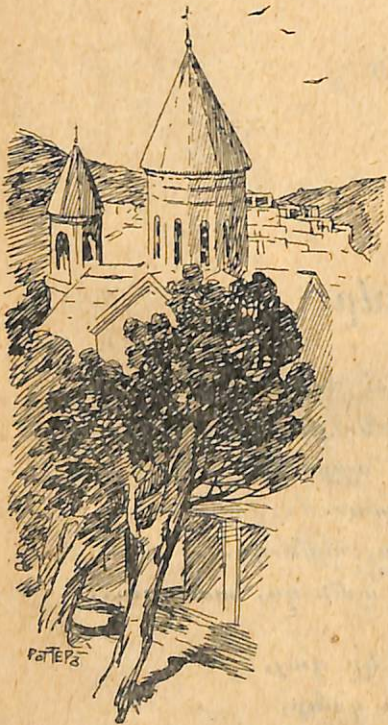
Ու մնացի:

Անշարժ նստած մեխւել էի մի տեղ ժամերով, էլ երևակայեցէք՝
ինչ տանջանք պիտի լինէր. էն էլ մի այնպիսի պատանու համար,
որ սովոր էր շարժուն կեանքի, սիրում էր վազվզի, թռչկոտի, մտնի
ամեն տեղ, ելնի փողոց, տանիքների վրա մագլցի...

Այո, իրաւունք ունէր հայրս. չէր անցել երկու ժամ, որ արդէն
զղջում էի խենթութեանս վրա: Սակայն յամառել էի, չէի կոտրւում՝
իջնեմ, պատիժս կրեմ, գոնէ ներողութիւն խնդրեմ ու ազատւեմ...

Ուրեմն պէտք էր մի բանով զբաղւէի: Մի քիչ ճիւղեր կտրտեցի,
թափեցի ցած, տերևները թքոտում կպնում էի բոլորիս և թրխկաց-
նում, յետոյ դիտեցի շրջակայքը, ծառի վրա իջնող թռչունները, շուտ
եկայ այս կողմ, այն կողմ, մտածեցի քնեմ...բայց անտանելի էր. կողերս
էլ ցաւում էին, տեղս էլ սկսում էր անհանգիստ թւալ...

Ջանացի իջնեմ ծածուկ, մի քիչ վազվզեմ, շարժեմ ոտներս,

1) Էտ ի՛նչ փող է, որ աղան պահանջում է:

2) Ուրիշ ո՞վ է գիտացուց փող պահանջում եւ ինչո՞ւ:

3) Բարի մարդիկ փողը նաեւ են տալու հայրիկին:

բայց հայրս բաց լուսամուտում նստած, դէմքը ուղիղ իմ կողմը՝ կարգում էր: Օհ, տանջանք էր, որ երևակայել չէի կարող:

— Կարգամ... — ծագեց յանկարծ մտքումս. — չէ՞ որ ահա հայրիկը կարողանում է այդքան երկար մի տեղում նստի ու անշարժ կարգայ: Գուցէ ես էլ կարողանամ: Ա՛խ, ձեռքիս մի հետաքրքիր գիրք լինէր... Երեկոյեան հէնց որ հայրս գործով տնից դուրս գնաց, իսկոյն ցած սահեցի:

Ամենից առաջ քիչ վազվզեցի, եղբայրներին ու քոյրերին նեղացրի, բարկացրի, յետոյ ճաշից ինչ որ մնացել էր կերայ, մտայ անկողինս ու քնեցի:

Բ.

Միւս առաւօտ հայրս թէև շուտ զարթնել, անշուշտ տեսել էր ինձ անկողնիս մէջ, սակայն անխօս դուրս էր գնացել:

Զարթնելուս պէս շտապեցի, որ ելնեմ ծառիս վրայ. քանի դեռ չէի վերադարձել:

Սակայն նախ քան բարձրանալս, մտայ հօրս գրադարանը և ընտրեցի մի գիրք, մի մեծ գիրք: Առաջին երեսից մի քանի տող կարդալով՝ տեսայ որ աշխարհաբառ պատմութիւն էր: Առայ ու դուրս...

Մանր տառերով տպւած այդ գիրքը՝ դուրս եկաւ որ պարզ լեզուով գրած մի շատ հետաքրքիր բան էր:

«Սօս ու Վարդիթեր», — կարդացի կողի վրա: Մեր յայտնի հայ գրող Պօռչեանի գրած մի վէպ էր: Գիւղական կեանքի մանրամասն նկարագիր, պարզ, մեր խօսած լեզուն, հետաքրքրական... Ամենայն յափշտակութեամբ սկսեցի կարդալ ու կարդալ:

Կարդացի երկար. շատ երեսներ. չը գիտէի քանի ժամ էր անցել, երբ հայրս տուն եկաւ. ներս մտաւ թէ չէ՝ կանգնեց ու աչքերը գրեց վրաս: Կուցայ, մեր ակնարկները միմեանց հանդիպեցին:

— Ի՞նչ ես անում այդտեղ, — հարցրեց նա զարմացած:

— Կարդում եմ, հայրիկ:

— Կարդում ես, դասերդ ես սովորում:

— Ո՛չ, ուրիշ գիրք է:

— Ո՞րտեղից է:

— Քո գրադարանից:

— Ի՞նչ բան է:

— «Սօս ու Վարդիթեր»:

— Ա՛յ, ի՞նքե՞ր ընտրեցիր:

— Այո:

— Եւ հասկանում ես:

— Բոլորը:

Մի քիչ լռեց, նայեց ինձ, յետոյ ժպտաց, քայլեց դէպի ներս, ասելով.

— Այդպէս գիրք կարդալ ցածունն էլ կարող էիր... բայց, ոչինչ, կարդա...

Եւ երբ ուզում էր ներս մտնի, դարձաւ ու աւելացրեց.

— Իսկ երբ կը պրծնես՝ ես քեզ ուրիշը կը տամ՝ նոյնքան և գուցէ աւելի հետաքրքիր...

Գ.

Մի շաբաթւայ ծառի վրա ապրելս այնքան օգուտ տաւ ինձ, որքան չէր տւել ամառւայ ամբողջ արձակուրդը, երբ ես չարութիւնս չից չարութիւն, խաղից խաղ՝ սպանում էի ժամանակս, մնում էի տգէտ և կարծում էի թէ առանց այն էլ՝ դպրոցը շատ է ծանրաբեռնում գլուխս: Եւ եթէ պիտի ուսում ստանայի, զարգանայի, դպրոցն էլ բաւական էր:

Սխալւած էի:

Այն օրւանից, երբ առաջին անգամ ինքնաբերաբար կարդալ ըսկսեցի, երբ եօթը օր ծառի վրա թառած, իրար ետևից երեք-չորս գիրք կարդացի, այն օրւանից ես բոլորովին այլ կերպ սկսեցի նայել կարդալու վրա:

Սկսեցի մտածել, մտածել սովորեցի և ինձ թւում էր թէ անցկացրած տարիներս շատ յիմար կեանք էի վարել:

Ծառի վրա շատ բան պարզեց ինձ համար, և երբ իջայ այլևս այն պատանին չէի, որ խաղում, վազում էր աննպատակ, մտածում էր միմիայն ուտելու, խմելու և զարճութեան մասին և որ իր մէկը միւսից աւելի անհամ չարութիւններով՝ զգւեցնում էր շրջապատողներին և նոյն իսկ իրեն:

Դ.

Մի օր կէսօրին իջել էի, խոհանոց մտել: Քաղցել էի. մինչև հօրս վերադարձը կարծում էի թէ մի բան կուտեմ և կը հասնեմ տեղս ել:

ներու, երբ յանկարծ փողոցի դուռը բացւեց և ես խոհանոցից, հայրս
դռնից, դէմ ու դէմ եկանք:

Շւարեցի. բնազդաբար փախայ, առաջին հանդիպած դռնից ներս
ընկայ ու ետևիցս փակեցի:

Հայրս երևի վճռել էր բռնի ինձ, մօտեցաւ դռանը և հրեց:

— Բաց, — ասաւ նա:

Ձայն չը հանեցի. ամօթից, վախից, շարմուռներից պապանձւել էի:

— Ա՛, դու չէս բաց անում, — կանչեց հայրս. — լաւ ուրեմն, այժմ
ես դրսից կը կողպեմ քեզ այդտեղ, և տեսնենք՝ ինչպէս կապրես
այսուհետև:

Ու սկսեց գործադրել ասածը: Լսեցի փակի ձայնը, յետոյ բա-
նալիքի դառնալը:

— Հայրիկ, — կանչեցի ներսից:

— Ի՞նչ կայ, — կանգ առաւ նա:

— Ի՞նչու ես փակում, ես դուրս կը գամ:

— Դ՞ուրս կը գաս:

— Այո՛:

— Պատժից չէս վախենում:

— Ո՛չ, դու ինձ այլ ես չես պատժի:

— Չեմ պատժի. ինչո՞ւ:

— Որովհետև ես զղջացել եմ արած յիմարութեանս վրա և ներո-
ղութիւն եմ խնդրում:

— Այդպէս...

Դուռը բաց արաւ. ես էլ բացի և յայտնեցի շեմքի վրա: Նայեց
երեսիս առանց շարժւելու, նայեց երկար, յետոյ մի քայլ ետ քաշ-
ւեց և ասաւ.

— Ուրեմն...

— Ներքի, հայրիկ, այսուհետև էլ ինձ չես տեսնի ո՛չ յիմար, ո՛չ
էլ փոքրոգի...

— Այդպէս, — ասաւ նա ժպտուն, — իրաւ է:

— Ի՞րաւ է:

— Հաւատում եմ... Գիրքդ պրծել ես:

— Ո՛չ դեռ:

— Քեզ համար մի նոր գիրք եմ բերել. երբ ձեռքինդ վերջաց-
նես՝ նա կարդա... Իսկ առ այժմ՝ գնա լացւի և ճաշի...

Հայրս քայլեց դէպի պարտէզ:

— Լսի, — ձայնեց նա ինձ բակի մէջտեղից, — երբ կարդալ ուզե-

նաս՝ գրադարան մտի և դուռը ետևիցդ փակի, որքեզ չը խանգարեն...

Այսպէս էր ահա, որ ծառ ելայ երեխայ և այնտեղից իջայ՝ պա-
տանի:

1) Մարդ իր ամբողջ ուսումը դպրոցումն է ստանում: Ուրիշ ի՞նչ
միջոց կայ ուսումը լրացնելու:

2) Ազատ ընթերցանութիւնը ինչո՞ւ է տարբերում դաս սովորելուց:

3. Այգում

Ես ճոխ այգումն եմ, գոհ է իմ հոգին:
Մեզմ խոխոջում են անհոգ առուներ.
Ինձ նրկատում է նրանց ապակին
ծառերի շարքեր՝ պրտոյով ծանրաբեռ:

Կարմրին տալով ծիրանն է փայլում
կանաչ սաղարթի թարմ հովանու տակ,
ճաքճաքած նուռը արիւն է կաթում,
ճօճւելով ճիւղքին հովից ներդաշնակ:

Փշատ, դեղձ ու տանձ իմ շուրջը բոլոր.
այստեղ սերկելիլ խոնարհած երկիր,
այնտեղ ամաչկոտ ժպտում է խնձոր,
մի թուշը ոսկի, միւսը կարմիր:

Այս միջոցին այգում ուրիշ ի՞նչ պտուղներ են հասած լինում, որ
այստեղ չեն յիշած:

4. Դարուան եւ Պետրիկեւան

ա.

Ի՞նչպէս, դուք չէք ճանաչում մեր հարեան Դաթուային, նրան,
որ այնպէս բերանը բաց չի անի, որ տասը սուտ չը շարի: Նրա սու-
տերի պոչը հասնում է, է՛է, մինչև Բաղդադ: Նրա հատը աշխարհիս

երեսին միայն իմերէլ Պետրիկեւան թէ լինի... Սրա մասին էլ բան չէք լսել: Զարմանում եմ: Որ այդպէս է, դէ լսեցէք, ձեզ պատմեմ, թէ ինչու Դաթուան չի անցնում Սուրամի սարիցը դէնը, իսկ Պետրիկեւան՝ Սուրամի սարից դէսը:

Մէկ օր Դաթուան մի մեծ պարկ է վերցնում, մէջը մամուռ լցնում, ճիւղում, երեսին էլ մի քիչ բուրդ աւելացնում, շալակում, գնում Իմերէթ ծախելու: Սուրամի սարը բարձրանում է թէ չէ, — էն որ Իմերէթը Քարթլուց բաժանում է, — պարկը գետին է դրում: Ինքն էլ նստում է մի քարի, թէ մի քիչ հանգստանայ և մէկ աչք դցի սիրուն Իմերէթի վրա: Մէկ էլ տեսնի՝ այն կողմից բարձրանում է Պետրիկեւան, նոյնպէս մի մեծ պարկ շալակին:

— Բարե, ախպէր, — ձայն է տալիս Դաթուան:

— Ատածու բարին, — պատասխանում է Պետրիկեւան:

— Էս սրտեղից և սր:

— Իմերէթից եմ գալիս. ընկուզ եմ տանում Քարթլի ծախելու: Իսկ դու սրտեղից ես գալիս, բարեկամ:

— Ես, ախպէր ջան, Քարթլուց եմ գալիս, բուրդ եմ տանում Իմերէթ ծախելու: Արի մի բան ասեմ քեզ, գուցէ հաւանես: Բարեկամ, իզուր տեղ աւելի հեռու գնալուց ի՞նչ պիտի դուրս գայ. տրեխներս պիտի մաշենք, աւելի հօ ոչ ինչ: Արի մեր ապրանքը էստեղ փոխենք. իմ բուրդը քեզ, քո ընկուզը ինձ. դու իմ բուրդը տար Իմերէթ ծախի, ես էլ քո ընկուզը կը տանեմ Քարթլի կը ծախեմ: Էլ մեր տներից չենք հեռանայ:

— Շատ լաւ ես ասում, ախպէրութիւնը վկայ: Ի հարկէ, ի հար-

կէ, աւելի լաւ է՝ էլի մեր տները վերադառնանք. գիւղէ գիւղ թափառելուց ի՞նչ շահ ունենք: Ահա քեզ իմ ընկուզը, դու էլ քո բուրդը ինձ տուր:

Այդպէս էլ արին: Դաթուան շալակեց ընկուզի պարկը, շտապով ետ է գալիս ու մտածում է. «Այ թէ խաբեցի, հա: Պա, ի՞նչ ծանր պարկ էլ է, տօ»:

Պետրիկեւան էլ շալակեց բրդի պարկը ու նրանից շտապ սարից իջնում է ու մտածում. «Թող գնա ու ընկուզով կշտանայ. այ թէ միայն միտն է, տօ»:

Միմեանց աչքից հեռացան թէ չէ, Դաթուան ցած դրեց պարկը, բերանը բաց արեց, ձեռքը մէկ լաւ մէջը խրեց, տակից մի բուռը ընկուզ ուզեց հանի՝ փուճ կճեպ:

— Փիէ,

Դու մի ասա, մենակ վերևանց է եղել չը կոտրած ընկուզ, տակը սղջ կճեպ:

Պետրիկեւան մէկ ծառի ետեւ անցաւ, պարկի բերանի թելը քանդեց, մէկ լաւ բաց արեց, մէկ էլ՝ բրդի տակից կանաչ մամուռը տեսաւ:

— Վա, փիէ: Այ քեզ բան:

Էլ ինչ պիտի անէին: Դաթուան կճեպները դարդակեց, գրպանները լցրեց չը կոտրած ընկուզով, պարկը ուսին գցեց ու գնաց տուն: Պետրիկեւան էլ մամուռը դուրս թափեց, բուրդը փաթաթեց պարկի մէջ, կտան տակ դրեց ու գլուխը քորելով տուն գնաց: Էլի լաւ էր, որ Դաթուան ճանապարհին գործ ունէր. գրպանից ընկուզները հանում էր՝ բերանն էր դրում, չըրիկ հա չըրիկ, կոտրատում, բայց որ բուրդն էլ ճիճուտ էին ու փուճ:

բ.

Անցաւ բաւական ժամանակ: Մէկ քուրբի ուխտին նրանք նորից իրար հան-

դիպեցին: Դաթուան բարեկեց Պետրիկելային ու ասաւ.

—Հը, բուրդս լաւ էր:

—Բաս ընկուզս ի՞նչով էր պակաս, —պատասխանեց Պետրիկելան:

—Ես այնպէս էի կարծում, թէ միայն ես եմ աչքաբաց. բանից դուրս է գալիս, մեր տղայ, դու էլ ինձնից պակաս շնորհքով չես եղել:

—Այ տնաշէն, այդ շնորհքը որ բաժանում էին, կարծում էիր թէ մենակ դու էիր այնտեղ:

—Դէհ, որ այդպէս է, արի ախպէրանանք:

—Աչքիս վրա:

—Գիտես ի՞նչ. արի՛ միասին մի տեղ ծառայ կանգնենք:

Շատ ման եկան, թէ քիչ, Աստուած գիտէ. վերջը եկան մէկ պառաւ կնոջ մօտ. իմացել էին որ այդտեղ երկու ծառայ է հարկաւոր: Պառաւն ասաւ նրանց.

—Ես մի կով ունեմ ու էս տունը, որ տեսնում էք: Ձեզանից մէկը պէտք է կովիս մօտիկ տայ, միւսը տունս հաւաքի: Ամեն առաւօտ կովս պէտք է դաշտը քշէք, արածացնէք և հետն էլ սրինգ, թառ ու դահիրա ածէք, որովհետեւ իմ կովը պար գալ գիտի: Իսկ տունս մաքրողը պէտք է ամեն քունջ ու պուճախ աւելի ու աղբը ուրիշ բալն ածի: Եթէ ասածիս համաձայն էք, հօ մնացէք, ծառայեցէք:

—Համաձայն ենք, ի՞նչ կայ, որ չը կարողանանք, —պատասխանեցին միասին Դաթուան ու Պետրիկելան:

Հիմա տեսէք թէ բանից ի՞նչ դուրս եկաւ:

Միւս օրը Պետրիկելան տանը մնաց, իսկ Դաթուան հացը վերցրեց, նոյնպէս սրինգը, թառն ու դահիրան ու կովը քշեց հանդը:

Պետրիկելան էլ տունը հաւաքել սկսեց. բալն աւելեց, էլ ոչ մի տեղ մէկ չոփ չը թողեց, աղբը հաւաքեց ու սկսեց հարեանների բակերը թափել: Հարեանները էս որ տեսան, վրա ընկան ու էնքան ծեծեցին, էնքան թակեցին, որ ողջ տեղ չը թողին:

Վայ էն հային, ինչ հալով տուն վերադարձաւ Պետրիկելան ու ընկաւ գոմում տախտի վրա:

Իսկ Դաթուան ամբողջ օրը ճշմարիտ որ սրինգ ու թառով անց կացրեց: Կովը հասարակ կով չէր եղել: Հէնց որ հանդը հասան, էս կովը խոտ էր պոկում, արտինգ տալիս ու վազում, էլ մի րոպէ դադար չէր առնում: Դաթուան շունչը կտրած մինչև երեկոյ ետևից վազվզում էր, ճաշելու ժամանակ էլ չէր գտել: Յոգնած, ուժից ընկած, քաղցած, իրիկնադէմին տուն վերադարձաւ: Գոմի շեմքին ոտը դրաւ

թէ չէ, Պետրիկելային տախտի վրա տեսաւ ու հարցրեց.

—Էտ ի՞նչ է եղել, այ ախպէր, հիւանդ հօ չեմ:

—Ի՞նչ հիւանդ, ի՞նչ ես ասում:

—Բաս ի՞նչու ես անժամանակ պառկել, ձգւել: Տուն հաւաքելը հօ զօռ չարեց:

—Տուն հաւաքելն ես ասում... Ի՞նչ օր եմ անց կացրել, ի՞նչ օր... Գոմն ու բակը աւելցի, աղբը տարայ հարեանների բակերը թափթփեցի, տանտէրերը՝ ինձ տեսան թէ չէ, իրար ձեռքից սկսեցի խել, սա է ասում՝ մեր տունը համեցէք, նա է ասում՝ չէ, մեր տունը: Է՛լ պատիւ, է՛լ ուրախութիւն: Էնքան Կախէթի գինի խմեցրին, որ ոտի վրա կանգնելու ուժ չի մնացել: Դու ի՞նչպէս ես, ժամանակդ ի՞նչպէս անցկացրիր, ի՞նչ ես դէս ու դէն ընկնում: Մէկ կով արածացնելը ի՞նչ դժւար բան էր, որ էտքան յոգնել ես:

—Կով սրան կասեն, հա՛... Դահիրան ածեցի, սրինգը փչեցի, իմ կովն էլ մէկ «լեկուրի» է պարում, մէկ պարում... Անթիւ անհամար մարդ ու կնիկ գլխներին հաւաքեց, և նրանք էլ սկսեցին միասին պար դալ: Մէկ ուրախութիւն էր սր...

—Դէհ, որ էտպէս է, Դաթուա ջան, կովի հետ վաղը ես կերթամ, իսկ դու տանը մնայ, հարեանների պատիւը վայելի, —շտապով ձայն տաւ Պետրիկելան:

—Քո խօսքը լինի, դրա համար արժէ որ քեզ նեղացնեմ, —պատասխանեց Դաթուան, հացը կծելով և ագահութեամբ ծամելով:

Միւս օրը Պետրիկելան գնաց կովի հետ, Դաթուան մնաց տանը: Էլ ի՞նչ ասել կուզի, ուրախութեան համը տեսան: Դաթուային երեկւանից աւելի պատիւ տւին հարեանները, էնպէս որ հազիւ հազ ոտները թրկելով գոմը հասաւ ու տախտի վրա գլորեց: Պետրիկելան էլ էնքան պար ածեց կովին ու ժողովուրդին, էնքան ուրախացաւ, որ գոմի շեմքին հասաւ թէ չէ՝ գետնին նստեց, էլ ուժ չունէր տախտին հասնելու:

Գ.

Էտ գիշեր նրանք խորհուրդ արին ու ասին. «Պէտք է մի կերպ էստեղից գլուխներս ազատենք, թէ չէ կամ ծեծից կը մեռնենք կամ վազվզելուց, քաղցը հօ կայ ու կայ»:

Վճռեցին փախչեն, կովն էլ հետները, բայց բանն էն է, որ պառաւ ինքն էր իր ձեռքով դրսից գոմի գուռը կողպում, արի ու փախի:

—Գիտես ի՞նչ, Դաթուա, —ասաւ Պետրիկելան. —էս կովը մորթենք,

ու միսը պարկի մէջ լցնենք, յետոյ մեզանից մէկը թող միւսի ուսին կանգնի, երգիկով կտուրը բարձրանայ ու աշտեղից պարանը կախի: Դեռ պարկը կը կապենք, կտուրը կը հանենք, յետոյ պարանը երկրորդ անգամ կիջեցնենք ու մնացողը կը բարձրանայ:

— Էտ շատ լաւ ասիր, — հաւանեց Դաթուան: — Ես աւելի ուժով եմ. միտն էլ կը քաշեմ, քեզ էլ հեշտութեամբ կը բարձրացնեմ:

Կովը մորթեցին ու պարկը լցրին: Պետրիկեւան կռացաւ, Դաթուան կանգնեց նրա ուսերի վրա, և երգիկով կտուրը բարձրացաւ և էնտեղից պարանը կախ արաւ: Պետրիկեւան պարկի միջից մի քանի մեծ-մեծ կտոր միս հանեց, ինքը մէջը մտաւ ու փափսաց:

— Միսը վեր քաշի, միսը, ու պարկը նորից իջեցրո՛ւ:

Դաթուան պարկը վեր քաշեց, շտապով բերանը կապեց, շալակեց ու փախաւ:

Բաւական տեղ էտպէս վազ տւաւ, յոգնեց ու կամեցաւ հանգրստանայ. պարկը մէջքից ետ արեց ու զետնին գլորեց:

— Կամաց, տօ տնաքանդ, կողքս ցաւեցրիր, — գոռաց Պետրիկեւան ու գլուխը դուրս հանեց պարկի միջից:

— Ինքդ ես տնաքանդ, մէջքս կոտրեցիր. մարդ էտքան էլ ծանր կը լինի:

Պետրիկեւան պարկից դուրս եկաւ արիւնոտած երեսով ու չուխայով: Լուսանում էր: Դաթուան նայեց նրան ու սկսեց ծիծաղութեամբ: Պետրիկեւան էլ չը համբերեց, սկսեց նոյնպէս ծիծաղել:

Չը գիտեմ՝ քանի ժամ էին նրանք էտպէս ծիծաղում: Գիտեմ միայն, որ էն է ու էն՝ Դաթուան և Պետրիկեւան իրարից բաժանւեցին: Հիմա հասկացածք թէ ինչո՞ւ Դաթուան չի անցնում Սուրամի սարից դէնը, իսկ Պետրիկեւան Սուրամի սարից դէսը:

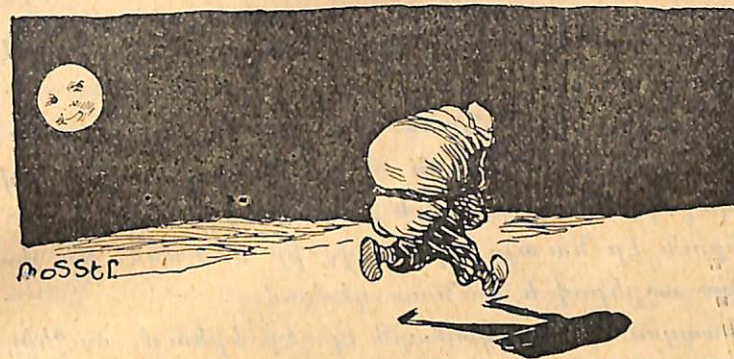
Բայց ասեմ՝ բաժանւելուց առաջ նրանք ինչ արին:

Կտրեցին կաղնու մի մեծ ձիւղ, հաստ շամփուր շինեցին ու կովի միսը խորովեցին:

Բայց Դաթուան երկինք երկիր հաւատացնում է, իբր թէ շամ-

փուրի վրա էլ միսը տրտինգ էր տալիս. ոչ ինքն է կերել, ոչ էլ Պետրիկեւան:

— Գնացէք, հարցրեք Պետրիկեւայից, թէ ինչ չէք հաւատում: Սրի ու մի հաւատայ Դաթուային, երբ նրա վկան Պետրիկեւան է:

5. Գինի

Աստուած խնայեց խեղճ ու նաչարին, լաւ հաց ու գինով առատ է տալին: Հասել են արդէն մըրգեր մեղրածոր. կանաչ թփերը բլրոնած դաշտ ու ձոր՝ հասել է ամրան միջօրեայ տապին բիւր շարաններով խաղողը ճիթ-ճիթ. քաղում են նրան առակի ափին, հընձանից անուշ մաճառը շիթ-շիթ կարան է լցւում ուրախ քրքիջով, և փրփրալով դեռահաս գինին հանգստանում է միայն թակիչով. նորից խաղալով հասնում է բերնին և յուզւած, գրգռւած խոր գետնի գրրկում՝ իր ըստորերկրեայ խուլ երգն է երգում: Վերջացաւ թէ չէ անկրրակ եփը, ըսկըսեց խկոյն գիւղացու քէֆը. զլլում է ձայնը զուռնա-զըհովի, բացւում է ձայնը հարսանիքների:

Խաղողից ուրիշ ինչ են պատրաստում եւ ինչպէ՞ս:

6. Փոքրիկ նաւաստին

ա.

Սիմօնը, մի կարճահասակ, նիհար տղայ, նաւաստի էր մտել Ամերիկա մեկնող նաւը:

Մենակ էր եկել, ոչ ոք նրան ճամփայ չէր գցում. որք էր:

Հագցրին նաւաստու կապոյտ շաւիկը, կաշէ անդրաժարտիկը, և զլիարկը կարմիր ժապաւենով և բոլոր գուլպաները:

Շատ սիրուն էր նա այդ զգեստով, իր մեծ մեծ, մի փոքր տրւտում, կապոյտ աչքերով և գունատ դէմքով:

Նաւը հեռացաւ ափից, ցամաքն էլ չէր երևում. առջևից, ետևից, աջից ու ձախից միայն ջուր էր ու ջուր: Անսահման, անծայր ուժեղ բարկացկոտ ու շարունակ օրօրւող:

Տասներկու տարեկան տղան առաջին անգամն էր այդպիսի ծով տեսնում, շփոթւած էր ու անհանգիստ:

Մի գիշեր, երբ փոքրիկ նաւաստին անուշ քնած էր, մի սաստիկ ձայն զարթեցրեց բոլոր ծառայողներին:

— Էհէյ, էհէյ: Տախտակամած: Դէպի առագաստները, ան-ռազայտ-նե-րը:

Նաւաստիները իսկոյն տեղից վեր ցատկեցին, կարծես ուզում էին կուռ մտնեն փոթորիկի հետ, որը աւելի ու աւելի սաստկանում էր: Մինչև անգամ ամենից մատաղահասները պէտք է պատրաստ լինէին: Ամենքին սպասում էր ծանր, լարւած աշխատանք: Ուժերը պէտք էր լարել:

— Օղի տւէք, — հրամայեց սպան: Եւ բոլոր ծառայողները հերթով մօտենում էին, նախ հասակաւորները, ապա աւելի ջահէլները, իսկ վերջը նոյն իսկ փոքրիկները, դատարկում մի-մի գաւաթ, որը իսկոյն լցւում էր ետևից եկողի համար:

Միայն Սիմօնն էր, որ չէր մօտենում: Նրան էլ կանչեցին, ու բաժանողը գաւաթը առաջարկեց:

— Ներեցէք, պարոն... ես չեմ խմի, — արտասանեց նա գրեթէ մանկական ձայնով:

— Էտ էլ ի՞նչ է, անխելք, — կանչեց աւագ նաւաստին ու ինքը դատարկեց նրա բաժինը:

Տախտակամածից իջնելիս սպան բռնեց Սիմօնի օձիքից և

ետևից բրդեղով՝ բերաւ նաւաստի առջև:

— Պարոն նաւաստ, ահա այն յիմար տղան, որ չէր ուզում օղի խմի:

— Անունդ ի՞նչ է, — հարցրեց նաւաստը:

— Սիմօն:

— Պէտք է սովորես օղի խմելը, եթէ ուզում ես իսկական նաւաստի դառնաս:

— Ներողութիւն, պարոն նաւաստ, թոյլ տւէք որ չը խմեմ:

— Նաւաստը բարկացաւ. էտ մի պատառ տղան ինչպէս էր համարձակւում իր հրամանին հակառակել:

— Պատժել սրան, — կանչեց նա:

— Պահակի պաշտօնը կատարող նաւաստին չարախնդութեամբ ոլորեց պարանը, ուժեղ ձեռքով մի երկու անգամ պտտացրեց օղի մէջ և հասցրեց Սիմօնի մէջքին:

Ամեն մի զարկին արտասուքները թափւում էին Սիմօնի մեծ-մեծ, կապոյտ աչքերից:

— Հիմա կը խմե՞ս, — հեզնում էր նաւաստը:

— Շնորհ արեք, պարոն, թոյլ տւէք չը խմեմ:

— Ախ, իշի գլուխ, ես քեզ յամառութիւն ցոյց կը տամ, բարձրացի մեծ կայմի վրա. գիշերը այնտեղ կը մնաս:

Խեղճ տղան աչքերը դարձրեց դէպի բարձր կայմի ծայրը, բայց հնազանդւեց և մազլցեց վեր պարանէ ելարանով:

բ.

Սարսափելի գիշեր էր. նաւը օրօրւելիս, կայմի ծայրը ամենից սաստիկ էր ճռճում ու թեքւում մինչև ջուրը. ալիքներն ու քամին միացրել էին իրենց վայրագ ճիգերը, որ պոկեն սիւնին կպած այդ փոքրիկ էակը:

Առաւօտեան վաղ, նաւաստը տախտակամածի վրա զբօսնելիս յիշեց փոքրիկ ըմբոստին:

— Հէյ, դու, փոքրիկ, — կանչեց նա:

Լռութիւն:

— Ի՞նչ, չե՞ս լսում:

Ոչ մի պատասխան:

Մի նաւաստի արագ վեր մազլցեց ելարանով և գտաւ նրան կիսամեռ: Տղան վախենալով, որ նաւը թեքւելիս ինքը ծովը չընկնի,

ամբողջ ուժով ու երկու թևով գրկել էր կայմը ափսոսաբան ամուր, որ հազիւ հազ փայտից պոկեցին նրա սառած ձեռները: Նաւաստին նրան իջեցրեց տախտակամածը և ծառայողներից մի քանիսը տրորում էին նրա մարմինը, մինչև որ ուշքի եկաւ:

Երբ կարողացաւ նստել, նաւապետը մի մեծ բաժակ օղի ածեց.

— Դէհ, հիմա խմի, տեսնեմ:

— Ներեցէք, պարոն, թոյլ տւէք չը խմեմ:

— Ես հակառակութիւն չեմ սիրում: Մինչև չը խմես, ուտելու բան չես ստանայ:

— Մի նեղանաք, պարոն նաւապետ, բայց ես չեմ կարող ուզում էք ասեմ ինչու չեմ կարող:

— Ասա տեսնեմ ինչ ես ասելու, — հեզնեց նաւապետը:

— Ժամանակով մենք շատ բախտաւոր էինք, լաւ էինք ապրում, բայց հայրս սկսեց հարբել, և այլևս այնքան չէր վաստակում, որ կարողանար տունը պահել: Պարտքի տակ ընկանք: Ծախեցին մեր տունը, մեր բոլոր ունեցած չունեցածը: Այդ ամենը ափսոսաբան ազդեց իմ խեղճ մայրիկի վրա, որ հիւանդացաւ: Մեռնելուց առաջ էր, որ կանչեց ինձ ու ասաւ. «Սիրմօն, դու գիտես թէ հարբեցողութիւնը ինչ դարձրեց քո բարի հօրը: Երգի ինձ, որդի, որ երբէք, երբէք, օղի չես ձրեց քո բարի հօրը: Երգի ինձ, որդի, որ երբէք, երբէք, օղի չես ձրեց քո բարի հօրը: Ոհ, պարոն նաւապետ, մի՞թէ կուզենայիք, որ մեռնող մօրս տւած երգումս դրժէի: Ձեմ կարող, պարոն նաւապետ, չեմ ուզում:

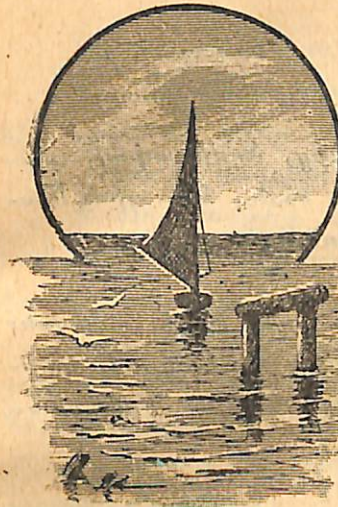
— Նաւապետի աչքերին արցունք երևաց: Զգացւած գրկեց փոքրիկին և ասաւ.

— Ո՛չ, ո՛չ, հրաշալի տղայ, պահի երդումդ և եթէ մէկը քեզ ստիպի խմելու, եկ ինձ մօտ: Իսկ քո զուր կրած պատժի փոխարէն ասա առ այս հարիւր ֆրանկանոցը և ինչ ուզում ես արա:

Յետոյ դիմելով շուրջը կանգնած հին նաւաստիներին, ատամները արանքով արտասանեց.

— Աչքի լոյսի պէս պահպանեցէք այս տղին, էյ դուք, ծովի հրէշներ. սրանից մարդ դուրս կը գայ:

7. Նաւապար

— Է՛յ, նաւապար, ի՞նչ ես անում, ուր ես նրստում դու նաւակ. սեւ ամպեր են, տես, բարձրանում դէպի երկինք կապուտակ:

Հորիզոնն էլ մութով պատած՝ հեռում ամպն է որոտում. նայի, ծովն էլ կամաց-կամաց պարզ երեսն է կընճռոտում:

«Է՛հ, աղա ջան, դարդ մի արա, ծովափին եմ ես ծընել:

մեծացել եմ ծովի վրա,
ծովի բերքովն եմ սընւել:

Մանուկ օրից շատ եմ տեսել
և՛ փոթորիկ և՛ աղէտ.
Ծովն է ինձ միշտ օրօր ասել.
Նոր չեմ ծանօթ ծովի հետ:

Հայր ունէի, ծովում կորաւ՝
որսի ելած մութ գիշեր.
Եղբայրներիս ծովը տարաւ,
ձրկնորս էին անվեհեր:

Կեանքը լաւ է... բայց ի՞նչ արած...
համ էլ մահից ի՞նչ փախչեմ.
Ծովն է տալիս մեզ կեանք ու հաց,
ծովի տակն էլ կը հանգչեմ...»

- 1) Միայն ծովի վրա աշխատողն է վտանգների ենթակայ: Ուրիշ ինչ արհեստատրներ գիտես, որոնց կեանքը միշտ վտանգի մէջ է:
- 2) Այդ արհեստատրները ի՞նչ պիտի պատասխանեն քեզ, եթէ նոյն եղանակով ուզենայիր նրանց զգուշացնել:

1) Ի՞նչ վիճակի մէջ է լինում հարբած մարդը:

2) Հարբեցողութիւնը ի՞նչ վնասներ է տալիս. եւ ո՞ւմ:

8. Գիժ Մարէ

ա.

Վազում են երեխաները գիժ պառաւի ետեւից, ծովի ափով, քարեր են շարտում նրա վրա և կանչում ետեւիցը. «Հո՛ւ, հո՛ւ, գիժ Մարէ»։ Իսկ նա հայնոյում է, բռունցքներով սպառնում։

— Խեղճ ցնորւած պառաւ։

Երկու երիտասարդ ձկնորսներ ուռկանն են փռել ծովի աւազին։ Նայում է նրանց խեղճ պառաւը երկչոտ, աղերսող հայեացքով, կարծես, պաշտպանութիւն է խնդրում նրանցից այդ անսիրտ երեխաների դէմ։

Նրանցից փոքրը ծաղրանքով նայեց պառաւին ու պոռաց.

— Ի՞նչ է, գիժ Մարէ, բանդ բուրդ է երևում։ Էլ ի՞նչ ես նայում դէս ու դէն։ Վեր առ խնոցիդ, հեծի և թռի, անցի ծովի էն կողմը... Հո՛ւ, հո՛ւ, գիժ Մարէ...

Եւ պառաւը քրտինքի մէջ լողալով հեիհե նորից վազեց առաջ։ Թշառ մենակ պառաւ։ Մի ժամանակ նա բախտաւոր էր, առաջին հարսնացուն ամբողջ գիւղում։ Եւ մարդու էր գնացել շատ աջող։ Ունեցել էր մի որդի, մի մինուճար որդի։ Գուրգուրում, օրօրում էր որդուն, օրօրոցի երգեր էր երգում, կերակրում էր նրան, սիրում էր, երես էր տալիս իր աչքի լոյսին, իր Պօղոսին։ Տղան հազիւ էր մեծացել, ծովի ալիքները կլանեցին տաւան հօրը, երաշտը երաշտի ետեւից, սովը սովի ետեւից, ունեցած չունեցածը բոլորը գնաց, հալւեց ձիւնի պէս։ Բախտի աչքը դրանով էլ չը կշտացաւ։ Ծովի անդունդը պառաւից խեց նրա մինուճար որդուն էլ։

Խենթացաւ, գժւեց պառաւը վշտից։ Գալիս է ամեն օր ծովի ափը, նայում է հեռուն և կանչում. «Պօղո՛ս, Պօղո՛ս...»

բ.

Ահա դարձեալ հալածում են նրան երեխաները աւազոտ ափով։ Բայց այստեղ, ծովի մօտ թոռ է հիւսում յաղթանդամ Անտօնը։

— Կորէք այստեղից, — բարկացաւ նա յանկարծ. — ամօթ ասած բանը դուք չը գիտէք։ Կորէք, ասում եմ, թէ չէ, բոլորիդ էլ կը բռնեմ, մէկ-մէկ ծովը կը նետեմ։

Երեխաները վախեցած դէս ու դէն ցրւեցին։

Զարմացած նայում է պառաւը իր խելագար աչքերով։ Անտօնը վեր կացաւ նստարանի վրայից և քաղցրութեամբ մեկնեց նրան մի կտոր սև հաց։

— Նստի, մայրիկ, գիտեմ՝ քաղցած ես։ Առ, կեր, ուժերդ հաւաքի։ Պառաւը նստեց, մէկ անդամից հանգստացաւ և երջանիկ աչքերով նայում էր երիտասարդին. կարծես՝ խելքն ու գիտակցութիւնը ետ էին դարձել։

Նա լսել էր դարձեալ «մայրիկ» խօսքը։ Նրա առջև պատկերացաւ իր սիրելի զաւակը, իր գեղեցիկ, իր աչքի լոյս Պօղոսը։ Ահա Պօղոսը գրկում է նրան, իր մայրիկին մնաս բարով է ասում, պիտի գնայ լայնատարած ծովը, և անյալէս փաղաքշանքով ասում է. «Մնաս բարով, մայրիկ...»

Եւ տարւած իր յուշերով, ժպտուն ու երջանիկ, վեր կացաւ պառաւը, մօտ եկաւ Անտօնին, իր չորացած շրթունքներով համբուրեց նրա ճակատը ու շփոթւած թոթովեց. «Երթան բարով, Պօղոս. Աստուած քեզ օրհնի, զաւակս...»

9. Սասունցի Դաւիթն ու Կոզրադին

ա.

Համբաւը հասաւ մտրայ Մելիքին.

— Հապա՛ չես ասի՝ Դաւիթը կրկին
հօր վանքը շինել, իշխան է դառել,
դու եօթը տարւան խարշը չես առել։

Մելիք Գայրաջաւ.

— Գրնացէք, ասաւ,

Բադին, Կոզրադին,

Սիւզին, Զարխադին,

Սասմայ քար ու հող տակն ու վեր արէք,
իմ եօթը տարւան խարշը բերէք։
Քառսուն կոյս աղջիկ բերէք արմաղան,
քառսուն կարճ կրնիկ, որ երկանք աղան,
քառսունն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
իմ տանն ու դրոնն աղախին դառնան։

Ու Կողբաղին առաւ զօրքեր.

—Գլխիս վրա, ասաւ, իմ տէր.
զընամ հիմի քանդեմ Սասուն,
կանայք բերեմ քառսուն քառսուն,
քառսուն բեռնով դեղին ոսկի,
տեղը ջնջեմ հայոց ազգի:
Ասաւ, Մըսրայ աղջիկ ու կին
պար բռնեցին ու երգեցին.

—Մեր Կողբաղին զընաց Սասուն,
կանայք բերի քառսուն-քառսուն,
քառսուն բեռնով ոսկի բերի,
մեր ճակատին շարան շարի,
կարմիր կովեր բերի կըթան՝
գարնան շինենք եղ ու չորթան:
Ջան Կողբաղին, քաջ Կողբաղին,
Սասմայ Դաւթին գարկեց գետին:
Ու Կողբաղին, փրքւած, ուռած,
—Շնորհակալ եմ, քոյրեր, գոռաց,
մինչև գալլս դեռ համբերէք,
էն ժամանակ պիտի պարէք...

Բ.

էսպէս երգով,
զօռով-զօրքով
զոռ Կողբաղին մտաւ Սասուն.
Օհան լըսեց՝ կապւեց լեզուն:
Աղ ու հացով,
լաց ու թացով
առաջն ելաւ,
խնդիրք արաւ.

—Ինչ որ կուզես՝ առ, տար աման.
Վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման,
դառը դադած դեղին ոսկին,
Միայն գըթա մեր խեղճ ազգին,
մի կոտորի, մի տար մահու...

Վերև՝ Աստուած, ներքև՝ դու...

Ասաւ, բերաւ շարան-շարան
վարդ աղջիկներ, կանայք Սասման:
Ու Կողբաղին կանգնեց, ջոկեց,
մարագն արաւ, դուռը փակեց,
քառսուն կոյս աղջիկ, սիրուն, արմազան,
քառսուն կարճ կընիկ, որ երկանք աղան,
քառսուն էլ երկար, որ ուղտեր բառնան,
Մըսրայ Մելիքին աղախին դառնան:
Դէզ-դէզ կիտեց դեղին ոսկին.
սե սուգ կալաւ Հայոց ազգին:

Գ.

Հէյ, հըրես, Դաւիթ, Հայոց պահապան,
քարը պատըռի, դուռս արի մէյդան:
Քանդած հօր վանքը, որ շինեց նորից,
ցած իջաւ Դաւիթ Մարութայ սարից,
տեսաւ՝ Կողբաղին իրենց տան միջին
չափում է ոսկին թեղած առաջին:
Սիւղին, Չարխաղին պարկերն են բռնել,
Ձէնով Օհանն էլ շրինքը ծռել,
կանգնել է հեռու, ձեռները ծոցին:
Տեսաւ, աչքերը արնով լըցւեցին:
—Վեր կաց, Կողբաղին, հեռու կանգնի դու,
իմ հօր ոսկին է, ես եմ չափելու:
Կողբաղին ասաւ.—է՛յ, Ձէնով Օհան,
կը տաս, տուր խարջը էս օխտը տարւան,
թէ չէ՝ կը գընամ, արեւ վրկայ,
Մըսրայ Մելիքին կը պատմեմ, կը գայ,
ձեր Սասմայ երկիր քար ու քանդ կանի,
տեղը կը վարի, բոստան կը ցանի:
—Կորէք, անգգամ դուք Մըսրայ շրներ,
բա չէք իմացել դուք Սասմայ ծռուեր...
Մեռած էք կարծում դուք մեզ թէ՛ շրաք,
կուզէք մեր երկիր դընէք խարջի տակ...

Բարկացաւ Դաւիթ, չափը չըպըրտեց,
տըւաւ Կողբաղին գըլուխը ջարդեց,
չափի փըշըրանքը պատն անցաւ, գընաց,
մինչև օրս էլ դեռ գընում է թըռած:
Ու ելան՝ թափած ոսկին թողեցին,
Հայոց աշխարհքից փախան գընացին.

Դ.

Էսպէս ջարդւած, արինլըւայ
փախան, ընկան հողը Մըսրայ
Բաղին, Կողբաղին,
Սիւզին, Չարխաղին:
Մըսրայ կանայք հեռից տեսան,
հեռից տեսան, ուրախացան
ու ծափ տըւին կըտերներին.
— Եկան, եկան, բերին, բերին...

Մեր Կողբաղին գնաց Սասուն,
կանայք բերաւ քառսուն-քառսուն,
կարմիր կովեր բերաւ կըթան՝
գարնան շինենք եղ ու չորթան...
Հէնց մօտեցան, նըկատեցին,
ծափ ու խընդում ընդհատեցին,
քըրքըջացին
ու կանչեցին.

— Էյ, Կողբաղին մեծաբերան,
էտ հրտեղից լերան-լերան,
լերան-լերան կը գաս փախած,
հաստ գըլուխըդ կիսից ճըղած:
Էն դժ չասիր՝ գնամ Սասուն,
կանայք բերեմ քառսուն-քառսուն,
քառսուն բեռնով ոսկի հանեմ,
Հայոց երկիր աւեր անեմ:
Գնացիր Սասուն քանց դէլ գազան,
ետ ես գալի քանց շուն վազան...
Ու Կողբաղին խիտ բարկացաւ.

— Սուս կացէք դուք, լըրբեր, ասաւ.
ձեր մարդիկն էք տեսել դուք դեռ,
դուք չէք տեսել Սասմայ ծըռեր:
Սասմայ ծըռեր լերան-լերան,
նետեր ունեն մի-մի գերան.
Սասմայ երկիր քար ու կապան,
գըժար սարեր, ձոր ու ծապան.
Նըրանց խոտեր, ինչպէս կեռ թուր,
գօրք ջարդեցին երեք հարիւր...
Ասաւ ու էլ չառաւ դադար,
վըռազ-վըռազ, գըլխապատառ
վազեց իրեն թագաւորին:
Խընդաց թագաւորն իր աթոռին:
— Ապրես, ապրես, քաջ Կողբաղին.
արժէ՝ կախեմ ես քո ճըտին
մեր արծիւի մեծ նըշանը,
պարզև քո մեծ յաղթութեանը:

Ուր ին, հապա առաջըս բեր
Սասմայ ոսկին ու աղջիկներ:
Ասաւ Մելիք, ու Կողբաղին
գրլուխ տըւաւ մինչև գետին.
— Ապրած կենաս, մեծ թագաւոր,
զօռով փախայ ես ձիաւոր,
հնց բերէի Սասմայ ոսկին:
Մի խենթ ծընեց Հայոց ազգին,
ոչ ահ գիտի, ոչ տէր ու մեծ.
գրլուխս էսպէս տըւաւ, ջարդեց.
«Ձեմ տայ, ասաւ, իմ հօր ոսկին,
չեմ տայ կանայքն իմ հայ ազգին,
Սասմայ երկիր ձեզ տեղ չը կայ...
Քո թագաւոր, ասաւ, թող գայ,
թող գայ՝ ինձ հետ կրօնիւ անի,
թէ դոչադ է՝ զօռով տանի»:
Կատաղեց, փրփրեց Մըսրայ թագաւոր,
— Կանչեցէք, ասաւ, իմ զօրքը բոլոր.
հազար հազար մարդ նորեկուկ մանուկ,
հազար հազար մարդ անբեխ, անմօրուք,
հազար հազար մարդ բեխը նոր ծըլած,
հազար հազար մարդ նոր թախտից ելած,
հազար հազար մարդ թուխ միրուքաւոր,
հազար հազար մարդ սիպտակ ալեւոր,
հազար հազար մարդ, որ փողեր հընչեն,
հազար հազար մարդ, որ թըմբուկ զարկեն...
Կանչեցէք, թող գան, հագնեն զէնք, զըրան,
Կրօն տի գընամ ես Դաւթի վըրա,
Սասունն աւերեմ,
հեղեղեմ բերեմ:

10. Ճնձղուկ

Որսից վերադառնալիս՝ անց էի կենում մի պարտէզի միջով:
Շունս վազում էր իմ առջևից:

Նա յանկարծ իր քայլերը փոքրացրեց և սկսեց կամաց ու զգուշ
առաջ գնալ, կարծես որսի հոտ էր առել:

Ես նայեցի ու փոքր ինչ հեռուն ճամփի վրա տեսայ մի փոքրիկ
ճնձղուկ, որի կտուցի շուրջը դեղին էր դեռ, իսկ գլուխը աղւամա-
ղով ծածկւած: Նա ընկել էր բնից ու անշարժ պառկել էր, միայնակ
ու անօգնական, հազիւ դուրս եկած փոքրիկ թևերը փռած:

Երբ շունս ծանրաքայլ մօտենում էր նրան, յանկարծ մօտակայ
ծառի վրայից մի մեծ, սև կրծքով ճնձղուկ, քարի պէս ցած նետւեց,
ընկաւ ուղղակի շանս առաջը և յուսահատ ու սաստիկ ճըճըռոցով մի
երկու անգամ թռաւ դէպի շան դունչը:

Նա յարձակւում էր, որ փրկի, պահպանի ձագին... Բայց նրա
փոքրիկ մարմինը դողում էր սարսափից: Նրա ծղորտոցը կատաղի էր,
նա ուժից ընկնում էր. նա իրան զոհում էր:

Ինչ ահագին հրէշ պիտի երևար նրա աչքին շունը, բայց և այն-
պէս նա նստած մնալ չը կարողացաւ բարձր ու անվտանգ ճիւղին...

Նրա կամքը աւելի ուժեղ էր, քան իր ուժերը:

Շունս կանգ առաւ. ետ քաշւեց... Երևի նա էլ ճանաչեց այդ ուժը:

Ես շտապեցի շարժւած շանս ետ կանչելու և հեռացայ՝ զգալով
մէջս մի պատկառանք դէպի այդ փոքրիկ թռչունը:

— Այո, մի ծիծաղէք: Ես պատկառում էի այդ փոքրիկ հերոս
թռչնակի առջև, նրա սիրու ուժի առջև.

Սէրը, մտածում էի ես, մահից ու մահաւան երկիւղից աւելի զօ-
րեղ է: Միայն սէրն է պահում ու շարժում կեանքը:

11. Սարերի արքան

Հսկայ թևերը լայն-լայն տարածած,
հրգօր արծիւը ուղղեց իր թռիչք
դէպի բարձրաբերձ լեռներ սեպացած,
դէպի անսահման, ամպամած երկինք:
Երկար սաւառնեց նա խիտ ամպերում,
քանի ուժ ունէր զօրեղ թևերում,
և վերջի վերջոյ յոգնած, վաստակած
նա նըստեց հըսկայ մի լեռան գրլին,
որը սուր ու սեպ մինչ երկինք հասած,
սարսափ էր ազդում վերև նայողին:
Նայեց արծիւը անվախ, անվրդով

և շուրջը գոռոզ հայեացք դցելով,
 նա արքայական իր ձայնովն անեղ
 որոտաց ուժգին. «Մենակ եմ այստեղ,
 մենակ ու ազատ այս լեռան վրա,
 որպէս քաջայաղթ լիազօր արքայ.
 իմ գահն է անհուն այս երկնակամար,
 որոտ ու ամպեր՝ ոտքիս պատանդան.
 ո՞վ կայ աշխարհում փառքիս հաւասար,
 ո՞վ կարայ հասնի գահիս բարձրութեան»:

Ինչո՞ւ ենք արժէին թագաւոր ասում. ուրիշ ի՞նչ կենդանի նոյն
 պատիւն ունի:

12. Գերի արծիւը

ա.

Մեր բանան էին բերել մի վիրա-
 ւոր արծիւ: Բոլոր բանտարկեալներս
 շրջապատեցինք նրան: Չէր կարողա-
 նում թռչել. աջ թևը կախ էր ընկած
 գետնին, մէկ ոտն էլ վնասւել էր:
 Թռչունը կատաղի հայեացք էր ածում
 շուրջը, դիտում էր հետաքրքիր ամ-
 բոխը և բաց էր անում իր կեռ քիթը,
 միշտ պատրաստ թանկ ծախելու իր
 կեանքը:

Երբ բոլորն էլ նայելուց կշտացան
 ու սկսեցին ցրել, նա կաղալով, մի
 ոտի վրա ուսողոտելով և առողջ թևը
 թափ տալով, քաշեց բանտի բակի
 ամենահեռաւոր ծայրը և այնտեղ կուչ
 եկաւ անկիւնում:

Այդտեղ նա ապրեց մօտ երեք ամիս և այդ ամբողջ ժամանակը
 դուրս չեկաւ իր անկիւնից:

Սկզբում յաճախ էին գալիս նրան նայելու և զրգռում էին շանը

նրա դէմ: Շուներ գազազած վրա էր ընկնում, բայց վախենում էր
 շատ մօտենալ: Արծիւը հպարտ ու վայրագ, վիրաւորւած արքայի պէս,
 կծկւած իր անկիւնում, դիտում էր հետաքրքիր այցելուներին:

Սկզբում նա ուտել չէր ուզում, մի քանի օր բան չառաւ բե-
 րանը. վերջը ուտում էր, բայց ոչ մեր ձեռքից, ոչ էլ մեր ներկայու-
 թեամբ: Երբ տեսնում էր մօտը մարդ չը կայ և համոզւում էր, որ
 մենակ է, մի քանի քայլ հեռանում էր իր անկիւնից և կաղալով անց-
 նում էր պարսպի տակով, մի քսան քայլի չափ, յետոյ դառնում էր
 ետ, նորից էր գնում, նորից ետ գալիս, կարծես զբօսնելիս լինէր:
 Բայց հէնց որ հեռից նկատում էր մէկին, իսկոյն կաղալով ու ուս-
 ոտելով շտապում էր իր տեղը և գլուխը ետ գցած, կտուցը լայն
 բաց արած, պատրաստւում էր կռիւ: Ո՛չ մեր քաղցր խօսքերը, ոչ
 մեր փաղաքշանքները չէին մեղմացնում նրա սիրտը:

Մենակ ու չարացած սպասում էր նա մահւան, ոչոքի չը հաւա-
 տալով և ոչոքի հետ չը հաշտւելով:

բ.

Ձը գիտեմ ինչպէս, մի օր էլ յանկարծ բանտարկեալների մէջ
 միտք ծագեց, թէ հարկաւոր է նրան բաց թողնել:

— Թէ սատկելու է, թող բանտում չը սատկի, — ասում էին մի
 քանիսը:

— Ի հարկէ, ազատ սովոր, անկախ թռչուն է, բանտին չի ըն-
 տելանայ, — պնդում էին միւսները:

— Մեզ նման չի, — աւելացրեց մէկը:

— Բան ասիր. սա հօ թռչուն է, իսկ մենք մարդ:

— Արծիւը, ախպէր, անտառների թագաւորն է:

Ճաշից յետոյ, երբ աշխատանքի գնալու զանգը տւին՝ բանտար-
 կեալներս արժէին առանք միասին: Նրան զրկողը պինդ սեղմել էր
 կտուցը, որովհետեւ սաստիկ դիմադրում էր և ուզում էր գլուխը ա-
 դատի: Հասանք մի բարձր տեղ. ամենքս էլ հետաքրքրութեամբ կա-
 մենում էինք տեսնել թէ ուր պիտի գնայ արծիւը: Զարմանալի բան.
 բոլորս էլ մի բանով բաւական էինք, կարծես մենք էինք ազատու-
 թիւն ստանում...

— Սրան տես, է. անպիտանին բարութիւն ենք անում, դեռ կծում

էլ է,—ասում էր նրան տանող բանտարկեալը, գրեթէ սիրով սեղմելով թռչունին:

—Դէ, բաց թող,—կանչեց մէկը:

—Ազատութիւն տուր, իսկական ազատութիւն,—աւելացրեց մի ուրիշը:

Արծաթե բռնողը նրան գցեց մեր բարձրութիւնից ցած, դէպի մեր ոտքերի տակ տարածւող դաշտավայրը:

Աշնան վերջերն էր, օրը ցուրտ և մառախլապատ: Քամին սուլում էր մերկ դաշտերի վրա և խշխշում էր դեղնած ու չորացած, փոշոտ ու վայրի խոտերի մէջ: Արծաթե սլացաւ ուղիղ, թափ տալով հիւանդ թևը և կարծես շտապելով, որ մեզանից հեռանայ՝ ուր որ էլ լինի: Բանտարկեալները հետաքրքրութեամբ հետևում էին թէ ինչպէս սեփն էր տալիս նրա գլուխը չորացած խոտերի ֆօնի վրա:

Մտիկ, է,—մտածկոտ արտասանեց մէկը:

—Ո՞նց է փախչում,—աւելացրեց միւսը:

—Իսկի ետ էլ չի նայում:

—Չը լինի դու կարծում էիր, նորից ետ պիտի գայ ու շնորհակալութիւն յայտնի,—ծաղրեց մի ուրիշը:

—Հապան, սրան ասում են ազատութիւն...

—Ազատութիւնը լաւ բան է:

—Էլ չի երևում...

—Ի՞նչ էք կանգնել: Մտրշ,—կանչեցին մեզ ուղեկցող պահապան զինուորները, և բոլորս լուռ քարշ եկանք դէպի մեր տաժանակիր աշխատանքը:

1) Արծիւը ինչո՞վ բանտարկեալներին այսպէս հետաքրքրել էր ու յարգանք ազդել:

2) Ի՞նչ բան է տաժանակիր աշխատանքը:

13. Արծիւ

Իմ ծնւած օրից ասաւ ինձ Աստուած.
«Աշխարհի մարդկանց չը լինես ծառայ»:
Եւ անձ աշխարհ ողջ թողի մարդկանց,
ազատութիւնը ես միայն առայ:

14. Ապարանի գոմէշը

ա.

Զանգը տւին: Աշակերտները անասելի աղմուկով վազեցին դէպի դասարանները, ճշալով, խփելով, հրելով, քաշքշելով իրար: Մի մեծ խումբ էլ խռնւեց ջրի տակառի շուրջը, ձեռքէ ձեռք խլելով բաժակները:

Յանկարծ նկատեցի մեր դասարանցի Օհանեանի կլոր տափակ դէմքը, լցրի մի ամբողջ բաժակ սառը ջուր ու, շրճփ, նրա երեսին: Մինչև նրա ուշքի գալը, փախայ դասարան:

Նրա վրէժխնդրութիւնիցը չէր, որ փախչում էի. ի՞նչ պիտի անէր ողորմելին, շնորք ունէր օր... Գլուխը կորցրած, մոլորած մէկն էր. միշտ վախվախելով, ամենքից քաշւելով՝ ման էր գալիս շարունակ բակի պատերի տակ, աշխատելով ոչ ոքի աչքին չընկնի...

Ես շտապում էի, որովհետև այդ դասին մեզ հետ առաջին անգամ պիտի պարապէր պատմութեան նոր ուսուցիչը:

Երբ Օհանեանը կամացուկ դասարան մտաւ՝ մագերն ու բլուզը ամբողջովին թրջւած և ուզում էր աննկատելի կերպով անցնի իր տեղը, ամեն կողմից սկսեցինք կանչել.

—Ո՛ւ, ո՛ւ, Նուրի Նուրին եկել է, աջրա հուրին եկել է:

Աշակերտներից մէկը ետեից հասաւ ու մի ամուր ապտակ շրթը խկացրեց նրա բարձր ու լայն վզակովին, միւսը կաւճոտ թաթը դրոշմեց նրա կոնակին, երրորդ թանաքոտած ջնջոցը ձեռքին՝ վազեց նրա թաց երեսը սրբելու... Շշկլւած, անխօս, դէս ու դէն ընկնելով նա շտապեց դէպի իր տեղը ետևի նստարաններից մէկի վրա. բայց շարքերի միջից անցնելիս այս ու այն կողմից նրան սկսեցին բրդել, իսկ մէկը ոտքը դէմ տաւ, ու նա իր հաստ մարմնով ծանր փուկեց կեղտոտ յատակին...

Հէնց այդ ընդհանուր հռհռոցի ըոպէին ներս մտաւ նոր ուսուցիչը:

Օհանեանը վեր կացաւ, կաղէկաղ, շորերը թափ տալով՝ հասաւ իր տեղը, իմ կողքին, և դողդողալով մնաց կանգնած: Երբ ուսուցիչը ամբիոն բարձրանալով գլխով արաւ որ նստենք, Օհանեանը վերջինն էր, որ նստեց:

բ.

Ցուցակը բաց անելով, ուսուցիչը սկսեց մէկ մէկ կարդալ բոլորիս անունները և մեզ հետ ծանօթանալ: Չը գիտեմ ինչու տրամա-

դրութիւնս շատ լաւ էր: Ես չէի կարողանում ծիծաղս զսպեմ: Նրա սուր, սեպածե մօրուքը. տըմբտըմբացող երկար-երկար բեխերը, բարակ ու կեռ քթին շարունակ ցնցւող ոսկէ պենսնէն, ապակիների տակից ճաճապացող արագաշարժ աչքերը, ամենը, ամենը ինձ շատ ծիծաղացնում էին:

—Մըկըկըկը, — շնչացի ես ընկերոջս ականջին, — մըկըկըկը:

Ընկերս փոթկաց. մի հինգ րոպէից արդէն ամբողջ դասարանը քթի տակ կըկնում էր՝ մըկըկըկը: Հակառակի պէս նրա գլխի մագերի մի խուրճն էլ այնպէս էր վեր ցցւել, որ բոլորովին այծի պոզի էր նման...

Նա իմ անունս տւաւ և սկսեց հարցնել թէ առաջ որտեղ եմ սովորել:

—Մեր քաղաքի ծխական դպրոցում, — յանդուգն պատասխանեցի ես՝ աշխատելով գլուխս ու կզակս այծի պէս թափահարել:

Բոլորը հազիւ հազ էին ծիծաղները պահում:

Ահա ուսուցիչը հասաւ ցուցակով վերջին աշակերտի անունը:

—Օհանեան Վազէ, — կարգաց նա յանկարծ: Յուցակում սխալմամբ «Վաչէի» տեղ տպւած էր «Վազէ»:

—Վազէ, վազէ, — շտապով ետեից թելադրեցի ես Օհանեանին: Նա էլ գծի պէս տեղից վեր թռաւ ու մի քանի քայլ առաջ վազեց: Նրան կանգնեցրեց ամբողջ դասարանի միահամուռ փոթկոցը:

Տեղն ու տեղը սառած մնաց ու խղճալի կերպով դէս ու դէն էր նայում:

—Որտեղացի՞ ես, — հարցրեց ուսուցիչը:

—Ապարանի գոմէշ է, — պատասխանեց այն ծայրից մէկը:

—Դմբօ ծառայ Յիսուս Քրիստոսի, — կանչեց մէկ ուրիշը:

—Լօբի, — ուզում էի աւելացնեմ ես՝ յիշելով Օհանեանի երրորդ մականունը, բայց իսկոյն գլուխս խոնարհեցի և աշխատեցի թաք կենամ առջևս նստած ընկերոջս ետևը, որովհետև նկատեցի՝ ինչպէս ուսուցիչը յանկարծ տեղից բարձրացաւ, դէմքը խոթողեց, մի այնպիսի խիստ հայեացք նետեց դասարանի վրա, որ իսկոյն ամենքս մնջւեցինք:

—Դու երկրորդ տարեցի՞ ես, տղաս, — հարցրեց նա այնպիսի քաղցրութեամբ, որ դեռ երբէք ոչ մէկ ուսուցչի բերանից չէր լսել Օհանեանը:

Օհանեանը առաջւայ պէս քար կտրած՝ մէջտեղ կանգնած էր. նա աչքերը չռել էր ուսուցչի դէմքին՝ կարծես աղերսելիս լինէր որ խը-

նայի, թողնի իրեն՝ գնա նստի տեղը:

—Երկրորդ տարեցի՞ ես, տղաս, — կրկնեց ուսուցիչը աւելի քրնքշութեամբ:

—Հրամե՛լ ես, — վերջապէս դուրս թռաւ Օհանեանի կրծքից դիւղական գռեհիկ արտասանութեամբ:

—Ոչինչ, — շարունակեց նոյն մեղմութեամբ ուսուցիչը, — երևի մի բան քեզ խանգարել է անցեալ տարի: Այս տարի լաւ կը սովորենք ու յաջորդ դասարանը կանցնենք, այնպէս չէ՞, Վազէ:

—Վազէ չէ, պարոն, Վաչէ է. ցուցակում սխալ է տպւած: Ոչ մի ուսուցչի դասը չի պատրաստում, բան չը գիտի, — նկատեցի ես իմ տեղից և ուզում էի աւելին էլ ասել, որ մինչև անգամ գրքեր էլ չի առնում, բայց ուսուցչի խիստ հայեացքը ինձ կանգնեցրեց...

Գ.

Յունւարի սկզբին էր. նախկին ուսուցիչը ծանր հիւանդացել էր և նրա տեղը հրաւիրել էին նորը:

Մեր անցած ու սովորածից մի քանի բան հարցնելուց յետոյ, ուսուցիչը սկսեց նոր դասը պատմել:

Նա պատմում էր սկզբում անվստահ ձայնով՝ կարծես մեզնից քաշւելով, բայց յետոյ պենսնէն հանեց, աչքերը տրորեց, ճակատը շփեց ու յանկարծ սկսեց խօսել մի ուրիշ, բոլորովին փոխւած ձայնով, հետզհետէ աւելի ու աւելի ոգևորւելով:

Մի տաքութիւն անցաւ ամբողջ դասարանով:

Մենք իրար երես նայեցինք ու ակամայ ամբողջ հոգով կպահք նրա ձայնին:

Բառերը այնպէս պարզ էին և հասկանալի, պատկերները այնպէս վառ, գեղեցիկ ու զրնուիչ:

Կարծես, մեր աչքի առջև ամեն ինչ կատարւելիս լինէր: Եւ Արտաշէսի ծծմօր ձեռքով ազատւելը, և՛ հովիւների վրաններում թաք կենալը, և՛ Մարաց պալատում ընդունւելը, արքայազուն մանուկների հետ մեծանալը: Ահա դայեակ Սմբատ Բագրատունին կանգնած է Մարաց թագաւորի առջև, էլ ոչ մի ուրիշ պարգև չի ուզում իր յաղթութիւնների համար, միայն թէ թագաւորը զօրք տայ, որ իր սիրելի սան Արտաշէսին կարողանայ հայրական գահի վրա նստեցնի:

Ահա խնամախօսներ է ուղարկում Արտաշէսը Ալանաց թագաւորի մօտ գեղեցիկ Սաթենիկին ուզելու:

Աշակերտներէից մէկը կամացուկ անցաւ ետեւի նստարանից առաջինը և կծկեց ընկերոջ կողքին: Մի երկու ըոպէից հոյնը արաւ մէկ ուրիշը, երրորդը, և կարճ ժամանակամիջոցում գրեթէ ամբողջ դասընթացը անադմուկ տեղափոխուել էր առաջին նստարանները, ուսուցչին աւելի մօտիկ,

—Չէ՛ս, էսպէս շո՛ւտ, — լսեց ետեւից մէկի բարձր բացականչու-
թիւնը:

Կարելի:
Ճանապարհ գցեցինք մեր նոր ուսուցչին, մեր մէջ վճռելով որ
նա լինելու է մեր սիրելին:

Յաջորդ դասից առաջ մենք խումբ խումբ բաժանեաժ՝ պատըշ-
գամբում հռանդով պատմում էինք իրար նոր ուսուցչի տւած դասը:
Ամեն մէկս անպատճառ ուզում էր ամենից լաւ պատասխանի: Օհա-
նեսն էր միայն, որ, ինչպէս միշտ, մենակ ման էր գալիս, տխուր և
զուլիւր քաշ գցած: Ոչ ոք նրան մօտ չը կանչեց, ոչ ոք նրան չը
հարցրեց՝ դասը գիտի թէ՞ ոչ... Ի՞նչ նրա գլուխ գլխի բանն էր դաս
սովորելը:

34

h.

Յանեան, — յանկարծ լսեց ուսուցչի ձայնը:

Օհանեանը կանգնեց, բոլոր աշակերտները նրա կողմը դարձան, Կարծես ասելով. «Ասա չը զիտեմ, ու տեղդ նստի՛»:

— Դէհ, Օհանեան, ինձ մօտ արի, տղաս, ու պատմի:

—Նա չր գիտի, — բացականչեցի վերջապէս ես:

Օհանեսանը գլուխը թափ տալա թէ՛ այն, գիտեմ:

—Այ... ազատուեց մի...այն Արտաշէսը, — կրկնեց Օհանեանը:

—Այո, միայն Արտաշէսը, — սիրտ էր տալիս ուսուցիչը:

Ես անհամբեր սպասում էի թէ յետոյ ինչ կը լինի:

—Նր...րան փախցրեց ծծմէրը:

—*ᾠδὴ πρῶτη*, ἀρχὴ 5:

—Փախցրեց ու մտաւ չորանների չաղրները:

— Ճիշտ է, ճիշտ է:

— Թաք կացաւ չորաններէի, հի... հովիւներէի մօտ, — ուղղեց ինքն իրեն Օհանեանը: — Եւ մը... տաժում էր. «էս... ինչպէս... պիտի... երեխին... մեծացնեմ... Արի, մարդ... դրկեմ Սմբատ Բ... ազգատու- նու մօտ: Թող... գայ... երեխին տէրու... թիւն ա... նի:

Ամենքս ժպտացինք: Գրիգոր Մէլլումեանը, որին «կոտորած գդալ» էինք ասում, առաջին նստարանից շուռ եկաւ իմ կողմը՝ չը լինի թէ ես եմ դասամիջոցին նրան պատմել: Բայց ես էլ դարմացած էի:

— Այո, այո, այդպէս էր մտածում ծծմայրը, — խրախուսում էր ուսուցիչը:

Օհանեանը անհուն շնորհակալութեամբ լի հայեացքը ուղղեց նը- րան, խոր հոգոց հանեց, կարծես մի ծանր բեռ ընկաւ ուսերից, ու աւելի ազատ շունչ քաշելով, արդէն համարձակ շարունակեց իր պատմութիւնը:

Լսում էի ու ինքս իմ ականջներէս չէի հաւատում... Միթէ «Դմբօ ծառայ Յիսուս Քրիստոսին» է պատմողը, «Աստուծոյ գոմէշը»...

Նա պատմում էր՝ մեզ վրա ոչ մի ուշադրութիւն չը դարձնելով, զիմելով միայն ուսուցչին, զանազան մանրամասնութիւններ աւելաց- նելով իրենից, զարդարելով, ծաղկեցնելով ուսուցչի պատմածը: Նոյն իսկ նրա գիւղական դարձածքները համով էին դուրս գալիս, և ոչ ոքի մտքով չէր անցնում ծիծաղել նրա գործածած թուրքերէն բա- ւերի վրա: Եւ այնպէս հետաքրքրական ձևով էր խօսում, որ բոլորս սիրով ականջ էինք դնում, կարծես նոր բան պատմելիս լինէր: Ու- սուցիչն էլ ամենայն ուշադրութեամբ լսում էր, գլխով բաւականու- թիւն յայտնելով, երբեմն օգնելով և յիշեցնելով:

— Ապրես, շատ լաւ է, — բացականչեց վերջապէս նա, ձեռքը տղի ուսին դնելով, և ուղղեց նրա քրտնած ձակատին թափւած մա- գերը: — Հիմա դու գնան ստի, թող ուրիշը շարունակի:

Ամենքս պարզ նկատեցինք, որ ուսուցիչը նշանակեց հինգ:

Նախանձեցի Վաչէին և բոլորովին մոռացայ նրա նստելու ժա- մանակ բռնեցքս տակը դնեմ, որ յանկարծ վեր թռչի, ինչպէս գրեթէ միշտ անում էի: Նախանձեցի, բայց և ակամայ սկսեցի յարգել: Կող- քից աչքիս ծայրով նայեցի նրան. դէմքը երջանկութիւնից փայ- լում էր...

Դասը վերջացաւ: Վաչէն զիմեց դէպի դուռը, զգուշութեամբ և շտապով, մեզ չը նայելով, կարծես ներողութիւն խնդրելով, որ այսօր այսպէս պատահեց: Յանկարծ փոքրիկ Սահակեանը, որ յայտնի էր իր

ճարպիկութեամբ, վեր թռաւ, ցատկեց նրա ուսին ու բարձր կանչեց:

— Կեցցէ Օհանեան, հինգ:

Սահակեանին ոտքերից բռնած, ժպտալով, դուրս վազեց Օհա- նեանը դասարանից:

Մեծ դասամիջոցն էր. Վաչէն առաջին անգամ գերի խաղաց մեզ հետ...

դ.

Յաջորդ դասին ուսուցիչը պատմելիս կարծես միայն նրա հետ էր խօսում. ես այդ շատ լաւ զգում էի: Վաչէն լսում էր քաղցր հրճանքով և հիացմունքով: Եւ յետոյ միշտ, երբ միւս աշակերտները չէին կարողանում պատասխանեն, նա էր մատը բարձրացնում, նոյն իսկ երբեմն առաջին աշակերտի փոխարէն...

Մի օր էլ ես ստիպւած նրանից մի բան հարցրի և խնդրեցի, որ պատմի...

Եւ ահա մէկ ամիս էլ չանցած մի խումբ աշակերտներ հայոց պատմութեան դասից առաջ միշտ շրջապատում էինք նրան. միևնոյն բանը տասն անգամ մեզ կրկնում էր:

Մէկ անգամ էլ մտնում եմ դասարան, տեսնեմ՝ առել է թւարա- նութեան գիրքս ու դասն է սովորում: Չը խլեցի ձեռքից:

Բարեկամացանք: Խոստովանեց որ հայրը փող չի ուղարկում դասագրքեր առնելու և որ ապրում է ծանօթ մի հացթուխի խա- նութում:

Այդ օրից միշտ իմ գրքերս էի տալիս: Հէնց որ մի որևէ առար- կայի ուսուցիչը ներս էր մտնում, վեր էի կենում ու տեղիցս կանչում:

— Պարոն, Օհանեանին հարցրէք, այսօր նա դասը գիտի:

Եւ ճշմարիտ որ գիտէր:

Հրճք էր...

Գարունը եկել էր, անձրևները գալիս էին հա գալիս: Հաւաքւել էինք դասարանում, դուռը փակել և պար բռնել: Մէկը ամբիոնի տախ- տակին խփելով՝ թմբուկ էր ածում, միւսներս պարում էինք: Միայն Վաչէն էր, որ մի անկիւնում առանձնացած՝ աշխարհագրութեան դասն էր սովորում:

— Վաչէին, Վաչէին, մէջ բերէք Վաչէին, — կանչեց պարողներից մէկը:

Բոլորս վրա թափւեցինք, սկսեցինք քաշքշել. գիրքս նրա ձեռքիցը վայր ընկաւ, պատուեց:

—Ապարանի գոմէշ, էյ գոմէշ, պար արի. գոմշախաղդ ցոյց տուր,—կանչեց յանկարծ «Կոտրած գզալ» Գրիգորը:

Օհանեսանը կատաղեց և մէկ ափսալիսի քացի տուաւ Գրիգորին, որ Գրիգորը ետ ետ գնաց, զիպաւ դռանը, դուռը բացւեց, ապակին փշրւեց, Գրիգորն էլ ձգւեց պատշգամբի վրա:

Ուղիղ է, այդ օրը Օհանեսանը պատժւեց, բայց այնուհետեւ էլ ոչ ոք չը համարձակւեց նրան «Ապարանի գոմէշ» կանչի:

1) Ի՞նչն էր պատճառը, որ Օհանեսանը սկզբում այդպէս խեղճ էր ու անընդունակ: Եւ իսկապէս անընդունակ էր ու պաշտպանելու ուժ չունէր:

2) Ուսուցիչը ի՞նչ արաւ, որ նրան փոխեց: Ուսուցչի վարմունքը պատահմունք էր:

15. Աշունքը սարերում

Աշունն էլ եկաւ: Ու մեր աշխարհում սարին ու դաշտին այլ կեանք է եռում:

Խուզելով գառան, ոչխարի բուրդը քոչել է բինէն թողնելով իւրտը:

Լեռներից զըւարթ, գէրացած հօտեր ձըմեռան համար իջել են դաշտեր:

Իւրտերը դատարկ, սեին են տալին, աղբիւր ու ծաղիկ ողբում են լալիս:

Մենակ խաղում է, թըռչկոտում պախրան, սարեր ու ձորեր մընացին նըրան:

Արծիւն էլ տըխուր նըստած ժայռերին՝ որս է փընտըռում իր սոված փորին:

16. Բորը

ա.

Բորը այն շների ազնիւ ցեղիցն էր, որոնց հայրենիքը Նիւֆա-ուսլենդ կղզին է: Այդ շների գլուխը լայն է, պոչը թաւ, մա-գերը երկար. մատները արանքները պատած են թաղանթով, այդ պատ-ճառով էլ հրաշալի լող են տալիս:

Բորը ծնւել էր մի անգլիական նաւի վրա, որ Հիւսիսային Ամե-րիկայի արեւելեան ափի մօտ խարիսխ էր գցել:

Բորը երբեմն օրերով լող էր տալիս. և առանձին հաճութեամբ սուզ-ւում ու հանում էր ջրի տակից զանազան իրեր, որ գցում էին ջրի մէջ իր տէրը կամ ուրիշները: Մանաւանդ շատ էր ուրախանում, երբ իր տէրը, մի երիտասարդ նաւաստի, առաջարկում էր նրան՝ գնան միասին լող տալու: Այն ժամանակ նա թաւալւում էր ջրի մէջ, ափից հեռանում էր, կրկին վերադառնում, սուզւում էր, անցնում տիրոջ տակով և հազար ու մի կատակներ էր անում: Բորը շատ էր սիրում իր տիրոջը, որ մի շիտակ ու բարի մարդ էր:

Քանի քանի նաւահանգիստներ այցելած էին նրանք միասին ով-կիանոսի այս և այն կողմերում, քանի անգամ Բորը պահապան էր նըս-տել իր տիրոջ կողքին, երբ նա նաւահանգստի պանդոկներից մէկում հարբելուց յետոյ ընկնում էր փողոցի մի անկիւնը ու քնում. ոչ ոք չէր

երկուսին էլ տեղափոխեցին ագարակը, այնտեղից էլ Լոնդոն հիւանդանոցը: Բայց տէրը երկար չապրեց ու մեռաւ:

Գ.

Երբ Բորը հասկացաւ որ որբացել է ու իր տէրը էլ չը կայ, աղիւղորմ ոռնաց և դուրս եկաւ հիւանդանոցի բակից. ինքն էլ չը գիտէր ո՞ւր գնայ... Տխուր սրտով շրջում էր ամբողջ օրը մեծ քաղաքի փողոցներում, աշխատելով խոյս տայ բազմութիւնից: Վշտից քաղց էլ չէր զգում: Այդ գիշերը նա անցկացրեց փողոցի սալաշատակի վրա:

Երկու օր և երկու գիշեր Բորը ապրում էր այդպէս փողոցում և ոչինչ չէր կերել. սոված պառկում էր, սոված վեր կենում:

Միայն երրորդ օրը էլ չը դիմացաւ. այնքան թուլացել էր, որ հագիւ էր կարողանում տեղից վեր կենայ: Թէև սաստիկ սոված էր, այնուամենայնիւ երեսը շուռ էր տալիս ամեն տեսակ նեխած ուտելիքներից, որ ընկած էր փողոցի առուների մէջ: Նա քայլում էր և նայում, որոնում էր մէկին, որ ուտելու մի բան տար...

Կամացուկ մօտեցաւ մի տան դռան և կանգնեց. նայում էր ներս ու դուրս անողներին և համբերութեամբ սպասում էր, բայց ոչ մի ողորմած ձեռք չը գտնւեց, որ նրան չոր հացի մի կտոր զցէր, կամ նոյն իսկ մի անպէտք ոսկոր: Ոչ ոք: Բորը հեռացաւ և կանգնեց մի խանութի առջև՝ նոյն լուռ խնդիրքը աչքերում: Այնտեղ հանդիպեց աւելի մեծ անաշտութեան՝ ուղղակի փայտով խփեցին ու վռնեցին: Սա ի՞նչ տեսակ բան էր. ինքը խնդրում է, իսկ նրանք վռնում են: Միթէ քաղցից չը մեռնելու համար պէտք է ստիպւի գողութիւն անելու:

Ո՛չ, նա այդտեղը չը հասաւ. հետեւեալ օրը նրան գտան փողոցում անզգայ և ուղարկեցին «Շների ապաստարանը»: Ո՞ւր էր առաջւայ Բորը. հիմա նրան չէր էլ կարելի ճանաչել: Կուրծքն ու փորը ծածկւել էին ցեխի հաստ շերտով, որը մարմնի շարժումներից տեղտեղ ճաքճքել և թեփի նման էր դառել: Իսկ թաթերին կարծես ցեխից կօշիկներ էին:

Գ.

Նրան ազատողը կենդանիներին հովանաւորող ընկերութեան անդամներից մէկն էր:

Այդ ընկերութեան բարեգործական բազմաթիւ հաստատութիւն-

ներից մէկն է՝ «Ապաստարան սոված և հիւանդ շների համար»: Հիմնարկութեան օրից ապաստարանում տեղ են գտել տասնեակ հազարաւոր շներ, որոնք ազատւել են թափառական կեանքից և հաստատմահից: Ամեն տարի ապաստարանում երեք հազարից աւելի շուն է ընդունւում բժշկւելու և կերակրւելու: Նրանց կէսից աւելին ետ են վերցնում նախկին տէրերը, որոնք կորցրել էին, իսկ մնացածներին մի որոշ ժամանակ պահում են, մինչև որ գտնւեն նոր տէրեր: Ամեն մարդ կարող է մտնել ապաստարանը, շուկի իր համար մի որևէ շուն ու տանի, եթէ շունը երկու շաբաթ արդէն մնացել է այնտեղ և նախկին տիրոջը գտնելու յոյսն էլ բոլորովին կորած է:

Երբ Բորը մի լաւ կերակրւեց ու կազդուրւեց, սկսեց ձանձրանալ անգործութիւնից, ոռնալ ու հաչել: Այդ ժամանակն էր, որ եկաւ մի բարձրահասակ մարդ և պահանջեց իր համար մի մեծ, խելօք, ուժեղ և առողջ շուն:

—Այդպիսի մի շուն ունենք,—պատասխանեց ապաստարանի վերակացուն, որը այդ գործին հմուտ և շուն սիրող մի մարդ էր: Կանչեցին Բորին, որը պարոնին շատ դուր եկաւ:

—Ի՞նչպէս է սրա անունը:

—Անունը Բոր է,—պատասխանեց վերակացուն:

—Դուք էք սրան այդ անունը տալի:

—Այո, ես եմ այդ անունը տալի և համոզւած եմ, որ իսկական անունն էլ հէնց այդ է: Նա միշտ փաղաքշանքով է նայում և պոչը շարժում է, երբ Բոր ենք կանչում:

Եւ այսպէս Բորին վերցրին ապաստարանից:

Ե.

Բորը այս անգամ ընկաւ մի քաղաքապահի ձեռքը, որը իր հերթին գիշերները հսկում էր փողոցում: Նոր տէրը, գիշերւայ մենակութեան մէջ ընկեր ունենալու համար, շանն էլ իր հետն էր առնում: Մէկ անգամ խաւարի միջին լուսեց մի ճիչ, օգնութեան մի կանչ: Բորը մի ակնթարթում տեղից վեր ցատկեց ու առաջ սլացաւ: Քաղաքապահը հազիւ էր նրան նշմարում մի մէջ: Բայց ահա լուսեց մի այլ ճիչ. այս անգամ մէկ ուրիշն էր կանչում: Քաղաքապահը մօտ վազելով տեսաւ, որ Բորը իր սուր առամներով բռնել է մի մարդու ոտից, իսկ միւսը՝ սարսափահար դեռ շարունակում էր կանչել օգնութիւն:

Բանից երևաց, մի չարագործ յարձակել էր անցորդի վրա և կամեցել էր նրան կողոպտի, որ շունը վրա էր հասել:

Քաղաքապահը ազատեց չարագործին Բոբի ատամներից ու քաշ տալ թաղի ոստիկանատունը: Այդտեղ իսկոյն արձանագրութիւն կազմեցին, իսկ յաջորդ օրը լրագիրներին մէջ տպագրուեց խելացի շան քաջ վարմութիւնը:

Ոստիկանապետի կարգադրութեամբ Բոբին ընդունեցին ոստիկանական շների շարքը, հասարակական գործիչ պատրաստելու համար. Բոբը սրտով կպաւ իր նոր ծառայութեանը:

Մի քանի օրից յետոյ Բոբը ջրից հանեց մի երեխայ, որ ընկել էր Թէյմզ գետը: Յետոյ ազատեց մի կին, որ վշտից ուզում էր գետում խեղդել: Բոբը սկսեց երևալ հրդեհներին և այնտեղ էլ ցոյց էր տալիս իր քաջութիւնն ու անձնագոհութիւնը, փրկելով բոցերից փոքրիկ երեխաներին, դուրս քաշելով ախոռներից ձիերին...

Եթէ ցանկանայինք թւել Բոբի անձնակրթեան բոլոր գործերը, դեռ շատ բան պիտի պատմէինք: Նրա անունը հռչակուեց: Մի յայտնի նկարիչ նկարեց նրա պատկերը, որը և տպուեց թերթերում: Բոբին ներկայացրին թագուհուն: Առաջնակարգ ընտանիքներ պատիւ էին համարում Բոբին իրենց տունն ընդունելը: Նրան ընտրեցին «Մարդասիրական ընկերութեան» անդամ: Բոբը պարզ և ստացաւ մի արծաթէ մեդալ՝ մարդկանց փրկելու համար, յետոյ էլ պատուաւոր ոսկէ մեդալ:

Շունը սակայն չէր պարծենում այդ պատուանշաններով, այլ ամեն օր անում էր նոր և նոր անձնագոհութիւններ: Բոբը առաջինն էր երևում այնտեղ, որտեղ վտանգ էր լինում: Ոստիկանական բոլոր ծառայողները ճանաչում, սիրում և յարգում էին այդ վեհանձն կենդանուն: Ամեն տեղ ծախում էին հովհարներ Բոբի պատկերով, նոյն իսկ քաղցրաւենիների տուփերի վրա տպում էին այդ ազնիւ շան գլուխը:

1) Ինչո՞ւ մեզ մօտ կենդանիներին հովանաւորող ընկերութիւններ չը կան:

2) Ունենք հիմնարկութիւններ հիւանդ մարդկանց համար, սոված մարդկանց համար:

3) Ոստիկանութեան պաշտօնն ի՞նչ է: Ծները էլ ի՞նչ ծառայութիւն կարող են անել ոստիկանութեանը:

17. Փոթորիկ

Շուտ պահում են ծովածոցում
նաւ ու նաւակ, նաւաստիք,
շրփոթ, աղմուկ, իրարանցում,
մօտենում է փոթորիկ:

Որոտում են ամպերն ահա,
շանթեր սրփռում վերևից,
կուտակւում են ծովի վրա
լեռներ՝ պղտոր ջրերից:

Ծովն ալեկոծ, երկինք խաւար,
հողմն է սուլում չորս բոլոր.
աղմըկում են գրկած իրար
երկու տարերք ահաւոր:

18. Էջը մեզանում

ա.

Մեզանում մեծ ու փոքր համոզւած են, որ էջի պէս յիմար արարած չը կայ աշխարհումս: Իրաւ, կանգնի էջի դիմացը, մի լաւ նայի նրա քիթ ու մոռութիւն, դդումի պէս կախ ընկած գլխին, լատան-լատան ալանջներին, խոշոր ու թմրած աչքերին, տգեղ կերպարանքին ու շարժւածքին, և կը տեսնես, որ էջ անունը շատ է սաղ գալիս նրան:

Շուտ տուր աչքերդ նաև միւս էջերի վրա, սև լինեն թէ մոխրագոյն, մեծ լինեն թէ փոքր, գիւղում լինեն ապրելիս թէ քաղաքում, դարձեալ նոյն յիմար, նոյն թմրած, նոյն կեանքից ճանճրացած էջերն են: Բայց ինչո՞ւ է այդպէս, գուցէ հարցնէք ինձ, երևի Աստուած դրանց թմրած է ստեղծել:

Ամենևին:

Մեզանում իշուկը, քանի որ մէջքին փախն չի դրել ու կողքերին ձիպոտ չի դիպել, մի շատ ուրախ ու կայտառ կենդանի է: Նա մարդկանցից չի քաշւում, ում ասես մօտենում է, հոտոտում, ալանջ-

ները խլրշում, լոք-լոք անում, աջ ու ձախ թռչկոտում, կապկու-
թիւններ անում, մի խօսքով նա շատ գրաւիչ է...

Բայց մեր իշուկի տարին դեռ չը լրացած, տեսնում ես՝ խեղճի
մէջքին մի ծանր փալան դրին, փորքաշով պինդ կապկպեցին ու մի
քանի փութ ծանրութիւն բեռնեցին դիւղ կամ քաղաք տանելու: Խեղճ
իշուկի ոյժը չի պատում այդ բեռանը, նա ճրկըռ-ճրկըռ է անում,
մէջքից երկտակում է, ոտքերը դողդողում են, ուզում է ճիւլի բե-
ռան տակ, մէկ էլ յանկարծ տիրոջ ճիպոտը այնպէս է շրմփում գո-
ւակին, որ զարմանքից թէ սարսափից երկու գազ առաջ է թռչում:
Էլ կը համարձակւի մեր իշուկը տեղը կանգնի կամ ճրկուի, ճիպոտը
միշտ ճրմճրմում է ետեւից. ինչքան ուզում է թող մէջքը կոտրւի, ո՞վ
է նրան հարցնողը...

Բ.

Գնում է անքալով մեր իշուկը, քրտինքը ջրի պէս վազում է վը-
րայից, բերանը փրփուր է կապում. տեսնում է քթի տակին գլխները
բարձրացրած փափուկ ու զիւ-զիւ խոտեր, բանջարներ, ախորժակը
բացում է, գլուխը ծռում է դէպի բոյսը, բերանը լայն բաց անում
ու հէնց որ ուզում է, հափ, կծի, տիրոջ դադանակը, թրը՛խկ, դիպ-
չում է չոր գլխին, աչքերը կրակ են անում ու դատարկ ծնօտները
իրար չըխշրխկում...

Գալիս է մի առու, գրլգրում, քըչքըչում է ջուրը, մեր իշուկը
տաքից խաշում է, պապակում է լեզուն, ուզում է վրա ընկնի, մի
լաւ խմի, բայց դեռ մաքիցը չի անցել տիրոջ դադանակի զօրութիւ-
նը, դեռ ես մրմնջում է խփած տեղը. այս անգամ թողնում է, անց-
նում: Գալիս է երկրորդ առուն, երրորդը, մէկը միւսից աւելի պարզ,
աւելի վճիտ. ծարաւը աւելի ես տանջում է, ճար չը կայ, որ մեռնի՝
պիտի խմի այս անգամ. և ահա վիզը երկարացնում է, գլուխը կա-
խում կամաց ու դեռ խեղճը հաստ շրթունքները ջրի երեսին չը դիպ-
ցրած, շրմփ, էլի դադանակը հասնում է դնչին...

Վերջապէս հասնում է մեր իշուկը առն՝ բոլորովին թուլացած,
բոլորովին յուսահատ. բեռը վեր են առնում մէջքից, մի քիչ դարման
կամ չոր խոտ թափում առաջը, որ ուտի: Ազահութեամբ մի-երկու
բերան հախռում է կերից ու ետ կանգնում խռոված երեխի պէս.
դարմանը խոնաւ կամ փոշոտ է լինում, խոտը ժանգապներով, կա-
ծուկներով լիքը, այնպէս որ ուտելիս տաշում է բերանը: Մի եր-

կու ժամից նրան ջուր են տալիս, նոյն ազահութեամբ խմում, լցնում
է դատարկ փորը, այժմ ախորժակը աւելի է բացում, բայց էլի նոյն
կերն է առաջին, ուզի չուզի՝ պիտի ուտի...

Փորի հոգսը վերջացնում է թէ չէ, այժմ նրան անհանգիստ են
անում մի կողմից իշաճանճերը, միւս կողմից ականջներում հաւաք-
ւած լուերը, փորին ու ոտներին կպած տիղերն ու ցեխի փշուրտան-
քը, փալանի հարած տեղերը. մի խօսքով նրա ամբողջ մարմինը քոր
է գալիս. ի՞նչ անի, լեզու չունի, որ իր գրութիւնը մարդկանց հաս-
կացնի, ձեռներ չունի, որ ինքն իրեն քորի. շատ շատ ատամներով
կարողանում միայն առջևի ոտներն ու գաւակը գրփի և գուգուլ պոչը
տատանելով՝ ճանճերին փախցնի. բայց փոքր, մէջքը: Զոզում
է մի քանի անգամ, բայց չէ, տէրը զաշեւ չի բերում. ճարահատեալ
չոքում է, թրմփ, ընկնում է կողքի վրա, ոտները օդի մէջ բարձ-
րացնում, պարան-պարան գալիս ու թաւալ տալիս: Վայ նրան, եթէ
տէրը այդպիսի դրութեան մէջ տեսաւ, դարձեալ անիծած դադանակը
փշրում է գլխին... Բայց շատ անգամ էլ պատահում է, որ մեր
մոխրաթաւալը տեղից բարձրանալիս, այ քեզ բան, փալանը շուռ է
գալիս, ընկնում փորի տակը, ամբողջ ժամերով նա անշարժ մնում է
այդպէս և անիծում իր թաւալ տալու ժամը:

Գ.

Բոլորում է իշուկի չարչարանքի երեք տարին. այժմ նրա հետ
հանաք անել չի լինի: Նա թողել է իր առաջւայ խնդիկ-խնդիկ անելը,
թռչկոտելը, ուրախ՝ ուրախ զոզուալը, լաւ քէֆի ժամանակ շան, կատ-
ւին ու չար երեխաներին մի-մի աքացի խփելը. այժմ ճիպոտից էլ
չի վախենում, ինչքան ուզում ես հասցրու, նրա համար ողջ մէկ է.
կեր ու խումի մէջ էլ նազ ու սազ չը կայ. ինչ որ տալիս են, ինչ-
քան բեռնում են, ուր որ տանում են, նա անտրտունջ հպատակում
է. մի խօսքով նա դարձել է կատարեալ էշ...

Եւ ահա մենք այդ էշին տեսնում ենք, ինչպէս գլուխը քաշ, տըն-
քալով, չորս հինգ փութ մէջքին, ոտները գեանին քաքսելով, գիւղը
կամ քաղաքն է մտնում: Նրան է, որ մենք տեսնում ենք մեր հրա-
պարակներում անձրևի, ցեխի կամ ձիւնի մէջ, փայտի, փշի, քարի,
հողի, ածուխի կամ մրգեղէնի բեռան տակ, սոված, ծարաւ, ուր վեց-
եօթը ժամ շարունակ մնում է ականջները կախ կանգնած. մեծ ու

փոքր արհամարհանքով նայում են նրան, թօշ-թօշ ապում ու անցնում...

Մի բան, որ էշի կեանքում տարիների ընթացքում փոխվում է՝ դա միմիայն ծեծի եղանակն է։ Նրա կաշին դադանակի հարւածների տակ այնպէս թմրում, անզգայ է դառնում, որ էլ թակը նրան չի ներդրւթում։ հնարագէտ տէրը այժմ բզած փայտ է բանեցնում, որ դրդդրդալով ծակում է խեղճի կաշին և աչքերիցը ջուր թափել տալիս։ Վայ նրան, որ մի քիչ դանդաղ գնաց. ու հաղար վայ, եթէ պառաւ էշը ցելի մէջ մնայ կամ սառուցի վրա գնալիս սահի ընկնի ու չը կարենայ տեղից շարժել։ էլ ոտ, քիթ, բերան, գլուխ, ողջ տեղ չի մնայ ջարդուփշուր կը լինի։ Նա ամենայն ուրախութեամբ իր շունչը կը փչէր ընկած տեղը, եթէ մարդիկ պոչից, ոտից, գլխից, բռնած՝ ծեծելով չը բարձրացնէին ու բզբզելով էլի առաջ չը քշէին...

Մեզանում այսպիսի դառն օրերի մէջ է անցկացնում էշը իր կեանքը և տասը, տասնըհինգ տարին դեռ չը հասած, մի օր էլ բեռան տակ ընկնում է, ոտները մի քանի անգամ գետնին խփում ու յաւիտեան աչքերը փակում։

Խեղճ անասունին սատկելուց յետոյ էլ հանգիստ չի տալիս տէրը. աքցանով հանում է սմբակներից մեխերն ու պայտը, կաշին մաշկում է տրեխների համար, իսկ զիակը՝ մի թուկ կապելով, քաշ է տալիս դէպի ձորը... Այնտեղ է միայն, որ մեր էշը ազատւում է իր փալանիցն ու տիրոջ դադանակիցը...

Ուրեմն ինչն է էշին անտարբեր, թմրած ու տխմար դարձնողը։

19. Աշնան տերեւները

Աշնան ըսկըզբին մի բարակ բամի սարիցը եկաւ, դաշտերը իջաւ, վրսաց, փրսփրսաց մի բան ամենքին ու անցաւ գնաց անտառը մըտաւ։

Խոտը չորացաւ, հողը ցամաքեց, այստեղ ու այնտեղ բացւեցին ճեղքեր. անտառը դողաց, ու վախից իսկոյն դեղին գոյն առան կանաչ տերեւներ։

Աշունը ինչ էր փսփսում ամենքին։

20. Չմեռայ դեմ

ա.

Աշունը մօտենում էր իր վախճանին։

Այդ առաջին աշունն էր, որին հանդիպում էինք մենք հօրս մահից յետոյ, երբ պարտատէրերը ծախել-ծախծխել էին մեր բոլոր տունն ու տեղը, և մենք տեղափոխւել էինք քեռուս տունը։

Դաշտերը ստանում էին տխուր ու գունաթափ կերպարանք. կանաչ մարգագետինները օր օրի դեղնում էին։ Անխիղճ փչում էր սառը քամին և թափում էր մերկ ծառերից մնացած տերեւները։

Երկնքի խոժոռ ու մոխրագոյն դէմքի վրա գլորւում էին մթին ամպերի ահազին բեկորներ և արգելում արևի թոյլ ճառագայթները։ Խիստ տխուր եղանակով լսում էր կոռնկների խուլ կոխնչը, որոնք բարձր եթերի միջով, եռանկիւնի շարքերով, դիմում էին դէպի օտար աշխարհ։ Ծիծեռնակներ ամենևին չէին երևում. նրանք վաղուց էին գաղթել։

Միայն մըջիւնները խիստ եռանդով կրում էին դէպի իրենց ամբարները ընդդէմների զանազան տեսակներ։ Ամեն արարած պատրաստւում էր ընդունելու ձմեռը՝ այդ անախորժ հիւրը։

Այդ օրերը սակաւ հոգսեր չը պատճառեցին մօրս։ Ձմեռը, աղքատների թշնամին, մեզ պատժելու համար էր գալիս։

բ.

Մայրս իր հօր տունը փոխադրւելուց մի-քանի օր յետոյ, հրաժարւեց կերակուր ընդունել նրանց սեղանից և ապրում էր անկախ աշխատանքով։ Նա շուտով հաշտւեց իր նոր վիճակի հետ՝ չը կամենալով ծանրութիւն պատճառել իր եղբայրներին, որոնց համար շատ էլ հաճելի չէր իրենց գերդաստանի վրա ընդունած նոր բեռը։ Մայրս աղքատութիւն շատ էր կրած, բայց երբէք իր տան չքաւորութիւնը օտարին յայտնած չէր, թէ ինչպէս է ապրում, կամ ինչ միջոցներով է պահում իր երեխաներին։ Նա շատ հպարտ կին էր ու բոլոր յոյսը դրել էր իր աշխատող ձեռքերի և Աստծու վրա։

Մեր գիւղում գովասանւած էր մօրս կարելու ու ձեւելու վարպետութիւնը, բայց շատ քիչ էին վարձատրում նրա աշխատանքը։ Նա գիշեր ցերեկ հանգստութիւն չունէր. ասեղը, ճախարակն ու թէշին անդադար գործում էին. բայց ի՞նչ...

Աստուած շատ անգամ թոյլ է տալիս, որ դժբախտութիւնը տանջի մարդուն մինչև վերջին ծայր, կարծես արարածների համբերութիւնը փորձելու համար: Մօրս համբերութիւնը երկաթի ամրութիւն ունէր. բայց երկաթն էլ է փշրւում...

Ես երբէք չեմ կարող մոռանալ մօրս արտասուլի աչքերը, երբ առաջին անգամ ինձ և երկու քոյրերիս իր հետ առնելով, տարաւ մեզ դաշտը, հնձած արտերից թափւած հասկերը հաւաքելու: Սա մուրացկանութեան առաջին քայլն է, որին ենթարկւում է պատուաւոր աղքատը:

Մենք մի ժամանակ արտեր ունէինք, հունձք ունէինք, և մեր հունձքը հաւաքելուց յետոյ խուրձերից ընկած հասկերը թողնում էինք Աստուծո աղքատներին և երկնքի թռչուններին: Բոլորը կորցրինք, և այժմ ստիպւած էինք ուրիշ արտերից հասկաքաղ անելու...

Գ.

Արտերի կարճ խուզած տափարակի վրա, մախաթների նման վեր ցցւած ձողերի սուր ծայրերը ծակծկում էին իմ ու քոյրերիս բոլորովին մերկ ոտները: Բայց մենք ցաւ չէինք զգում: Մենք շատ ուրախ էինք և մեծ եռանդով կպանք գործին: Փոքրիկ քոյրերս իրենց մանրիկ ձեռքերով հաւաքում էին ընկած հասկերը և ինձ վրա ծիծաղում, որովհետեւ ես ծոյլ էի: Նրանք փունջեր էին կապում հասկերից և մրցում էին թէ որը շատ կը հաւաքի: Խեղճ երեխաներ, կարծես, զգում էին, թէ ձմեռը քաղցած կը մնան, եթէ այժմ պաշար չը պատրաստեն: Մայրս նայում էր նրանց վրա և լաց էր լինում...

Իրիկունը մեզանից ամեն մէկը իր հաւաքածը կապեց շալակին, դարձանք տուն: Քոյրերս իրենց բեռներով մի առանձին հպարտութեամբ հանդիպեցին քեռուս երեխաներին, իբրեւ անխոնջ մշակներ, որ դառնում էին դաշտից:

Այսպէս ամեն օր վաղ առաւօտեան գնում էինք դաշտը հասկաքաղ անելու և երեկոյեան վերադառնում էինք: Մեր խրճիթի դռան առջև կազմւեց մի փոքրիկ դէպ՝ հաւաքած հասկերից: Այնուհետեւ ըսկսեցինք մեր կալը կասել: Բայց նա այնքան մեծ չէր, որ հարկաւոր լինէր կամով կասելու: Մայրս սկսեց ինքը մանրել հասկերը մի հաստ փայտով, որը այնքան ծանր էր, որ ես դժւարութեամբ կարողանում էի բարձրացնել:

Երբ յարգը քամուն տւինք ու մաքուր ցորենը հաւաքեցինք թաղարների մէջ, մեր ձմեռայ հացի պաշարը արդէն պատրաստ էր:

Դ.

Դեռ մնում էր վառելիքը: Մեր խարխուլ բնակարանի համար պէտք էր բաւական տաքութիւն, մանաւանդ որ ձմեռը այս կողմերում սաստիկ է լինում: Մայրս այնքան զբաղւած էր, որ ամենևին ժամանակ չունէր հոգ տանելու վառելիքի մասին. այդ պատճառով՝ այդ հոգսը մնաց իմ և քոյրերիս վրա:

Մայրս իր ձեռքով երեք փոքրիկ կթոց հիւսեց՝ մէկը ինձ համար, երկուսը քոյրերիս, Տեսնելու բան էր, թէ ի՞նչ ուրախութեամբ այդ կթոցները առնում էինք մեր ուսը և ամեն օր գնում էինք դաշտը: Հաւաքում էինք քակորներ, ծառերից թափւած տերևներ, փուշ ու մացառ, և բերում էինք ձմեռը մեր խրճիթը տաքացնելու համար:

Ես այնուհետեւ միշտ յարգանքով էի նայում այն քակորների կոյտին, որ ինքս էի հաւաքել. և բարկանում էի, թէ ինչո՞ւ խնայողութեամբ չէին գործ ածում, թէ և մօրս խնայողութիւնը հասնում էր ժլատութեան:

1) Ինչո՞ւ համար է աշխատութիւնը լաւ բան:

2) Դու էլ օգնում ես ծնողներին. ինչո՞ւ:

21. Երազ

Ես լսեցի մի անուշ ձայն,

իմ ծերացած մօր մօտ էր.

փայլեց նրշոյլ ուրախութեան...

Բայց ափսոս որ երազ էր:

Կարկաչահոտ աղբիւրն այնտեղ

թաւալում էր մարգարիտ,

նա յըստակ էր, որպէս բիւրեղ...

Այն երանգ էր ցնորամիտ:

Եւ մեղեդին տըխուր, մայրենի,

յիշեց մանկութեան օրեր.

մօրըս համբոյրն ես ըզգացի...

Ա՛խ, ափոս որ երազ էր:

Կրճիւն սեղմեց կարօտագին,

աչքըս սրբեց՝ շատ թաց էր.

արցունքներըս գնում էին...

Ա՛խ, այդ ինչո՞ւ երազ էր:

22. Կոյրերի վարժարանը

ա.

Կոյր. հասկանում եմ այդ բառի ամբողջ իմաստը: Հապա մտածի մի քիչ: Ո՛չ երկինք տեսնես, ո՛չ արև, ո՛չ հայր, ո՛չ մայր և ո՛չ մի բան աշխարհիս երեսին. յաւիտեան խաւար, ինչպէս գերեզմանում: Փորձի, փակի աչքերդ և երևակայի, որ այդպէս պիտի մնաս ընդմիջտ. սոսկալի, զարհուրելի բան. քեզ պիտի թւայ թէ այդ դժբախտութեանը դիմանալ չես կարող. կամ խելքդ կը թըռցնես, կամ կը մեռնես...

Եւ սակայն երբ մտնում ես առաջին անգամ կոյրերի վարժարանը դասամիջոցին, լսում ես նրանց ջութակ ածելը, սրինգ նւագելը, բարձր-բարձր խօսքն ու ծիծաղը սանդուխքների վրա, միջանցքներում ու ննջարանում ազատ համարձակ ման գալը, մտքովդ էլ չի անցնի, թէ դրանք թշուառ էակներ են:

Նրանց մէջ կան տասներկեց, տասներութ տարեկան պատանիներ, ուրախ ու զօրեղ, կարծես բոլորովին հաշտւած իրենց վիճակին. միայն նրանց դէմքի արտայայտութիւնն է լուրջ ու հպարտ, իսկոյն տեսնում ես, որ շատ չարչարանք, շատ վիշտ կրած պիտի լինեն մինչև իրենց դառն անբախտութեան հետ հաշտւելը: Պատահում են և ուրիշ դէմքեր. գունատ, խոնարհ, հեզ ու տխրամած, ջերմ արտասուքի հետքերը երեսին...

Ո՛հ, լաւ մտածի. կան, որ զրկւել են աչքի լոյսից մի քանի օրում. ուրիշները տանջւել են ամբողջ տարիներ, շատերը կուրացել են սարսափելի վիրահատութեան պատճառով. վերջապէս կան և այնպէսները, որ կոյր են ծնւել... ծնւել են անլոյս գիշերւայ մէջ, մտել են աշխարհ իբրև մի գերեզման և չը գիտեն՝ ի՞նչ ասել է մարդու պատկեր:

Երբ մարդ յիշում է այդ յաւիտեան փակւած աչքերը, այդ անհայեացք, անշարժ բիբերը և յետոյ նայում է իր շրջապատողներին, ուղղակի անհնարին է թւում, որ մենք բոլորս, որ աչք ունենք, բախտաւոր ու երջանիկ չը լինենք: Եւ չը մոռանաս, որ այդ բախտից զրուկւածների թիւը շատ մեծ է. օրինակ, միայն Իտալիայում քսանըվեց

հազար կոյր կայ. քսանըվեց հազար մարդ արևի լոյս չի տեսնում... միայն մի Իտալիայում:

բ.

Բայց բարի բնութիւնը գալիս է օգնութեան: Կոյրերի միւս ըզզայարանները անհամեմատ աւելի են զարգանում, քան մերն է. և զարգանում են այն պատճառով, որ փոխարինում են տեսողութեանը ու աւելի ստէպ են գործածւում: Այսպէս՝ առաւօտեան, երբ կոյրն ուղում է իմանայ՝ արև կա՞յ թէ չէ, ձեռքը պարզում է պատուհանից դուրս, արեգակի ջերմութիւնը փորձելու: Կոյրը մարդու ձայնին աւանջ դնելով գաղափար է կազմում նրա հասակի բարձրութեան մասին: Մենք մէկի հոգու վրա կարծիք կազմելու համար, նայում ենք նրա աչքերին. կոյրերը նայում են նրա ձայնին և երկար յիշում են այդ ձայնը:

Կոյրերը շօշափելով կարողանում են զանազան եներկւած կերպար չը ներկւածից: Փողոցով անց կենալիս հոտառութեամբ ճանաչում են խանութները, մինչև անգամ այնպիսի խանութներ, ուր մենք ոչ մի առանձին հոտ չենք առնում: Հոլ գցելիս նրա բզզոցին ականջ դնելով՝ իմանում են թէ որտեղ ընկաւ, և վերցնում են առանց սխալւելու: Կոն են խաղում (կէզլի), պարան են ցատկում, քարերից տներ շինում, մանուշակ են քաղում, կարծես տեսնելիս լինեն, գոյնզգոյն յարդերից կողով ու խսիր են հիւսում, անյաստիճան զարգացած է նրանց շօշափելիքը:

Շօշափելիքը նրանց տեսանելիքն է. նրանց ամենամեծ զարճութիւնն է շօշափելով իմանալ իրերի ձևը: Տեսնելու բան է, թէ ի՞նչ ուրախութեամբ յարձակւում են երկրաչափական ձևերի վրա, զանազան գործիքների վրա և ի՞նչ մեծ հաճոյքով պտոյտ են բերում ձեռներին ու շօշափում այդ բոլորը, տեսնելու համար, թէ ինչպէս են շինւած. նրանք ասում են՝ տեսնելու...

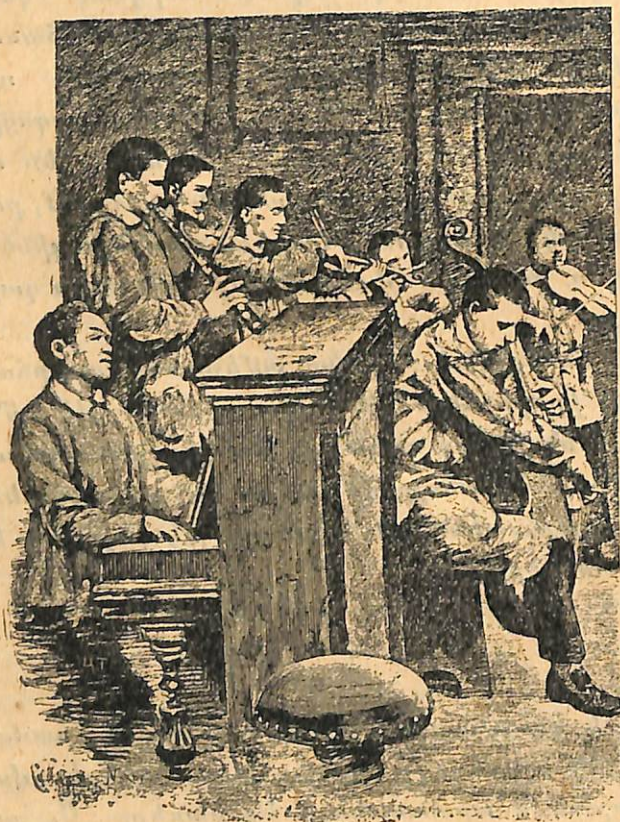
գ.

Կոյրերը սովորում են և գրել-կարդալ: Յատուկ նրանց համար ապւած գրքեր կան ուռուցիկ տառերով. նրանք այդ տառերի վրա մասները ման ածելով որոշում և արտասանում են բառերը: Սահուն կարդում են և շատ են կարմրում մի բան սխալ կարդալիս:

Գրում են առանց թանաքի, հաստ ու կոպիտ թղթի վրա, մի բա-
րակ երկաթով, ոչ հետքեր է թողնում թղթի մէջ. և հակառակ կողմը
դուրս են գալիս ուռուցիկ տառեր, որոնց վրա մասնները ման ածե-
լով կարողանում են կարդալ:

Այսպէս գրում են շարադրութիւններ, նամակներ, թւարանական
խնդիրներ են վճռում: Հաշիւները մտքով կատարում են վերին առ-
տիճանի արագ ու թեթև, որովհետև նրանց միտքը չի ցրւում: Չա-
փազանց սիրում են լսեն ուրիշների ընթերցումը: Եւ արժէ ականջ
դնել նրանց դատողութիւններին մի կարգացած կտորի վրա, մանա-
ւանդ եթէ նիւթը պատմական է:

Շատ են սիրում իրենց ուսուցիչներին, ճանաչում են քայլերու
եղանակից, նկատում են նրանց հոգու տրամադրութիւնը, առոյշ են
թէ հիւանդ: Սիրում են, որ ուսուցիչը գովելիս կամ քաջալերելիս
շոյի, շօշափի իրենց ձեռքերը, և իրենք էլ շնորհակալութիւն յայտնելիս
բռնում են ուսուցչի ձեռքը, սեղմում ու կսմտում:

Դասամիջոցներին միշտ
միասին են հաւաքւում,
իրար սաստիկ կապած
են: Օրինակ չը կայ, որ
կոյրը սիրի մէկին ու յե-
տոյ ատի. բարեկամու-
թիւնը նրանց սփոփանքն
է: Նրանք վերին աստի-
ճանի արդարամիտ են,
պարզ ու ճիշտ որոշում
են չարն ու բարին: Եւ
մի որևէ վսեմ գործի
պատմութիւնը ոչ ոքի
այնպէս չի ոգևորում, որ-
չափ նրանց:

Գ.

Ձերմ սիրահար են ե-
րաժշտութեան: Երաժշ-
տութիւնը նրանց բերկ-
րանքն է, կեանքն է:

Մինչև անգամ փոքրիկ երեխաները պատրաստ են մի քանի ժամ ան-
շարժ կանգնել նւագածութիւն լսելու: Նւագել հեշտ են սովորում,
և նւագում են եռանդով: Եթէ վարժապետը մէկին ասի՝ թէ ածելու
չնորհք չունի, սաստիկ կը տխրի, բայց և այնպէս կը շարունակի ու-
սանել մեծ ջանքով:

Մարդ պէտք է տեսնի կոյրի նւագելը, կոյրի դաշնամուր ածելը:
Գլուխը բարձր բռնած, ժպիտը շրթունքին, երեսը վառ. խեղճը յուզ-
մունքից դողդողում է, հիացած է ու ականջ է դնում ակկորդներին,
որոնք փռւում են շրջապատող խաւարի մէջ: Մարդ պէտք է տեսնի,
հասկանալու համար թէ երաժշտութիւնը ինչ սքանչելի, աստուածա-
յին սփոփանք է:

Կոյրը երջանիկ է, ցնծում ու բերկրում է հրճանքից, երբ վար-
ժապետը ասում է նրան՝ «Դու արեւստագէտ ես»: Երաժշտութեան
մէջ առաջինը, առաջին շութակահարը, առաջին դաշնակահարը նրանց
մէջ թագաւոր է, նրանից պատկառում են, պաշտում են նրան:
Մի թիւրիմացութիւն պատահի թէ չէ՝ նրանից են խորհուրդ հարցը-
նում. ընկերները խռովեն թէ չէ՝ նա է հաշտարար հանդիսանում. նա
հայր է դառնում այն փոքրերին, որոնց երաժշտութեան դաս է տա-
լիս: Քնելուց առաջ գնում են նրա մօտ բարի գիշեր ասելու:

Կոյրերի խօսակցութեան սիրելի նիւթը երաժշտութիւնն է: Գի-
շերները անկողնում պառկած, դասերից և օրւայ աշխատանքից իս-
պառ յոգնած, նրանք դարձեալ մեղմ գրոյց են անում իրար հետ ե-
րաժշտագէտների, օպերաների, նւագարանների ու նւագախմբերի՝
օրկեստրների մասին: Նրանց համար ամենամեծ պատիժը երաժշտու-
թեան դասից զրկւելն է: Այդ զրկանքը նրանց համար այն աստիճան
ծանր է, որ այդ տեսակ պատիժ իսկի չեն էլ տալիս:

Կոյրի համար երաժշտութիւնը նոյնն է, ինչ որ լոյսը մեզ համար:

Ե.

Լնյա...

Ծանր տեսարան է, երբ նրանք անշարժ նստած են պատուհան-
ների առջև, իբրև թէ գլարճանում են, իբրև թէ նայում են ընդար-
ձակ դաշտավայրին, կապուտակ լեռներին, որոնցով մենք զմայլում
ենք... Մարդու սիրտը ճնշւում է, կարծես ինքդ էլ կուրանում ես,
մտաբերելով որ այդ մանուկները ոչինչ չեն տեսնում և երբեք էլ
ոչինչ տեսնելու չեն այս բոլոր անհուն գեղեցկութիւնից:

Իծնէ կոյրերը այնքան էլ թշուառ չեն. նրանք չեն ճանաչել տիեզերքը, բնութիւնը, լոյսը. այդ բոլորի մասին գաղափար չունեն, երեւակայութեան մէջ պատկերներ չը կան, նրանք չունեն ողբալու բան: Բայց նրանք, որ նոր են կուրացել, նրանք դեռ յիշում են ամեն բան և հասկանում են իրենց կորուստը: Ո՛վ գիտի՝ ինչ են զգում, երբ հետզհետէ թանկագին պատկերները նսեմանում են նրանց հոգու մէջ և երբ սիրելի դէմքերը ասես մեռնում են նրանց համար:

Տղաներից մէկը մի օր բացականչեց.

— Ա՛խ, եթէ մի ըռպէ աչքս բացէր, գոնէ մի ըռպէ մօրս երեսը տեսնէի... էլ չեմ յիշում իր դէմքը:

Երբ ծնողները այցելութեան են գալիս, կոյր մանուկները ձեռքով շօշափում են նրանց դէմքը, որ զիմագծերը լաւ պահեն իրենց մտքում:

Այցելուներից շատերը արտասուելով են հեռանում վարժարանից. մինչև անգամ բիրտ մարդիկ այդ միջոցին զգում են, որ արժանի չեն ամեն օր երկինքը, արևը և ուրիշ մարդկանց տեսնելու երջանկութեան... Այդ անբախտներին տեսնելիս՝ զգում ես, որ սիրով կը տայիր քո տեսողութեան մի մասը, միայն թէ կարող լինէիր գոնէ մի ճառագայթ պարզեւս այդ պատանիներին, որոնց համար ոչ արև կայ, ոչ էլ անձկալի մօր պատկերը...

23. Ամպերի քարանձ

Տես, հեռւիցն անձ շարան ու շարան,
տընկ հա տընկ, եկաւ քարւանն ամպերի,
ու սար ու քարւան իրարով դիպան.

— Բարով ձեզ, սարեր, տէրեր աշխարհի:

«Այ, բարով, բարով.

էս ո՞ր ծովերով»:

— Պոնտիցն ենք գալիս մենք շարէ շարան,
գնում ենք անցնենք հարթերը կասպեան,
Դէպի Հիմալայ...

*

Այսպէս մի կարճ իջևան
գալիս է հիւր ամեն օր
ամպերի ձիգ քարաւան
և ճամփայ է ընկնում նոր:
Ու գնում են լողալով
հորիզոններն հեռաւոր,
արևելեան աստղերին
որպէս կարօտ ուխտաւոր:

Պատահմունք է, որ ամպերը գալիս են Պոնտից (Սեւ ծովից) ու գնում են Հիմալայ: Ամպերը ինչո՞ւ են քոչում:

24. Երկաթուղին

ա.

— Ու, ո՛ւ, ո՛ւ... Զորերում սուլում է երկաթուղին:

Նոր էր մտել նա մեր ձորերը:

— Այ, ձէնդ կտրւի,— կանչեց էն կողմից որսկան Օսէփը:

— Այ տղայ, ինչի՞ ես էտպէս ասում, ի՞նչ մի վնաս բան է երկաթուղին,— մէջ մտան մի քանի գիւղացի:

— Վնաս չի բա ի՞նչ է, եկաւ ձորերում ծղրտաց, էլ պախրա

չը մնաց, կիստար չը մնաց, ձէնիցը խրտնեցին, փախան կորան:

—Պախըն ու կիստարը չէ որ, հաւատա՛, ես էլ կորչեմ,—խօսք առաւ մի հովիւ, որ դադանակին յենւած կանգնել էր:—Գնում եմ քարի գլխին կանգնում եմ, ձորերին մտիկ եմ անում, որ էն քարափները քանդելիս տեսնում եմ, սրտիս ծէրը մղկտում է, ոնց որ թէ մարդի երեխէն թշնամու ձեռքին քրքրելիս լինեն ու մարդ կարենայ ոչ թէ օգնի...

—Ձէ, շատ բան կը փշանայ,—նրա հետ էլ հառաչեցին մի քանիսը:

Ու սկսեց վէճը երկաթուղու վրա, թէ երկաթուղին օգուտ էր բերելու թէ վնաս:

Բ.

Էտ վէճի ժամանակ երկաթուղու գծի վրա աշխատող օտարականներից մինը ձորիցը դուրս եկաւ ու մօտեցաւ մեզ:

—Բարի իրիկուն ձեզ:

—Աստծու բարին, վարպետ:

—Ինձ մի չափ ալիւր է հարկաւոր, ձեզանից ով ալիւր կը ծախի,—գլխից օտարականը ամենքիս:

—Ո՞րտեղից ես, վարպետ,—հարցրեց Ուհանէս բիձէն:

—Օսմանլուի հողիցն եմ:

—Ուհանէս բիձա, մի հարցրու՛ տես ո՞ր քաղաքիցն է,—խնդրեց մի գիւղացի:

—Քո քաղաքի անունն ի՞նչ է, բարեկամ,—կրկին հարցրեց Ուհանէս բիձէն:

—Սըւազ...

Սըւազ,—երկարացնելով ու խորհրդաւոր կրկնեց Ուհանէս բիձէն:

—Ի՞նչ ասաւ, Ուհանէս բիձա:

—Սըւազ...

—Պահ, քո տունը չը քանդւի...—ծափ տւին ու ծիծաղեցին մի քանի գիւղացի:

—Էնտեղից էստեղ քանի ամսուայ ճանապարհ է,—շարունակում էր իր հարց ու փորձը Ուհանէս բիձէն:

—Երեք ամսուայ:

Պա հօ...—միաբերան զարմացան ամենքը:

—Համեցէք, զարիւր ախպէր, նստի, հաց բերեն, հաց անուշ արա:

—Ձէ, շնորհակալ եմ, վռազ եմ, ձեզանից ով ալիւր կը ծախի, մի չափ ալիւր տայ՝ գնամ:

—Աղջի, մի չափ ալիւր դուրս բերէք,—դռնից ձէն տուա Ուհանէս բիձէն.—գլուխ-գլուխ լցրէք:

Հարսներից մինը մի չափ ալիւր դուրս բերաւ, ուղեց դատարկի մարդու տոպրակի մէջ, բայց նա թող չարաւ:

—Ի՞նչ արժէ...

—Աժա, դեռ աժա տոպրակիդ մէջը:

—Ձէ, առաջ մի գինն իմանանք:

—Դեռ աժա, յետոյ կիմանաս. թէ որ թանգ լինի դարդակելը հեշտ է:

Վարպետը իր տոպրակը բաց արաւ, հարսն ալիւրը մէջը դատարկեց ու գնաց:

—Դէ հիմի ի՞նչ տամ,—հարցրեց ծոցից քսակը հանելով:

—Ոչինչ, վարպետ, ոչինչ չի հարկաւոր, քեզ փէշքէշ, մեր աշխարհքումը դարիբից հացի փող չեն առնի, էտ տեսակ աղաթ չը կայ...—ասաւ Ուհանէս բիձէն ու շարունակեց իր չիբուխը ծխելը:

Վարպետը մի քիչ շփոթեց, չեմ ու չում արաւ ու գնաց:

Գ.

Նրա գնալուց յետոյ մի կարճատե լուսթիւն տիրեց, ապա թէ խօսեց մի գիւղացի:

—Էն օրը մինն էլ եկել է թէ՛ մածուն եմ ուզում: Հարսները մածուն դրին առաջին. կերաւ պրծաւ, հիմի վեր է կացել թէ՛ ի՞նչ արժէ...

Ասում եմ՝ ի՞նչը...

Թէ՛ մածունը...

Ասի՛ այ մարդ, գլխիցս քաշւի, էտպէս բաներ մի խօսի, թէ չէ ոչխարի եղած կաթն էլ կը ցամաքի...

—Ա՛յ տղա, բա ի՞նչպէս անենք... Էն լմա է, որ ով գայ, ձրի ուտի ու տանի... Էս վրա քանիսն են գալի, գիտե՞ս թէ չէ... Էն օրը մէկին էլ ես եմ մի խան ալիւր չափել, տւել... Էտ ո՞ր կերթայ...—մէջը ընկաւ Ուհանէս բիձու փոքր ախպէրը:

—Որ գայ, մին էլ տուր...—գլուխը վեր քաշելով հանդարտ խօսեց Ուհանէս բիձէն:

—Օջաղըդ շէն կենայ,—վրոչացին մի քանի ծերեր:

—Աչքս լուս էլի: Սըւազից սկսած ով գայ՝ չափի տուր. կասես ես նրանց համար եմ աշխատել... Ով գալիս է՝ բարով, հազար բարի. բան է ուզում՝ փողը բերի, տանի...

Ու սկսեցին վիճել: Ուհանէս բիձէն էլ տաքացաւ, աղմուկը մեծացաւ:

Ո՛ւ, ո՛ւ, ո՛ւ... Ձորերում սուլում էր երկաթուղին:

Նոր էր մտել նա մեր ձորերը:

1) Մեծ ախաւէրը ինչո՞ւ չի ուզում փող ստանայ. փողը ախաւէրը ինչո՞ւ չի ուզում ձրի տայ:

2) Վերջը-վերջը ո՞ւմ ասածն է լինելու. ինչո՞ւ:

3) Էս վէճի մէջ երկաթուղին ինչ գործ ունի:

25. Կկուն ու աքլարը

—Ձրնաշխարհիկ

իմ աքլարիկ,

ձայնդ զիլ-զիլ,

ոսկի ծիլ-ծիլ,

երգերիդ մէջ

բիւր ելեւէջ:

—Կկու քուրիկ,

հուրիկ, բուրիկ,

քո ձայնն էլ է

լաւ գեղգեղում,

ծոր է տալիս

ու մըղմըղում:

Երգ եմ լսել

ես շատ ու քիչ,

բայց չեմ տեսել

քեզ պէս երգիչ:

—Ոսկեփետուր

Աստաճատուր,

կուզեմ

լսեմ

ձայնդ անսպառ

միշտ անդադար,

թէկուզ մի դար:

—Պուճպուճուրիկ

մի պուտ ջրիկ,

կըկու քուրիկ,

երգում եմ ես,

որ լըռում ես

էս չափ, պուճո՛ւր,

ըսպասելով

իմ աչքերը

դառնում են ջուր:

Ո՛րտեղից է

քեզ էտպէս ձայն,

մաքուր, քնքուշ

ու զընգզընգան:

Դուք էտպէս էք

ամբողջ ցեղով.

մի բուռ-բան էք

թէն տեղով,

բայց ձեր երգը

խիտ աջողակ,

չունի, չունի

ոչ մի սոխակ:

—Գոհ եմ քեզնից,

ջիւան աքլար.

խըղճով ասենք,

դու միալար

լաւ ես երգում

դրախտահաւից,

թուշունների

լաւի լաւից:

Ողջ աշխարհը

խօսքիս վըկայ,

քեզ պէս երգիչ

չը կայ, չը կայ:

Էստեղ ծիտը,

ծիտիկ-միտիկ,

ասաւ՝ «Հլա

սըրանց մըտիկ.

ի՛նչ լաւ գիտեն

իրար եղել.

ասա թողին

պակաս տեղ էլ:

Է լաւ, հերիք

իրար գովէք.

աշխարհ գիտի՝

թէ դուք ով էք»:

26. Խորք եղբայրս

ա.

Փոքր էի, հազիւ տասներեք տարեկան, բայց լաւ յիշում եմ, որ այն երեկոյ հայրս զայրացած տուն վերադարձաւ այգուց: Փոքրիկ հորթին պարանից քաշ տալով ետեից և կանաչ, թարմ, խոտի մի կոյտ թևի տակ՝ նա բակը մտաւ խորհրդաւոր լուծեամբ: Ես նկատեցի, որ նրա մորթէ փափախը կախած էր ծոծրակի վրա՝ բաց թողնելով խիտ կնճռոտ ճակատը. շալէ չուխայի և արխալուխի թևերը սովորականից աւելի վեր էին քաշած, ասել էր՝ թէ նա այգում խոտ հնձելուց յետոյ՝ մոռացել էր ցած բերել, և որ ամենից աւելի գլխաւորն էր ու նշանակալիցը, կեռ ծայրով իր ձեռնափայտը հորթի պաւանի հետ միատեղ՝ շատ սպառնական ձևով էր պահել աջ ձեռքում:

Հայրս խոտը ցած դրաւ, մօտեցաւ սրահի թմբին ու նստեց, փայտն ու գլխարկը դնելով կողքին: Մայրս կովկիթն էր լւանում, սպասելով կովերին, կթելու համար: Ես աչք չէի հեռացնում հօրիցս. նա անհանգիստ էր և մի քանի անգամ ճակատը շփեց ու դարձաւ մեծ քրոջս.

—Աղջի, Թորոսը այս առաւօտ կովերը որ կողմով դաշտ տա-
րաւ. այգու կողմով, թէ՛ նախրի ճամփով:

—Ձը գիտեմ, հայրիկ. առաւօտը երբ քաղհանի էինք գնում, նա
մեզանից առաջ քշեց, գիւղից դուրս եկաւ, նրան չը հասանք:

—Այգու կողմից, ի հարկէ. նա միշտ այն կողմից է տանում,—
բացականչեցի ես, հէնց այնպէս, առանց մտածելու, թէ իմ ասածը
որեւէ բանի կարող էր ծառայել:

—Նա է, ուրիշ ո՞վ կարող է լինել, նզովից արմատ, միշտ նա,—
մոմռաց հայրս ու լուեց:

Թորոսն իմ խորթ եղբայրն էր, հօրս առաջին ամուսնութիւնից
մնացած միակ տղան: Ես և քոյրերս մեր ամենափոքր հասակից տե-
սել էինք նրան միշտ լուակեաց, մռայլ. մտածկոտ ու յամառ: Նա չէր
սիրել մեզ և մենք չէինք սիրել նրան: Նա արդէն տասներեօթ-տաս-
ներութ տարեկան էր այժմ, բայց դարձեալ թախծոտ ու լուակեաց,
դարձեալ անմասն ընտանեկան կեանքին, դարձեալ առանց սիրոյ ու
մենաւոր: Ինչու չէինք սիրում նրան, ես չը գիտեմ. նա մեզ երբէք
վատ բան չէր արել. գուցէ հէնց այն պատճառով, որ նա միշտ լուռ
էր և նրա այդ լուռութեան տակ կարծես խորին արհամարհանք կար
դէպի մեզ: Հայրս չէր սիրում նրան, որովհետեւ նա յամառ էր ու
միշտ մռայլ և երբէք մարդու երեսին ուղիղ չէր նայի: «Կախ-զլուխ
տղայ է, մանկութիւնից այդպէս է»,—ասում էր նա առանձին ցա-
ւով, աւելացնելով որ «կախ-զլուխ» մարդիկ միշտ կասկածելի են:

Եւ մենք բոլորս՝ առանց այդ նկատելու՝ կամաց-կամաց նրա դա-
հիճներն էինք դարձել: Բոլոր մեր ծածուկ յանցանքների ու սխալնե-
րի համար պատասխանատուն ու մեղաւորը միշտ նա էր: Եթէ աման
էր կոտրւած, անպատճառ Թորոսն էր կոտրել. մածնի կամ կաթի
սերը, թարմ կարագը՝ անպատճառ նա էր գողացել, ինչպէս և այ-
գում կամ բոստանում հասած առաջին պտուղը: Մենք արդէն վա-
ղուց դադարել էինք նկատելուց թէ որքան անարդար, որքան անողորմ
ենք, և մեզ բոլորովին բնական էր թւում վերջ ի վերջոյ, որ Թորոսը
մեր մեղքերը քաւի: Ձի բողոքում, միշտ լուռ է, թող կրի ուրեմն:

Բարեբախտաբար մեզ բոլորիս և Թորոսի համար, հայրս թէև
խիստ էր, բայց վերին աստիճանի զթոտ. նրա բոլոր դժգոհութիւնն ու
զայրոյթը վերջանում էր սովորական անէծքով կամ մօրս առաջ ան-
վերջ գանգատներով:

Թորոսն ամբողջ օրը դաշտումն էր լինում, մեր տաւարի ետևից:

Երբ երեկոյեան տուն էր գալիս և հայրս սկսում էր նրան յանդիմա-
նել որեւէ յանցանքի համար, նա առանց նայելու մօտենում էր հա-
ցի տաշտին, մի հաց վերցնում, փաթաթում, դնում թևի տակ և լուռ-
թեամբ դուրս գալիս, թողնելով որ հայրս շարունակի իր անէծքը,
գանգատն ու տրտունջները:

Բ.

Կովերը դաշտից վերադարձան: Թորոսն էլ նրանց ետևից ներս
մտաւ դռնից, ինչպէս միշտ, գլուխը քաշ, դէմքն արեւու, յոգնած ու
մռայլ: Կովերը ներս քշեց գոմը, թողնելով բակում նրանց, որոնք
պիտի կթէին: Ապա ձեռնափայտը դրաւ մի անկիւն, նստեց իր
սովորական տեղը, սրահի մի հատիկ աստիճանի վրա, և սկսեց տրեխ-
ների միջից թափ տալ աւազի հատիկները և գուլպաների վրայից հա-
նել մանր ու մեծ փշերը:

Մայրս կովերն էր կթում, քոյրերս օգնում էին նրան:

—Թորոս,—յանկարծ լուեց հօրս ձայնը:

—Հը՛, եղաւ պատասխանը:

—Ձոռ ու ցաւ, համմէ էլ չի կարողանում ասի: Այս առաւօտ
տաւարը որ կողմով տարար դաշտ:

Հօրս ձայնը դողդողում էր, նա վրդովմունքից ասես խեղդւում
էր. ես նրան երբէք այդ աստիճան բարկացած չէի տեսել. վախեցայ
ու կծկւեցի:

Թորոսի փոյթը չէր. նա լուռ էր:

—Լեզուդ պապանձի, խօսի է՛. այգին մտել ես:

Թորոսը շարունակում էր լուռթեամբ թափ տալ տրեխները:

—Սարգիս,—դարձաւ ինձ հայրս,—գնա, այն իմ բերած խոտը
քանդի, մէջը բան կայ, բեր այս տեղ:

Ես մօտեցայ, խոտը բաց արի և միջից դուրս հանեցի խաղողի
որթի մի մեծ ճիւղ, վրան մի քանի կիսահաս ողկոյգներ: Ձեռքս առայ
և քարացայ տեղումս... ես էի կոտրել. կոտրել էի ու լուել, ողկոյղը
քաջքշել էի, ճիւղը կոտրել էր և ես թողել փախել էի:

Յանցանքը կրկնակի էր. նախ կոտրւած էր այդ հազւագիւտ որթը,
որ հօրս առանձին խնամքի առարկան էր, որովհետեւ հեռու տեղից
էր բերել տել և շուտ հասնող, մեծ, գեղին ողկոյգներ ունէր և նը-
րանից պատրաստւած գինին հասնում էր Աստածածնի տօնի պատա-
րագին, երբ խաղող են օրհնում. և երկրորդ՝ որ աւելի էական էր և

աններեին, որթը կոտորողը կերել էր և խաղողը, մինչդեռ Աստու-
ծածնի տօնը դեռ հեռու էր, խաղողն օրհնած չէր, հետևապէս՝ պատ-
էր: Պատակերութիւնը հօրս աչքում մեծագոյն յանցանքն էր, որ մի
մարդ կարող էր գործել:

Թորոսը աչքի տակով նայեց իմ ձեռքի ճիւղին, նայեց ինձ ու
զլուխը քաշ դցեց, լռեց: Ես էլ քարացել էի իմ տեղում և զլուխս
վեր բարձրացնել չէի համարձակուում. իմ դատաստանն էր կատար-
ւում և ոչ Թորոսի:

—Ասա,—շարունակեց հայրս աւելի և աւելի տաքացած,—Աստ-
ւած նզովի քեզ, ո՞վ է տեսել, որ հայ քրիստոնեան Աստուծածնից
երկու շաբաթ առաջ խաղող ուտի. հարամ է, չէ՛. նայի, ի՞նչ ես
արել, թող ձեռքդ կոտրւէր դրա փոխարէն:

Ես դողում էի ամբողջ մարմնով և խաղողի ոստը ձեռքիս մէջ,
ցնցւում էր: Հօրս իւրաքանչիւր խօսքը, նրա ամեն մի անէծքը նետի
պէս սիրտս էր մխւում ու արիւնստում. ես մեխւած էի իմ տեղում
և ինձ թւում էր, թէ փախչելու անկարող եմ, որ այդ ճիւղն էլ կպել
է ձեռքիս և ուր գնամ, ինձ հետ է լինելու: Քաջութիւն չունէի ասե-
լու, թէ ես եմ կոտրել և ոչ Թորոսը. բայց այնպէս կուղէի որ մէկն
ու մէկը վեր կենար ու ասէր: Ձայրանում էի նաև այդ անօրինակ
Թորոսի դէմ, որ բերանը բաց չէր անում ասելու, թէ ինքը չի արել,
թէ այգին չի մտել:

Լուռ էր անիրաւը, և ես դողում էի զարհուրելի տանջանքի մէջ:

Մայրս մէջ մտաւ.

—Ի՞նչ ես այդքան տաքացել, տնաշէնի մարդ, դէ բան է, պա-
տահել է, գուցէ Թորոսը չի, գող է մտել. խօս գիտես, քաղցած գէ-
լերի պէս չոլերն ընկած, աւերմունք են անում:

—Խեղճիդ ի՞նչ ասեմ, ախր կնիկ ես է՛ք. գողը մի ճութ խաղողի
համար այգի չի մտնի, բոլոր թմբերը պէտք է ոտի տակ տար, մա-
րիկ-մարիկ փնտռէր գտնելու համար. տանու գող է, քեզ ասում եմ.
այ, այս նզովածն է, որ սսկւել է: Չէ, թող ասի որ ինքը չի. տես-
նում ես, կարկամել է, Աստուծ վերցնի սրան:

—Ա՛յ որդի,—Թորոսին դարձաւ մայրս կամացուկ,—ինչի՞ ես
կողքդ դէմ տւել. տեսնում ես, հէրդ թնդւել է, դէ մի ձայն տուր,
ասա որ դու չես, ասա՝ գողերն են արել, խօս բերանդ չի ցաւի, մի
խօսք ասա էլի:

Թորոսը տրեխներից պրծաւ և մէկ էլ ինձ նայեց աչքի տակով.

օ, այդ հայեացքը, որքան վիշտ և որքան արհամարհանք կար նրա
մէջ, ես քիչ մնաց հալւեմ, կամ գետինն անցնեմ ոչնչանամ. նա կար-
ծես շատ լաւ գիտէր որ ես եմ արել, և ուրախ էր, որ մի զարմա-
նալի գիպածով հայրս իմ ձեռքն էր դրել յանցանքիս սարսափելի նը-
շանը, այս դժոխային ոստը, որ վառում, փոթոթում էր իմ մատները:

դ.

Ես նայում էի միայն նրան, այդ հպարտ ու յամառ Թորոսին,
նրա թուխ ու թախծոտ աչքերին, որոնց տակ թաքնւած մտքերը եր-
բէք չէի հասկացել, իրար սղմած շրթունքներին, որոնք այնքան կամք
էին արտայայտում, նրա արեւառ ու խոհուն դէմքին, այդ սևացած,
ճաքճաք ձեռներին, նրա մաշւած թիկունքին, և այդ բոլորը, բոլորը
ինձ թւում էր նոր, կարծես առաջին անգամն էի տեսնում նրան, և
այդ ամբողջ արտաքինը վկայում էր շիտակութիւն, կամք, աշխա-
տանք ու տանջանք: Կիզիչ արևի տակ, փշերի ու քարերի միջից ո՞ր-
քան էր վազվզել խեղճ տղան, օրեր, շաբաթներ, ամիսներ ու տա-
րիներ, և դրա հետ միասին քանի-քանի անգամ ենթարկւել ճիշտ այս-
պիսի դառնութիւնների մեր երեսից: Եւ մի անագին տխրութիւն սև
ժայռի պէս նստեց սրտիս. շրթունքներս դողդողացի, ուզում էի ճը-
շալ, լալ, գլխիս խփել... բայց էլի շրթունքներս կռցի, երբ տեսայ
որ Թորոսը պատրաստւում է դուրս գնայ:

Փոթորիկը դրանով կը վերջանար, միշտ այդպէս էր լինում:

Ահա նա վեր կացաւ և, առանց նոյն իսկ իր սովորական հացը
վերցնելու տաշտից, շարժեց դէպի դուռը. նա պիտի անցնէր հօրս
առաջից, որ լուռ հետևում էր նրա շարժումներին: Հօրս հայեացքի
մէջ կայծակ էր փայլատակում. նա գունատ էր, շունչը քթածակերից
դուրս էր գալիս փնչացնելով, իսկ ձեռնափայտը դողում էր ձեռքի
մէջ: Նա երբէք այդպէս սարսափելի, այդպէս անողորմ տեսք չէր
ունեցել:

«Մի՞թէ խփելու է Թորոսին»,—մտածում էի ես. «այդ անկարելի
էր. նա այնպէս բարի է». և ինձ թւում էր, եթէ նրան խփի՝ ես կը
մեռնեմ, չը գիտեմ ինչից, բայց անպատճառ կը ճչամ ու կը մեռ-
նեմ, երևի կը խեղդւեմ:

Էլ ոչինչ չէի տեսնում, ոչինչ չը կար գլխումս, բացի այն փայ-
տից, այն դեղնաւուն հոնի փայտից... Եւ ես տեսայ... որ նա բարձ-

րացաւ, այն զարհուրելի փայտը, բարձրացաւ հօրս գլխից վեր, ձօձ-
ւեց օդի մէջ...

—Հայրիկ, հայրիկ... մի, մի... —Բառերը խեղդւեցին իմ կոկոր-
դում. նետուեցի հօրս ու թորոսի մէջ, բայց անօգուտ, ես շատ էի
փոքր և անզօր. ձեռնափայտն ահագին թափով իջաւ եղբօրս թիկուն-

քին, բարձրացաւ, մէկ էլ իջաւ նոյնպէս թափով, նոյնպէս անողորմ:
Թորոսը չը շարժւեց, կանգնած մնաց իր տեղում, դարձեալ լուռ,
առանց բողբոջի, նայեց հօրս, ապա աջ ձեռքով շոշափեց թիկունքի
ցաւած տեղը ու երկու կաթիլ արցունք կախւեցին նրա մուայի,
մթազնած աչքերից, իջան, իջան և այտերի վրա քարացան, մնացին:

Օ, այդ երկու կաթիլ արցունքը. նրանք իջան իմ սրտի վրա,
քանդեցին, աւերեցին կուրծքս և խորտակեցին ինձ: Հայրս կանգնած
էր դողդողալով, նայում էր ոտները առաջ, կարծես չը գիտէր թէ
ինչ պատահեց: Եւ բեռը, ահագին բեռը ճնշում էր իմ կուրծքը, խեղ-
դում էր ինձ, կուրծքս ուռել էր և ճչացի:

—Ե՛ս եմ, հայրիկ, ես եմ կոտրել, ես եմ գողացել, Թորոսը մեղք
չունի, միշտ ես եմ: Ների՛, ների՛, Թորոս ախպէր, իմ խեղճ ախպէր:

Բոլորը քարացան. կարծես երկինքը յանկարծ փուլ եկաւ. մայրս
շւարած՝ կովկիթը ձեռքից բաց թողեց, որ ընկաւ կոտրւեց և կաթը
հոսեց բակում. քոյրըս հորթը թողեց, որ կրկին վազեց դէպի մայրը.
հայրս գլուխը բարձրացրեց, ինձ նայեց չռած ու ապշած աչքերով ու
ետ-ետ գնաց, կարծես թէ թունաւոր օձ լինէի. ապա ձախատր բռնեց,
մնաց կանգնած: Քիչ յետոյ լուռ մօտեցաւ Թորոսին ու ձեռքը դրաւ
նրա թիկունքին:

—Ձեռքս կոտրւէր, որդի, —ասաւ հեկեկալով: —Սարգիս, սար-
գիս... Թող Աստուած քեզ... դու իմ հոգին կորցրիր... Թող Աստուած
քեզ... ի՞նչ ասեմ... —Ու շարունակել չը կարողացաւ, չուզեց անիծի,
արցունքը թափւեց աչքերից հեղեղի պէս:

—Էլ չեմ անի, հայրիկ... էլ չեմ անի, երբէք...

Թորոսը թեով սրբեց աչքերը, նստեց թմբի վրա, գլուխը ձեռ-
ների մէջ առաւ և մնաց լուռ:

Այն գիշեր հայրս երկար ժամանակ չէր քնում. անքուն էի և ես
այրւում էի և էլի երկար-երկար լաց եղայ:

Ինչո՞ւ խորթ եղբայրը դարձել էր լռակեաց եւ առանձնացած:

27. Սասունցի Դաւիթի կոխը Մըսրայ Մելիքի հետ

ա.

Անթիւ, անհամար զօրքեր հաւաքեց,
եկաւ Սասմայ դաշտ՝ բանակը զարկեց
ու ծանր նըստեց Մըսրայ թագաւոր:
Էնքան ահագին բազմութիւնն էն օր
Բաթմանայ շըրին եկաւ ու չոքեց.
ով եկաւ, խըմեց, գետը ցամաքեց,
Սասմայ քաղաքում մնացին ծարաւ:
Ձէնով Օհանին զարմանքը տարաւ:
Քուրքը ունն առաւ, սարը բարձրացաւ,
սարը բարձրացաւ, տեսաւ, ի՞նչ տեսաւ.
ձերմակ վըրանից սարը ձերմակել,
ասես՝ էն գիշեր ձըմեռը եկել՝
ըսալիտակ ձիւնով պատել էր Սասուն:
Լեղին ջուր կըտրեց, կապ ընկաւ լեզուն,
հարա՛յ կանչելով՝ փախաւ, տուն ընկաւ.
—Վայ, փախէ՛ք, եկաւ... հայ, հարա՛յ, եկաւ...
—Ի՞նչը, հօրեղբայր, ի՞նչը, ի՞նչն եկաւ...
—Յաւն ու կրակը Դաւթի պինչն եկաւ.
Մըսրայ թագաւոր ելել է, եկել,
եկել մեր դաշտին բանակ է զարկել,
թիւ կայ աստղերին, թիւ չը կայ զօրքին...
Վայ մեր արեին, վայ մեր աշխարհքին...
Եկ ոսկի տանենք, աղջիկներ տանեն,
չոքենք առաջին, պաղատանք անենք,
գուցէ թէ գըթայ

մեզ սըրի չըտայ...

—Դու կաց, հօրեղբայր, դու դարդ մի անի,
գնա քո օդում դու հանգիստ քնի.
հիմի ես կեղնեմ, Սասմայ դաշտ կերթամ,
Մըսրայ Մելիքին պատասխան կը տամ:

Հագաւ Դաւիթ զէնքն ու զըրան,
կապեց գօտին, Թուր-Կայծակին,
խաչն էլ իր յաղթ բազկի վըրա,
ելաւ, հեծաւ Սուրճ հօր ձին:
Հօր ձին հեծաւ ու մըտրակեց,
սարի գլխից էսպէս կանչեց.

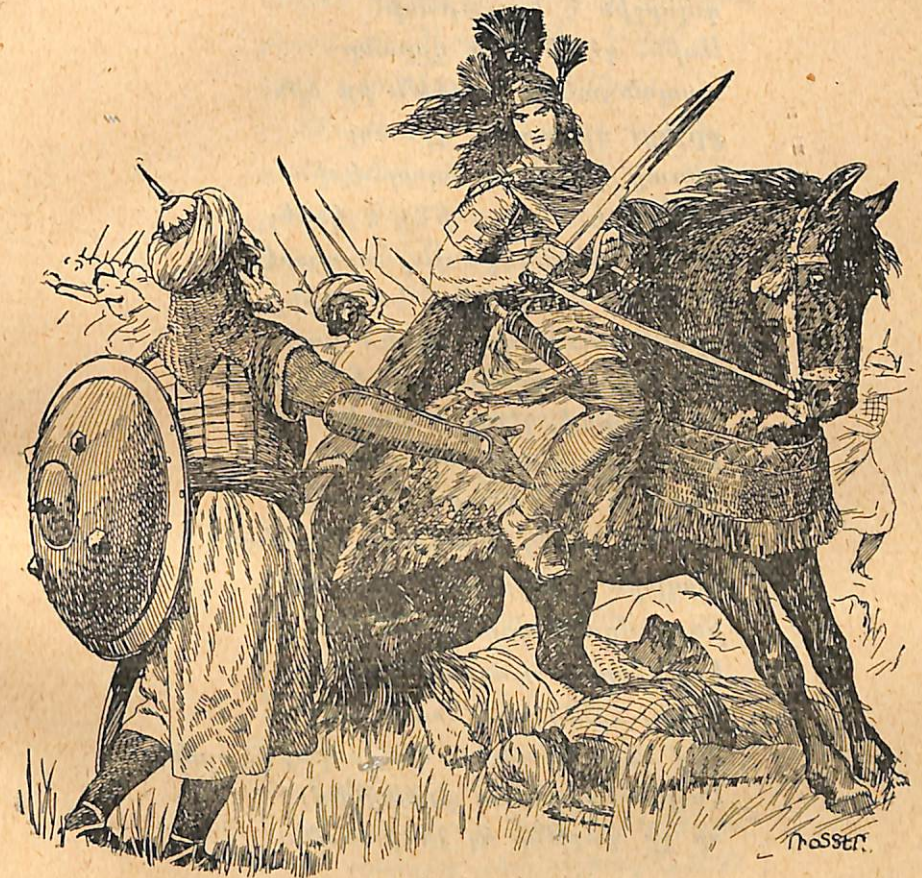
— Ով քնած էք՝ արթուն կացէք,
ով արթուն էք՝ ելէք, կեցէք,
ով կեցել էք՝ զէնք կապեցէք,
զէնք էք կապել՝ ձի թամբեցէք,
ձի էք թամբել՝ ելէք, հեծէք.
յետոյ չասէք՝ թէ մենք քնած,
Դաւիթ գող-գող եկաւ, գընաց...
էսպէս կանչեց, ասպանդակեց,
ու, ինչ ամպից կայծակ զարկի,
Մըսրայ զօրքի մէջ տեղ զարկեց,
շողացնելով Թուր-Կայծակին:
Ջարդեց, փըշրեց մինչև կէսօր.
կէսօր արիւնն ելաւ հեղեղ,
քըշեց, տարաւ հազարաւոր
մարդ ու դիակ ողջ միատեղ:

Կար զօրքի մէջ մի ալևոր,
աշխարհք տեսած ու բանագէտ.

— Տըղերք, ասաւ, ճամփայ տէք,
գընամ խօսեմ ես Դաւթի հետ:
գընաց՝ կանգնեց Դաւթի առաջ,
էսպէս խօսեց էն ծերունին.

— Դաւար կենս կուռըդ, ով քաջ,
սուրըդ կտրուկ միշտ քո ձեռին:
Մի ծերունուս խօսքին մըտիկ,
տես, քո խելքը ինչ է կտրում:
Ի՞նչ են արել քեզ էս մարդիկ,
հէր ես սըրանց դու կոտորում:

Ամեն մինը մի մօր որդի,
ամեն մինը մի տան ճըրագ,
որդի ու կին թողել էստեղ
աչքը ճամփին, խեղճ ու կըրակ:
Թագաւորը զօռով-թըրով
հաւաքել է, էստեղ բերել.

խեղճ մարդիկ ենք՝ պակաս օրով,
մենք քեզ վընաս ինչ ենք արել:
Թագաւորն է քո թըշնամին,
կըռիւ ունես, իր հետ արա,
հէր ես քաշում Թուր-Կայծակին
էս անճարակ խալիսի վըրա:

—Լաւ ես ասում դու, ծերունի,
 ասաւ Դաւիթն ալեորին,
 բայց թագաւորն ո՛ւր է հիմի,
 որ սե կապեմ նըրա օրին:
 —Մեծ վըրանում քընած է նա,
 էն, որ միջից ծուխը կելնի.
 էն ծուխն էլ հօ ծուխ չէ որ կայ,
 գոլորշին է իր բերանի:
 Ասին. դէպի մեծ վըրանը
 ասպանդակեց Դաւիթն իր ձին,
 քըշեց, գընաց ու գըռանը
 գոռաց կանգնած արաբներին:
 —Ո՞ւր է, ասաւ, ի՞նչ է կորել,
 դուրս կանչեցէք, գայ ասպարէզ,
 թէ մահ չունի՝ մահ եմ բերել,
 գըրող չունի՝ գըրողն եմ ես...
 —Մեղիքն, ասին, քուն է մըտել,
 եօթը օրով պէտք է քընի,
 երեք օրն է դեռ անցկացել,
 չորս օր էլ կայ, քունը առնի:
 —Ի՞նչ, բերել է աղքատ ու խեղճ
 խալիսին լըցրել ծովն արիւնի,
 ինքը մըտել վըրանի մէջ՝
 եօթը օրով հանգիստ քընի...
 Քընել-մընել չեմ հասկանում,
 վեր կացրէք շուտ, դուրս գայ մէյդան,
 էնպէս նըրան ես քընացնեմ,
 որ չը զարթնի էլ յաւիտեան:

Գ.

Զարթնեց Մեղիք: Դուռն անեղ
 վեր բարձրացրեց մըռնչալով,
 ուզեց փըշի, որ թըռցընի
 հըսկայ Դաւիթն մի փչելով:
 Տեսաւ, տեղից ժաժ չի գալի,
 զարմանքն ու ահ պատեց հոգին:

Արնոտ աչքերն ըսպառնալի
 յառեց խոշոր Դաւիթի աչքին:
 Նայեց թէ չէ զգաց՝ իր մէջ
 տասը գոմշի ուժ պակասեց:
 Պառկած տեղից վըրա նստեց
 ու ժպտալով հետը խօսեց.

—Բարո՛ւ, Դաւիթ, յոգնած ես դեռ,
 սեղան նըստենք, խօսենք կարգին,
 յետոյ դարձեալ կըռիւ կանենք,
 եթէ կռիւ կուզես կրկին...

—Չէ, չեմ նստի ես քո հացին,
 դու տըմարդի, վախկոտ ու նենգ.
 շուտ զէնքդ առ, հեծի քո ձին:
 դուրս եկ մէյդան, կռիւ անենք:
 —Կըռիւ անենք, ասաւ Մեղիք,
 իմն է միայն զարկն առաջին:
 —Քոնն է, զարկի կանչեց Դաւիթ,
 գընաց, կեցաւ դաշտի միջին:

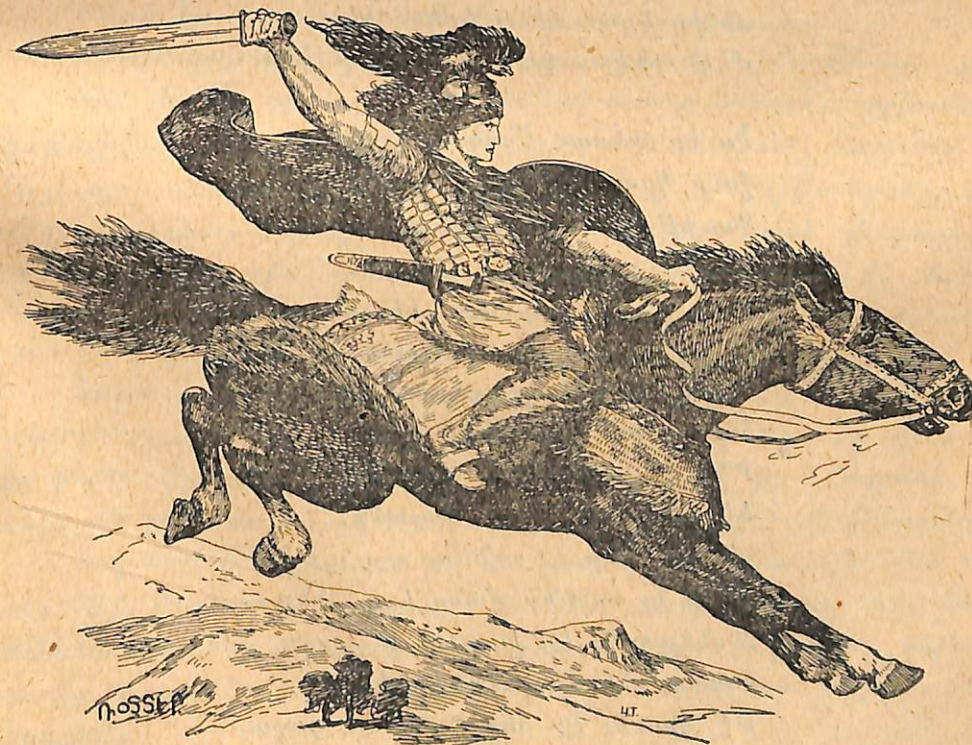
Ելաւ, կանչեց Մըսրայ Մեղիք,
 իր գուրգն առաւ, հեծաւ իր ձին,
 քըշեց, գնաց Դիարբէքիր
 ու էնտեղից եկաւ կրկին:
 Երեք հազար լիզը էր քաշում
 հսկայական իր մըկունդը.
 եկաւ, քարկեց. կորաւ փոշում.
 ու երեքաց երկրի գունդը:
 Երկիր քանդուեց կամ ժաժք եղաւ՝
 ասին մարգիկ շատ աշխարհքում:
 Չէ, չէ, ասին, արնի ծարաւ
 հըսկաներն են իրար զարկում:
 —Մեռաւ Դաւիթ էս մի զարկից,
 ասաւ Մեղիք իրեն զօրքին:
 —Կենդանի եմ, ամպի տակից
 գոռաց Դաւիթ Մըսրայ Մեղիքին:
 —Հայ-հայ, մօտիկ տեղից եկայ,

տեսս զրտեղից հիմի կը գամ:
 Ու վեր կացաւ, կանգնեց հըսկան,
 իր ձին հեծաւ երկրորդ անգամ:
 Երկրորդ անգամ քշեց Հալաբ
 ու բաց թողեց ձին հալաբից.
 բուք վեր կացաւ, տեղ ու տարափ,
 արար աշխարհ դողաց թափից:
 Եկաւ, զարկեց. զարկի ձէնից
 մօտիկ մարդիկ ողջ խըլացան:
 — Գնաց Դաւիթ Սասմայ տանից,
 գուժեց գոռոգ Մըսրայ արքան:
 — Կենդանի եմ, կանչեց Դաւիթ,
 մին էլ արի՛ հերթն ինձ հասաւ:
 — Հայ-հայ մօտիկ տեղից եկայ,
 կանչեց Մելիք ու վեր կացաւ:

Երրորդ անգամ հեծաւ իր ձին,
 գընաց մինչև հողը Մըսրայ,
 ու էնտեղից, գուրզը ձեռին
 քըշեց, եկաւ Դաւիթի վըրա:
 Եկաւ, զարկեց բոլոր ուժով,
 ծանրը զարկով հսկայական.
 փոշին ելաւ Սասմայ դաշտից,
 բըռնեց երեսն արեգական:
 Երեք գիշեր ու երեք օր
 փոշին կանգնեց ամպի նման,
 երեք գիշեր ու երեք օր
 բօթը տըւին Դաւիթի մահւան:
 Երբ որ անցաւ երեք օրը,
 էն ամպի պէս կանգնած փոշում
 կանգնեց Դաւիթ, ինչպէս սարը,
 Գըրգուռ սարը մէգ մըշուշում:

— Մելիք, առաւ, ռմս է հերթը:
 Սարսափ կալաւ գոռ Մելիքին,
 մահւան դողը ընկաւ սիրտը

ու տապ արաւ գոռոգ հոգին,
 Գընաց, խորունկ մի հոր փորեց,
 իջաւ, մըտաւ վիհն էն խաւար,
 վըրէն քաշեց քառասուն կաշի
 ու քառասուն շաղացի քար:
 Մըռնչալով ելաւ տեղից
 էն Առիւծի առիւծ որդին,
 իր ձին հեծաւ ու փոթորկեց,
 խաղաց, շողաց Թուր-Կայծակին:
 Առաջ վազեց մաղերն արծակ
 Մելիքի պառաւ մայրը շաղու.
 — Դաւիթ, մազըս առ ոտիդ տակ,
 էտ մի զարկը ինձ քաշխի դու:
 Երկրորդ անգամ թուրը քաշեց.
 էս անգամ էլ եկաւ քուրը.
 — Դաւիթ, եթէ կուգես, կանչեց,
 իմ սըրտին զօրկ երկրորդ թուրը...

Վերջին զարկի ժամը հասաւ,
 ելաւ Դաւիթ երրորդ անգամ.
 — Էս մի զարկն ու աստուած, ասաւ,
 էլ մարդ չը գայ, պէտք է որ տամ:
 Ասաւ, ելաւ ու փոթորկեց,
 թրուաւ, ցոլաց Դաւիթի հուր ձին,
 ձին փոթորկեց, փայլատակեց
 ու ցած իջաւ Թուր-Կայծակին:
 Անցաւ քառսուն գոմշի կաշին,
 անցաւ քառսուն քարերը ցած,
 միջից կըտրեց ժանտ հրէշին,
 եօթը գազ էլ դէնը գընաց:
 — Կենդանի եմ, մին էլ արի՛,
 գոռաց Մելիք հորի տակից:
 Դաւիթ լրաց, շատ զարմացաւ
 իրեն զարկից, Թուր Կայծակից...
 — Մելիք, ասաւ, թափ տուր մի քեզ:
 Ու թափ տըլաւ Մելիքն իրեն,
 միջից եղաւ ճիշտ երկու կէս,
 մէկն ընկաւ դէսն ու միւսը դէն:

Էս որ տեսաւ Մըսրայ բանակ,
 ջուր կըտըրտուեց ահ ու վախից:
 Դաւիթ կանչեց. — Մի վախենաք,
 ականջ արէք հալա դեռ ինձ:
 Դուք ըռանչալար մարդիկ, ասաւ,
 զուրկ ու խաւար, քաղցած ու մերկ,
 հազար ու մի կըրակ ու ցաւ,
 հազար ու մի հոգսեր ունէք:
 Ի՞նչ էք առել նեւ ու աղեղ,
 եկել թափել օտար դաշտեր:
 չէ՞ որ մենք էլ ունենք տուն-տեղ,
 մենք էլ ունենք մանուկ ու ծեր...
 Չանձրացել էք խաղաղ ու հաշտ
 հողագործի օր ու կեանքից,
 թէ՞ զըզւել էք ձեր հանգ ու դաշտ,

ձեր հունձ ու փունջ, վար ու ցանքից...
 Դարձէք եկած ճանապարհով
 ձեր հայրենի հողը Մըսրայ.
 Բայց թէ մին էլ գէնք ու զօռով
 վեր էք կացել դուք մեզ վըրայ,
 հորում լինեն քառսուն գազ խոր,
 թէ ջաղացի քարի տակին,
 կենեն ձեր դէմ, ինչպէս այսօր,
 Սասմայ Դաւիթ, Թուր-Կայծակին:

28. Հայերեւի առաջին ուսուցիչը

ա

Խաղաղ լուսնեակ գիշեր էր: Արարատեան լայնատարած դաշտը
 խոր նիրհի մէջ պապանձւել էր. նոյն իսկ արքայանիստ Վաղարշա-
 պատի պահապան զինուորները դադարել էին իրար ձայն տա-
 լուց և լուռ արձանացել էին ատամնաւոր պարիսպներին ու բարձրա-
 գագաթ բուրգերին:

Քնած էր պալատը, քնած էր և կաթողիկոսարանը:

Միայն կաթողիկոսարանի խցերից մէկում, արմունկները քարէ
 սեղանին յենած, գլուխը երկու ձեռքով ամուր պահած, արթուն էր
 կաթողիկոսի մտերիմ Մեսրոպ վարդապետը: Ճակատը այրւում էր,
 հայեացքը անթարթ բևեռած էր պատի մի կէտին, շրթունքները պինդ
 սեղմած. երկար մօրուքը թափւել էր առջևը դրած մագաղաթին,
 որի վրա գրեր էին գծւած: Նա կարծես չէր շնչում, երբեմն
 միայն կուրծքը ծանր-ծանր վեր էր բարձրանում, և զսպւած հառաչի
 պէս մի բան դուրս էր թռչում նրա լքւած հոգու խորքից:

Երկու տարի՛. երկու տարի աշակերտներին դաս տալուց յետոյ,
 անընդհատ տքնելուց յետոյ, վերջապէս համոզւել էր, որ զուր էին
 իր բոլոր ջանքերը. Դանիէլ Ասորու գրերով իր մայրենի բա-
 ուերը չեն գրւի, ասորերէն և յունարէն գրքերը հայերէն չեն թարգմանւի:

Իսկ սրջափ ոգևորւած էր ձեռնամուխ եղել նա այն մեծ գոր-
 ծին: Այն ժամանակ երազում էր թէ սուրբ գրքերը կը թարգ-
 մանւեն մայրենի լեզուով և Մեծ Վարդապետի քարոզած սէրն ու
 գուլթը ազատ ու խորը կը թափանցի ժողովրդի սիրտը: Զուր
 երազներ:

Ահա այնտեղ, կաթողիկոսարանի լայն սրահներում հիմա նընշում են յուսախաբ/պատանիները, որ վաղը գալու են՝ կանգնեն իր դռանը ու ասեն.

—Վարդապետ, ինչո՞ւ դարձեցիր մեր հոգին. ինչո՞ւ յոյս տւիր հայերէն գիր ու հայերէն Սուրբ գիրքը ունենալու:

Ի՞նչ պիտի պատասխանէր:

Կսկծից Մեսրոպի սիրտը հեծեծում էր:

Լուսնեակի պայծառ շողքը նեղ լուսամուտի արանքով ընկել էր նրա գլխին, արծաթագոծելով անժամանակ սպիտակած մազերը: Ակամայ դէմքը դարձրեց դէպի լուսամուտը, յետոյ բարձրացաւ ցածրիկ աթոռից ու դանդաղ քայլերով, սոււերի նման, մօտեցաւ լուսամուտին: Ու նայեց դուրս:

Նրա առջև կանգնած էր Մասիսը իր անվեհեր գեղեցկութեամբ, խրոխտ փայլով, ազատ գազաթը համարձակ վեր ուղղած: Նա կարծես իր հետ քաշում էր խցի վհատած մենաւորին, դէպի վեր, դէպի անսահման երկինքը:

Երկար նայում էր Մեսրոպը այդ հպարտ լեռան, ապա ծունկ իջաւ լուսամուտի առջև, լուռ աղօթում էր:

Երբ ոտքի ելաւ, արդէն վճռել էր. վաղը նա գնալու է Միջագետք, այնտեղից էլ, թէ պէտք եղաւ, յունաց քաղաքները, բայց հայերէն տառերը պիտի գտնի անպատճառ:

Բ.

Անցաւ մի քանի տարի: Սահակ կաթողիկոսը շտապում էր Վառաձապունի պալատը: Մեսրոպից սուրհանդակ էր եկել և լուր բերել, որ գրերը գտել է և շտապ գալիս է Վաղարշապատ:

Եկեղեցիները կոչնակները ստէպ-ստէպ խփում էին, հրապարակներում և փողոցներում բերնէ բերան էր անցնում ուրախալի լուրը: Թագաւոր, կաթողիկոս, իշխաններ ու հոգեւորականներ բոլորը իրար էին անցել, գնում էին Մեսրոպին ընդառաջ:

Ժողովուրդն էլ վազում էր քաղաքից դուրս, դէպի Ռահ գետը տանող ճամփան. այնտեղով էր գալու անվհատ մարդը:

Այդ բազմութեան մէջ սակայն ամենից աւելի յուզւում էին Մեսրոպի նախկին աշակերտները. նրանք վազում էին յուսով ու վախով, հագիւ իրար հետ հատ-հատ խօսքեր փոխանակելով, մտախոհ.

անհանգիստ, երկիւղը սրտներում: Երանի թէ այս էլ մի ինքնախաբէութիւն չը լինի, կարդացւում էր նրանց բոլորի յուզւած դէմքերին:

Ձայները հետզհետէ մօտենում էին. ուսուցիչը արդէն քաղաքի գլխաւոր դարպասն էր մտել և դիմում էր դէպի կաթողիկոսարան:

Ո՞րպէս փոխւել էր ու ծերացել: Մօրուքը բոլորովին ձերմակել էր, ճակատի խորշոփները խորացել, բայց աչքերը փայլում էին անսովոր բոցով, ամբողջ կերպարանքը աւելի բարձրահասակ էր դարձել. իսկ շարժումները վստահ ու եռանդուն: Ի՞նչ գեղեցիկ էր:

Իր հետ տարած աշակերտները հետևում էին նրան:

Եւ ամբողջ բազմութիւնը դիմեց կաթողիկոսարանի դահլիճը, ուր Մեսրոպը թագաւորի ու կաթողիկոսի առաջ մանրամասն պատմում էր ու նկարագրում իր երկար թափառումները, իր կրած տառապանքները, իր գործ դրած ջանքերը և թէ ինչպէս հայերէն և օտար հընչիւնների երկար համեմատութեամբ, յամառ ու լարւած աշխատանքով վերջապէս ջոկել էր ու դասաւորել հայերէնի հնչիւնները և ամեն մէկին համապատասխան տառ գտել կամ չունեցողների համար տառեր հնարել:

Գ.

Շաբաթ անցաւ: Մեսրոպը առաւօտ երեկոյ հաւաքում էր նախկին աշակերտներին ու նոր գրերը սովորեցնում: Շատերը պարսկերէն ու ասորերէն, մի քանիսն էլ յունարէն տառերը արդէն գիտէին և հեշտ էին հայերէն նոր գրերը սովորում:

Եւ ահա մի օր վերջապէս նրանք թարգմանեցին ու իրենց մագաղաթների վրայ գրեցին աւետարանի մի ամբողջ երես հայերէն լեզուով ու հայերէն տառերով:

Հրաշքը կատարւել էր: Պատանիները զարմացած և հիացած էին:

Անսահման երջանիկ էր և ինքը Մեսրոպը:

Յուզմունքից այդ գիշեր նա իսկի քնել չէր կարողանում: Եւ արդէն ոգևորւած ծրագրում էր, թէ ինչպէս ձեռնարկեն Սուրբ Գրքի կանոնաւոր թարգմանութեանը:

Լուսաբացին մօտ էր, երբ յանկարծ լսեց իր խցի դռան առջև մի շշուկ: Գնաց դուռը բաց արաւ. նրա առջև, քարէ աստիճանների վրայ կանգնած էր իր աշակերտներից մէկը:

—Կորիւն, դ՞ու ես: Ի՞նչ ես ուզում այս ժամին:

Պատանին պատասխանելու փոխարէն ծունկ խոնարհեց ու սառը

քարերի վրայ տարածւած աշխատում էր համբուրել ուսուցչի քղանցքը
ու շնչում էր.

—Ոհ, սուրբ մարդ, անմահ, յաւիտեան է քո գործը...

Եւ ուսուցիչը զգացած, աչքերը արտասուքով լեցուն, ահուն
հրճանքով, հպարտ պարզեց իր ձեռքերը աշակերտի խոնարհած գլխի
վրա ջերմ օրհնութեամբ:

Առաւօտեան առաջին շողերը խաղում էին նրա ոգևորւած գու-
նատ դէմքին:

Լուսանում էր...

Ինչո՞ւ է Մեսրոպի գործը անմահ: Ի՞նչ անելացաւ հայերին զրերի
գիւտով:

29. Անգրագետ

Երբէք մէկին չեմ նախանձում

եւ աշխարհի երեսին,

միայն, գրադէտ դուք պարոններ,

նախանձում եմ ձեր բախտին:

Ախ, գրթացէք խեղճ գեղջուկիս,

ու ինձ գրել սովորեցէք.

տըւէք մի թերթ ըսպիտակ թուղթ

մի փետուրէ գրիչ տըւէք,

որ ձեզ յայտնեմ՝ ինչ ցընորքներ,

ինչ մտքեր կան իմ գլխում,

մի ողջ աշխարհ եւ ձեզ ցոյց տամ

այդ աննման պատկերում:

Այժմ անհետ չըքանում են

այդ մըտքերն ու երազներ.

եւ անգրագէտ, եւ անուս եմ...

սովորեցրէք, պարոններ:

Ագնիւ գործ է, թէ մարդ գրել

իր խօսքերը կարենայ,

բոլորն՝ ինչ որ մտածում է,

բոլորն՝ ինչ որ հոգուց գայ,

գրըչով պատմի այն ամենը,

ինչ դիզել է իր սըրտում,

ճշմարտութիւն միշտ քարոզի,

բարի գործի մեծութիւն:

Այ, դու սագ իմ ճերմակթիկ,

քեզ տւել եմ կերակուր,

քեզ սիրել եմ, փոխարէնը

թևիցդ ինձ մի գրիչ տուր:

Սիրուն դու սագ, տուր, խընդրում եմ

ինձ թըռչելու գոյգ թևեր...

եւ անգրագէտ, եւ անուս եմ.

սովորեցրէք, պարոններ:

1) Մարդիկ միշտ են թղթի վրա գրել եւ միշտ մեր հիմիկայ
գրիչներով: Հապա:

2) Տղան սագի տւած թելովը ուր է ուզում թռչի:

30. Ղարա-խանում

ա.

Աշնան սկիզբն էր. արդէն բոլոր քոչւորները իջել էին սարերից
գիւղը, որ ամառը գրեթէ չառարկ էր մնացել:

Կէսօրից շատ անց էր: Յանկարծ գիւղի ծայրին շները կատա-
ղաբար հաչեցին ու մի քանի բոպէից բոլոր տների կտուրներից հա-
րիւրաւոր շներ ձայնակցեցին նրանց: Ի՞նչ պիտի պատահած լինէր:

Փիւղը մի նոր մարդ էր եկել, այն էլ կին, սև շորերը հագին,
գլուխը բաց կին: Ոչ ոք առհասարակ չէր մտնում այդ հեռաւոր, խուլ
անկիւնը, հազարից մէկ՝ թէ որեւէ պաշտօնեայ երևար: Ողջ գիւղը
դուրս թափւեց. թուրք տղաները իսկոյն պաշարեցին սայլը, որի մէջ
իրերի վրա նստած էր տարօրինակ կինը, ու աղաղակում էին.

—Ղարա-խանում, Ղարա-խանում:

Առաջին անգամ էին տեսնում մի քաղաքացի կին. իրենց մայ-

րերը ման չէին գալիս պայծառ չթէ շորերով կամ ցնցոտիներով ու գլուխը ծածկում:

Եկած կինը հարցրեց՝ ուր է տանուտէրը: Սայր կանգ առաւ ծռած, անպատուհան, երգկին կոտրած կարաս տնկած մի տան առջև: «Այս է տանուտէրի տունը», — զարմացաւ կինը: Օտար գիւղացի սայրականը բացատրեց թէ՝ «էստեղի թուրքերը բոլորն էլ էսպիսի տներում են ապրում, խանում... Ոչ մարդավարի տուն-տեղ ունեն, ոչ էլ ուտել-խմել գիտեն»:

Աւելի զարմացաւ Ղարա-խանումը, երբ իմացաւ, որ ամբողջ գիւղում ոչ հաց կայ, ոչ ձու, կաթն էլ հազիւ թէ ձարւի: Ամեն ինչ պէտք է մօլլայից փոխ առնէր... Բայց թուրքերն էլ պակաս չը զարմացան, երբ յայտնեց, որ Ղարա-խանումը եկել է դպրոց բանալու:

Ի՞նչներին է պէտք դպրոցը: Եւ էլ ի՞նչ պիտի սովորեցնի կինարմատը: Մազը երկար, խելքը կարճ: Թուրքական դպրոցներում սովորեցնում էին մօլլաները:

Գիւղացիք խումբ-խումբ հաւաքւում էին, աղմկում. վերջապէս եկան մօլլայի մօտ ու խորհուրդ հարցրին.

— Ձեռին թուղթ ունի, — յայտնեց ցաւակցելով մօլլան. — Բաց է անում՝ բաց անի: Միայն թէ ոչ ոք պարտական չէ որդուն նրա մօտ տալու: Ով ուզում է՝ կը տայ, ով չէ՝ հօ չէ... Էն էլ է գրւած, որ պիտի սովորեցնի մենակ աղջիկներին:

Բ.

Ղարա-խանումը մէկ-մէկ ման եկաւ բոլոր տները: Քանի աւելի էր ծանօթանում նա գիւղացիների կեանքին, այնքան աւելի էր ապշում: Միթէ կարող են բանական արարածները այդ տեսակ ապրել: Տներ չէին, այլ խոնաւ գետնափորներ, պատերը մեծ մասամբ անծեփ, ամեն ծակ ու ծուկից քամին փչում էր. թոնրի պէս մի բան փորւած էր յատակի մէջ, ծուխը լցնում էր ամբողջ ներսը: Բակում ոչ մի առանձին շինութիւն. անասուններն էլ բնակւում էին միեւնոյն գետնափորում, մարդկանց հետ միասին: Աղբը, թրիքը հէնց դասն առջև կիտած: Ոչ մի ծառ, ոչ մի բոյս. շուրջը կատարեալ ամայութիւն: Տան մէջ մի երկու զգզւած, ցեխոտած կապերտ, կեղտոտ ներքնակներ, աւելի կեղտոտ, բուրդը դուրս ցցւած վերմակներ: Միայն հասակաւոր տղամարդիկ էլի բան-ման հագին ունէին, իսկ

կանայք ու երեխաները շրջում էին բոբիկ և գրեթէ մերկ: Այդ տարի մանաւանդ երաշտից հացի պակասութիւն էր, և ուր էլ մտնում էր Ղարա-խանումը, սոված մանուկների լացն ու աղաչանքը սիրտը կտոր-կտոր էին անում: Ինչ ուտելիքէն որ բերել էր իր հետ, բոլորը նոյն օրն և եթ բաժանեց: Ամեն տան մէջ գտնում էր մէկ երկու հիւանդ:

Այդ գիշեր Ղարա-խանումը չը կարողացաւ բոլորովին աչքը խփել. թւում էր թէ դեռ ևս լսում է լացի ձայներ, աղաղակներ հառաչներ...

Գ.

Ղարա-խանումին տւին մի ետ ընկած, պարապ տնակ: Տասնեակ վերստ հեռուից մշակներ ապապրեց և կարողացաւ մի կերպ պատերի ծակոտիները ծեփել տալ, կտուրը ամրացնել, երգիկը կաշնել, մի պատի մէջ երկու պատուհան բաց անել, յատակը հաւասարացնել ու խսիրով ծածկել: Սենեակի մի կողմը, որ վարագոյրով էր բաժանւած, պիտի խանումի ննջարանը լինէր, միւս մասը՝ դասարան:

Սկզբում աշակերտ գրեցին միայն երկու աղջիկ, որոնց բերել էին մայրերը բոլորովին մերկ: Ղարա-խանումը հագցրեց նրանց և կուշտ կերակրեց. ամբողջ գիւղը իրար անցաւ: Մէկ անգամից ընդունեցին երեսունի չափ աղջիկներ. աւելի տեղ չը կար... Մայրերը բերում էին ծծի երեխաներին ու պահանջում էին, որ նրանց էլ ընդունի... Բան հասկացնել անկարելի էր լինում:

Թուրք տղաներն էլ դայրանում էին. նրանցից միմիայն Ահմեդը կարողացաւ տեղաւորւել դպրոցում, այն էլ նրա համար, որ յանձն առաւ սենեակը մաքրել, շուր բերել ու ծառայի պաշտօն կատարել: Բայց հէնց առաջին օրը Ահմեդը գողացաւ Ղարա-խանումից մի մկրատ: Վարժուհին ձեռքից թէ գլխի չի ընկնում, ու ասաւ.

— Ահմեդ, իմ մկրատը չը կայ. անշուշտ մի վատ մարդ է եկել ու տարել: Եթէ մի ժամանակ իմանաս, թէ ով է այդ վատ մարդը, խնդրեմ ինձ ոչինչ չասես. ես այդ տեսակ մարդոց երեսը տեսնել չեմ ուզում:

— Ես չէի, Ղարա-խանում, — պատասխանեց Ահմեդը. — Ես կը հըսկեմ, որ բռնեմ այդ վատ մարդուն:

— Հսկի, Ահմեդ, հսկի:

Ահմեդը շարունակում էր իր գողութիւնը: Մէկ անգամ էլ տեղն

ու տեղը բռնւեց, գողացած իրերը ձեռքին, բայց այս անգամ Ղարա-
խանումը էլ ոչ մի խօսք չստաւ, ուղղակի աչքերին նայեց ու մօտից
անցաւ:

Ահմեդը քարացած մնաց, յետոյ գողացած իրերը ձեռքից վայր
զցեց ու դուրս գնաց:

Մի քանի օր չէր կարողանում Ղարա-խանումի աչքերին նայի.
այնուհետեւ տանից էլ ոչինչ չէր կորչում:

դ.

Պառաւնեքը յաճախ գալիս էին դպրոց տաքանալու և նայելու
թէ ինչ են անում իրենց աղջիկները: Երեխաները գրում կարդում
էին, կարում ու գործում:

—Ո՞րտեղից ես եկել, Ղարա-խանում, — հարցրեց մի օր նրան-
ցից մինը:

—Հեռից, տատի:

—Ի՞նչն է քեզ մեզ մօտ բերել, էս անտէր-անտիրական աշ-
խարհը: Աղքատ ու սոված մարդիկ ձեր երկրումն էլ անպակաս կը-
լինեն...

—Եկել եմ ձեզ մօտ նրա համար, որ ուրիշ աղքատներին օգ-
նողներ կան, իսկ ձեզ ոչ ոք չի օգնում, — պատասխանեց Ղարա-խա-
նումը:

Բայց տատին բան չը հասկացաւ:

—Ձեռն հասկանում, տատի:

—Ոչ, Ալլահը վկայ, չեմ հասկանում:

—Լաւ, բացատրեմ քեզ... Ես մի ծով դարդ ունէի: Երկու, աչքի
լոյս երեխաներ ունէի, երկուսն էլ Աստուծոյ առաւ...

—Ո՞հ, — մղկտաց պառաւը. — իմ երեխաներիցն էլ շատերին Աստ-
ւած առել է...

—Այո... Աչքիս էլ բան չէր երևում: Մտածում էի՝ էլ ինչո՞ւ
ապրեմ էս աշխարհի երեսին, էլ ի՞նչացու եմ, աւելի լաւ է՝ ինքս էլ
մեռնեմ: Բայց յետոյ, երբ եկայ էստեղ, տեսայ՝ որ դեռ մարդկանցը
հարկաւոր եմ:

Բայց տատին այնուամենայնիւ բան չը հասկացաւ:

ե.

Դպրոցի շինութիւնը շատ վատ էր, ու Ղարա-խանումը յաջորդ
ամառը վարպետներ բերել տաւ ու սկսեց նոր տուն շինել, աւելի

բարձր, ընդարձակ, լայն-լայն պատուհաններով և աղիւսէ ծխնելոյզով. —
տանիքը կղմինտրից էր, տան մօտ էին բոլոր հարկաւոր շինութիւնները.
բակը շրջապատւած էր բարձր պարիսպով, իսկ բակից դուրս մի ընդար-
ձակ տեղ չափարով կապած, ապագայ բոստանի համար:

—Շատ փող ունի Ղարա-խանումը, — ասում էին գիւղացիք, նա-
յելով այդ շինութեանը:

Մի քիչ յետոյ Ղարա-խանումը գնեց երկու կով, այծեր, ոչխար-
ներ, հաւ, հնդուհաւ սագ, բադ և մի բարակ առու անցկացրեց գե-
տից մինչև բոստանը:

Յաջորդ գարնանը աշակերտուհիները նրա հետ բանում էին բոս-
տանում: Գետինն էին փորում, մարգեր ձևում, ցանում, տնկում, ջրում,
քաղհան անում... Այդ գիւղում ոչ մի բոստան չը կար, ու թուրք
կանայք չը գիտէին՝ ինչ բան է կարտոփիլը, կաղամբը, բադրիշանը,
բազուկը. շատ-շատ երբեմն ձեռները ընկնում էր մի-մի սոխ կամ վարունկ:

Փոքրերը որ սովորեն, յետոյ իրենց համար էլ բոստաններ կը
շինեն, — մտածում էր Ղարա-խանումը:

դ.

Ամբողջ գիւղը հետաքրքրութեամբ հետևում էր Ղարա Խանումի
աշխատութիւններին: Երբ պատրաստում էին սարերը քոչելու,
վարժուհին հազիւ հազ համոզեց մի երկու աղքատ ընտանիքների,
իր մօտ թողնեն իրենց աղջիկներին. և ամբողջ ամառը, շոքին
նրանց հետ աշխատում էր բակում և բոստանում:

Գիւղում մնացել էին մի քանի տղամարդ, որոնք ցորենը մի
կերպ հնձեցին, կասեցին. յետոյ նրանք էլ հեռացան սարերը: Միայն
կատուները մնացին տներում:

Աշնանամուտին, երբ գիւղը նորից կենդանացաւ, բոլորն էլ զար-
մանքով տեսան որ վարժուհին ամեն ինչ ունի. մի քանի տասնեակ
հաւ, հնդկահաւ, սագ, բադ, գառներ, հորթուկ, տան առջև ծաղկոց,
բադեղը բարձրացել էր դպրոցի պատով, գրեթէ պատուհաններից վեր,
իսկ բոստանը լի էր ամեն բարիքով:

Ղարա-խանումը զւարթ և ուրախ էր, կարծես աւելի ջանելացել
էր: Օգնական աղջիկների ընտանիքները բաժին ստացան նրա բակի
ու բոստանի լիութիւնից:

Դպրոց մտնել ցանկացողների թիւը շատացաւ: Մի ուսուցչուհի
ևս եկաւ քաղաքից: Այս անգամ տղաներն էլ ընդունւեցին: Իսկ երբ

եկաւ ամառը, արդէն գիւղացիներէն աւելի շատերը չուղեցին իրենց երեխաներին տանն սարը ու թողին Ղարա-խանումի մօտ: Դպրոցը կապալով առել էր մի քանի օրավար հող, վարել ու ցանել ցորեն, գարի ու կորեկ:

է.

Անցան տարիներ: Դպրոցի շուրջը տնկած պտղատու ծառերը մեծացան, տունը այժմ մի այգու մէջ էր: Բոստանը կրկնակի ընդարձակւել էր: Գիւղի այս և այն ծայրում երևացել էին աւելի լաւ շինւած տնակներ, պատուհաններով ծխնելոյգներով, կղմինտրով ծածկւած. ծառերը հովանաւորում էին նրանց բակերը և տները կողքին կանաչին էին տալիս բոստանները: Առուն մեծացրած էր և ուրախ վազում էր փողոցներով...

Ամառուայ ամիսներին գիւղը այլ ևս չէր ամայանում և բոստաններում ու արտերում իրար կողքի երևում էին աշխատող կանայք ու տղամարդիկ, առողջադէմ և աւելի լաւ հագնւած:

Դրանք մեծ մասամբ Ղարա-խանումի նախկին օգնականներն էին:

1) Միայն մեր թո՛ւրք գիւղերն են այսպէս խեղձ: Ի՞նչն է այդ խեղձութեան պատճառը:

2) Ղարա-խանումը ի՞նչ միջոցով է ուզում կուր այդ խեղձութեան դէմ: Նա ինչո՞վ էր ազդում գիւղացիների վրա:

31. Զրահեղձը

Ներս վագեցին մանուկները
ու կանչում են հօրն ըշտապ.

—Ապի, ապի, եկ, մեր թոռ
մեռել հանեց գետի ափ:

—Սուտ էք ասում,

շան լակոտներ,

գոռաց հայրը ահաբեկ.

ըսպասեցէք դուք հալա գետ,
մեռելն յետոյ կը տեսնէք:

Դիւան կը գայ,

պատասխան տուր.

ցաւի միջում կը մընամ.

հընար չը կայ, բեր, այ կընիկ,

շորերըս տուր, մի գընամ:

—Ո՞ւր է մեռելն: —Ա՛յ, ապի, այ:

Ճիշտ որ գետի եզերքին,

թաց թոռի մօտ, գետնի վըրա

տարածւած է մի մարմին:

Զարհուրելի դիակն ուռել,
կապըտել է այլանդակ:
Արդեօք տանջւած մի թշւա՞ռ էր՝
հանգիստ գըտած ջրի տակ.
մի գետակուր ձըկնո՞րս էր այն,
թէ՞ գինեմով մի ջահէլ,
թէ՞ անըզգուշ վաճառական
հարամու էր պատահել...

Ընչի՞ն է պէտք. աչք ածելով
ըշտապում է գիւղացին,
ոտից բռնած, ետ քարշ տալով,
շուրն է տանում խեղդւածին:
Ու թիակով գետի եզրից
շուրը հըրեց նա նըրան,
ու դիակը գընաց՝ նորից
փընտրի խաչ ու գերեզման:

Մեռելն երկար ջրի միջին
ցած է իջնում ճօճելով,
աչքով ճամբեց մեր գիւղացին
ու տուն դարձաւ կանչելով.
—Դէսը կորէք, այ լակոտներ,
եկէք, բան տամ ձեզ, տանեմ,
ամա թէ որ ձէն էք հանել:
հոգիներդ կը հանեմ:

Գիշերն ուժգին

բուք վեր կացաւ,
գետն ելնում է, որոտում...
Մարիսը արդէն այրւեց, հանգաւ
լուռ ու ծխոտ խճիթում:
Ողջ քնած են: Անքուն պառկած
միտք է անում գիւղացին...
Բուքն ունում է... մին էլ յանկարծ
լուսամուտը բախեցին...

—Ո՞վ ես—Ներս թող,
այ տանտէր, ներս:

—Ա՛յ, ներս ու քեզ չոռ ու ցաւ.
ինչ ես շըրջում կայէնի պէս,
ո՞ր սատանէն քեզ բերաւ:
Ի՞նչ անեմ քեզ, ասա հիմի,
տեղըս նեղ է, տունը մութ:

Ու ծոյլ ձեռքով, տըրտընջալով՝
բաց է անում լուսամուտ:

Յոյում է լոյսն ամպի տակից.
ահա՛ կանգնած... մի մերկ մարդ.
շուր է հոսում նըրա միըքից,
բաց են աչքերն ու անթարթ:
Կախ են ընկած բազուկները,
ողջ կարկամած սոսկալի,
ուռած մարմնի քառչանգները
կըպած սեխն են տալի...

Ահից մարեց՝ ճանաչելով
իր մերկ հիւրին նա յանկարծ.
փեղքը խփեց: Ու դողալով՝
—Այ դու ճաքես, քըրթմընջաց:
Ամբոխեցին մըտքերը մութ.
մինչև լոյսը նա դողում,
մինչև լուսը լուսամուտ
բախում էին ու բախում...

Ամբոխն անեղ զրոյց ունի.
թէ այս դէպքից գիւղացին
ըսպասում է ամեն տարի
միշտ նոյն օրը խեղդւածին:
Խառնւում է օրն առաւօտից,
գիշեր գալի բուք ու մութ,
ու խեղդւածը ամբողջ գիշեր
բախում դուռն ու լուսամուտ:

32. Զմեռ

Ձիւնը եկել, դիզւել էր, սար ու ձոր բռնել:

Պարզկայ գիշերը էնպէս էր գետինը սառցրել, որ ամեն մէկ ոտը կոխելիս հազար տեղից տրաք-տրաքում, ճռճռում, ճըքճըքում էր ու մարդու մարմինը սարսռացնում, ձէն տալիս:

Ամեն մէկ ծառի ճիւղքից, ամեն մէկ տան գլխից հազար տեսակ սառցի լուլայ, հազար տեսակ ձիւնի քուլայ կախ էր եղել ու բիզ-բիզ իրար վրա սառել: Հէնց գիտես՝ սար ու ձոր կամ նոր էր ծաղկել, կամ նոր ծերացել, մահւան դուռն ընկել. շունչն է մնացել՝ որ տայ ու աշխարհքիս բարով մնայ ասի:

Թռչուն, գազան, անասուն, սողուն, ո՞րը փէտացել, էստեղ էստեղ վէր էր ընկել, որն էլ վաղուց, ամսով առաջ բունը մտել, ձէնը կտրել, պաշարը վայելում, գարնան գալուն սպասում:

Գետերի առունների երեսները սառույցը մէկ գազ եկել հաստացել, իրար վրա դիզւել, էնպէս էր ջրի, աղբիւրի բերնին հուպ տւել, որ մօտներին կանգնողը միմիայն նրանց խուլ ձէնն էր լսում, որ սառցի տակին տխուր-տրտում քրքրում էր ու էլ ետ էստեղ էստեղ կամաց ձէնը կտրում պապանձում, սառչում:

Արեգակը էս առաւօտ, որ գլուխը քնի տեղիցը ու ազօթարանիցը չը բարձրացրեց ու աչքը աշխարհքի վրա գցեց, շողքը սարերի գագաթին, դաշտերի գլխին էնպէս էր պէծին տալիս, պսպղում, փայլում ու սառցի, ձիւնի հետ խաղում, ծիծաղում, կանաչ ու կարմրին տալիս, որ հէնց իմանաս՝ աղամանդ, յակինթ, գմուխտ ու հազար տեսակ անգին քարեր լինէին դաշտերի, սարերի գլխին, երեսին ու դօշին փռած:

Սարերի սառը բուքը, ձորերի դառնաշունչ քամին էնպէս էր հրապարակ բաց արել, գոռում, փչում, հոսան անում, ձիւնի թեփը իրար գլխով տալիս, որ ճամփորդի քիթն ու պոռնգը կպցնում, ճաքեցնում, երեսը պատռում, գլխին, դէմքին հազար անգամ խփում, աչք ու բերան լցնում, շատին կամ ձորերն էր գցում, խեղդում կամ ձիւնի մէջ թաղում շունչը կտրում, կամ ոտ ու գլուխ փէտացրած ճամփից խռկում, սար ու չոլ գցում, խեղդում կամ քարէքար տալիս:

33. Պարզկայ գիշեր

Պարզկայ գիշեր...

Աստղերն երկընքում լուռ պըսպըղում են,
լուսնի շողերը դիպել են սարի
ձիւնոտ կողերին, կողերը ցոլում,
պէծին են տալիս:

Քամին ցրտաշունչ

թևերը փռած փնչում է, թռչում,
երկիրը սառած ճաքում-ճաքճըքում,
ձեան հատիկներով քարափի կուրծքը
ծեծում ու ծեծկում...

Անծայր ճանապարհ.

առաջ եմ գնում. ո՞ւր. ես չը գիտեմ.
սառնոյց ու ձմեռ.
առաջ եմ գնում անյոյս, անընկեր,
քամի ու գիշեր:

34. Գիքորը

ա.

Գիւղացի Համբօի տունը կոխ էր ընկել:
Համբօն ուզում էր իր տաներկու տարեկան Գիքորին տանի քաղաք մի գործի տայ, որ մարդ դառնայ, աշխատանք անի: Կինը չէր համաձայնում:

— Չեմ ուզում, իմ մատաղ երեխին էն կրակ աշխարհքը մի գցի, չեմ ուզում,— լալիս էր կինը:
Բայց Համբօն չը լսեց:

Մի խաղաղ, գեղեցիկ առաւօտ էր. մի տխուր առաւօտ: Տանեցիք

ու հարեանները եկան մինչև գիւղի ծայրը, Գիքորի թշերը պաշեցին ու ճամփա դրին:

Գոյրը, Զանին, լաց էր լինում, իսկ փոքրիկ Գալօն մօր գրկից ձայն էր տալիս՝ «Գիքոր, էտ ուր ես գնում, հէ Գիքոր»:

Գիքորը շուտ-շուտ ետ էր նայում: Տեսնում էր՝ դեռ գիւղի ծայրին կանգնած են նրանք ու մայրը գոգնոցով սրբում է աչքերը: Դարձեալ հօր կողքով վազում կամ առաջն էր ընկնում: Մին էլ ետ նայեց. գիւղը ծածկել էր բլուրի ետեւ:

Այնուհետեւ Գիքորը ետ էր ընկնում:

—Արի հա, Գիքոր ջան, արի հա, հասանք հա,—որդուն կահեւում գնում էր Համբօն, շալակին մի խուրջին, մէջը մի քանի հաց ու պանիր ու մի երկու դաստա ծխախոտ:

Իրիկնապահին, երբ անց էին կենում սարերը, մի անգամ էլ ետեւաց գիւղը հեռւ մշուշում:

—Ա՛յ ապի, մեր տունն էն է, հա,—ցոյց տաւ Գիքորը՝ մատը մեկնելով դէպի գիւղը, թէեւ տունը իսկի չէր երևում, ու անցան:

Բ.

Առաջին իրիկունը հիւր ընկան մի գիւղում: Տանտէրը Համթի հին ծանօթն էր:

Դեղին սամաւարը թշուած էր տախտի ծէրին: Մի ջահէլ աղջկ շրթնակացներով բաժակները լանում ու թէյ էր շինում: Նա մի կալմիր սիրուն շոր ունէր հագին: Գիքորն էնտեղ մտքումը դրաւ, որ երբ քաղաքում փող աշխատի, իրենց Զանիի համար մի էնտեսակ շոր ուղարկի:

Միւս օրը քաղաք մտան, իջան բաղար:

—Բիձա, էտ երեխին ծառայ ես տալու,—խանութի ներսից հարցրեց մի վաճառական:

—Հրամանք ես,—ասաւ Համբօն ու Գիքորին էն կողմը հրեց:

—Բեր, ինձ տուր, ես կը բռնեմ,—առաջարկեց վաճառականը:

Նրան ասում էին բազազ Արտեմ:

—Հինգ տարի դեռ փող չեմ տայ,—ասաւ բազազը պայման կապելիս: Թէ դրուստը կուզես, դեռ դու պէտք է տաս, որ քո որդին բան է սովորելու: Ախար իսկի բան չը գիտի...

—Որտեղից գիտենայ, խաղէյին ջան,—պատասխանեց Համբօն,—որ գիտենար, էլ ուր կը բերէի: Ես էլ բերել եմ, որ բան սովորի...

—Կը սովորի, ամեն բան կը սովորի:

—Իմ դարդն էն է, աղա ջան, որ մարդ դառնայ, լեզու սովորի, գրել-կարդալ սովորի, նստել-վեր կենալ սովորի, մարդ ճանաչի, որ աշխարհքումն ինձ նման խեղճ ու զուրկ չմնայ...

Բազազը Համբօն միամտացրեց ու դուրս գնաց բարձր-բարձր հրամայելով՝ — «Չայ բերէք, հաց բերէք սրանց համար...»

Գ.

Ու հայր ու որդի նստած էին բազազ Արտեմի խոհանոցում:

—Դէ, հիմի դու գիտես, Գիքոր ջան, տեսնեմ՝ ինչ տեսակ տղայ ես դուրս գալի... Հէնց պէտք է անես, որ ես ինչ գիտեմ... Ի՞նչ Տէր Աստուած... —մռնչաց Համբօն ու չիբուխը լցրեց:

—Վախտ ու անվախտ դէս ու դէն չընկնես, ձեռք ընկած փողը քօռ ու փուչ չանես. հաղար ու մի պակասութիւն ունենք: Քեզ էլ լաւ պահի, զիշերները բաց չը լինես, մրսես ոչ...

—Հացի կտորտանքն ու քարթուն կը տան, կերակուրի թերմացքը կը տան, շատ անգամ էլ իրենք կուտեն, քեզ տալ չեն. բան չը կայ, կարգն էտ է... Օրեր են, կը մթնեն, անց կը կենան...

Շարունակում էր հայրն իր խրատը, բայց Գիքորը հօրը թինկը տաւ քնել էր արդէն:

Էն երկու օրը նա էնքան բան էր տեսել, էս ու էն կողմ նայել, որ յոգնել էր բոլորովին:

Մըգով լըքը խանութները, դէզերի նման դարսած գոյնգոյն չըթերը, տեսակ-տեսակ խաղալիքները, ուսումնարան գնացող կամ դարձող երեխաների խմբերը, իրար ետեւից սլացող կառքերը, ուղտերի շարքերը, կանաչի բարձած աւանակները, թաբախները գլխներին կինտօները... էս ամենի գոռոցն ու զնգոցը, աղմուկն ու աղաղակը իրար խառնւած ղժժում էր նրա գլխում: Եւ նա յոգնել էր ու հօրը թինկը տաւ քնել:

Դ.

Խանութում Գիքորին ապրանք կը տային մուշտարիների հետ տանելու, չիթ կը ծալէր, խանութը կը սրբէր, իսկ պարսալ ժամանակը յաճախորդ կը կանչէր:

Եւ անա Գիքորը հաց է տանում խանութը: Կերակրամանը ձեռքին, մաշւած ու դժգոյն մեծ-մեծ ոտնամաները քաշ տալով անց է կենում կամուրջով: Նայեց ներքեւ: Քարւանսարաների բարձր պատերին զարկելով ծառա էր լինում Կուրը, ոլորում, պտտում ու ճնշելով խեղդում, խուլ թշուած կամուրջի տակին:

Ափից մօտիկ պտրտում էր մի կանաչ նաւակ: Երկու հոգի կային նրա մէջ. մինը ուռկան էր ձգում, միւսը նաւն էր կառավարում:

«Այ հիմի կը հանի», — ասաւ Գիքորն ու կանգնած նայում էր ձրկներին: Ուռկանը դատարկ դուրս եկաւ:

Էս մինն իմ բախտից, — ասաւ Գիքորը ուռկանը ձգելիս: Գիքորի բախտը դատարկ դուրս եկաւ:

— Էս մինն էլ մեր Զանիի բախտիցը:

Էս էլ դատարկ դուրս եկաւ:

— Էս մինն էլ Գալօի բախտիցը:

Գալօն էլ էր անբախտ:

— Էս մինն էլ բաս...

Բայց էտ ժամանակ մօտիկ քարանասարայի դռանը աղմուկ բարձրացաւ: Մի պարսիկ կապիկ էր պար ածում երգելով:

Ժողովուրդը հաւաքւել էր գլխին ու վազում էին չորս կողմից: Գիքորն էլ վազեց: Աշխատեց կանգնած ժողովրդի արանքը մանել, առաջ անցնել, չը կարողացաւ: Վիզը ձգեց, պճեղները վրա կանգնեց ու ճգնում էր անպատճառ տեսնի, թէ ինչ է կատարւում մէջտեղը:

— Ի՜նչ ես ներս խծկում, տօ լածիրակ, գնա քու բանին, — ասաւ մի կինտօ ու զարկեց Գիքորի գլխին:

Գիքորը յանկարծ սթափւեց ու վազեց դէպի խանութ:

Ե.

Իրիկունը Գիքորը կուշ էր եկել խոհանոցում: Դեռ արտասուքը չէր ցամաքել նրա երեսին, դեռ այրւում էին խաղէյինի ապտակների տեղերը, երբ շշուկներով ներս մտաւ Վասօն, բազազի աշկերտը: Գիքորին նկատելով՝ նա խսկոյն կանգ առաւ ու մասխարա դէմքին լրջութիւն տալով սպառնալի հարցրեց.

— Կուրբումն ուշացար, տօ արջի քոթոթ, թէ գուբերնատորի մօտ վազ գործ ունէիր...

Գիքորը լուռ էր:

— Զէս իմանում, տօ, սրտեղ էիր է, որ էսօր ինձ քաղցած սպանեցիր: Որ մեռնէի՝ յետոյ...

Էսպէս խօսելով կամաց-կամաց մօտեցաւ, մի քիչ կանգնեց ու յանկարծ զարկեց Գիքորի գլխին: Գիքորը երկու ձեռքով գլուխը պաշտպանեց ու սեղմեց պատին: Վասօն պատրաստւում էր մի ու-

րիշ ձեռի հարւած էլ հասցնելու, բայց դուրսը բարձրացաւ խաղէյինի ձայնը: Գալիս էր:

Աբա տես հիմի՝ քեզ ի՞նչ է անում, — սպառնաց Վասօն:

«Հիմի ինձ կը սպանեն», անցաւ Գիքորի մտքովը, ու խեղճի հոգին տապ արաւ:

Խաղէյինը արդէն բաւական ծեծել էր խանութում, այժմ միայն հրամայեց հաց չը տան, որ իմանայ թէ ինչ բան է քաղցածութիւնը:

Գիքորը կծկւեց վերմակի մէջ, գլուխը կոխեց տակը, տապ արաւ:

Վասօն հաց էր ուտում: Գիքորը վերմակի տակից երբեմն զգոյշ ծիկրակում, թաքուն նայում էր նրան, կրկին աչքերը ծածկում: Նա էն օրը հաց չէր դրել բերանը. ծեծւել ու լաց էր եղել, այժմ էլ քաղցած պառկեց, ու քունը չէր տանում:

— Հ՞ը, հնց է, սոված քունըդ չի՞ տանում, հա, էտպէս... — նկատեց չարաճճի Վասօն ու մի կտոր հաց ու պանիր տաւ Գիքորին: — Դէ, առ, տեղի տակին թաքուն կեր, խաղէյինը չիմանայ:

Գիքորը յափշտակեց հաց ու պանիրը, գլուխը կոխեց տեղի տակը, թաքուն ուտում էր ու մտածում: Մտածում էր իրենց տան վրա, էն օրերի վրա, երբ ազատ խաղում էր հանգերում ու լիսօրիտ հաց ուտում. մտածում էր էն երեկոնների վրա, երբ հէքն ու մէքը կուռում էին իրեն քաղաք բերելու համար... և մայրը լաց էր լինում, չէր ուզում...

— Ա՛խ, նանի ջան, ի՞նչ լաւ էր սիրտդ իմացել, — հառաչում էր Գիքորը տեղի տակին ու հաց ու պանիր ուտում՝ ականջը սրած, թէ խաղէյինը հօ չի գալի...

Իսկ առաւօտը կանգնած էր խանութի դռանը ու կանչում.

— Է՛ստի համեցէք, Է՛ստի համեցէք...

Գ.

Զմեռը եկաւ: Սառն աղմուկով, ձիւնախառ բուքը թռչում էր քաղաքի վրայով: Փողոցներում սուրում, սուլում, հոսան է անում: Վզզալով մտնում է անկիւնները, աղքատի ու տկուրի է ման գալիս, պանդուխտ ու անտէր երեխայ է որոնում:

Ահա գտաւ Գիքորին:

Մի բարակ բլուզ հագին, խանութի դռանը կանգնած՝ ձայն էր տալիս նա.

— Է՛ստի համեցէք, Է՛ստի համեցէք...

—Հրէս...—Հարախինդ սուկելով ցուրտը, աներևոյթ թրի նման, զարկեց անցաւ ոսկորները, ու Գիքորը դողաց:

Առանց էն էլ նա շատ էր մաշւած, էտքանն էլ հերիք էր նրան: Ու անկողին ընկաւ:

Հիւանդ պառկած էր Գիքորը խոհանոցում: Բազազ Արտեմի մայրը, պառաւ դէղին օրը մի քանի անգամներս էր մտնում իրեն- իրեն խօսելով:

—Ի՞նչ կուգես, որդի Գիքոր:

—Ձմեռ...

Դէղին ջուր էր տալի: Հիւանդը դողդոջուն ձեռներով բռնում, ագահ խմում էր ու կրկին ուզում:

—Էս սիրտս հովացնում չի, դէղի... Ես մեր աղբրի սառը ջրիցն եմ ուզում... դէղի... Ես մեր տունն եմ գնում... Ես իմ նանին եմ ուզում...

Բազազ Արտեմը ցաւի մէջ էր ընկել: Նա դէս դէն ընկաւ, նը- ըանց կողմերից մարդ գտաւ, ապսպրեց, որ Համբօն գայ, իսկ Գի- քորին տարաւ քաղաքային հիւանդանոց:

Էստեղ շատ հիւանդներ կային շարքերով պառկած: Տխուր տըն- քում էին ու իրար նայում անգոր հայեացքներով:

Գիքորին էլ պառկե- ցրին նրանց շարքում:

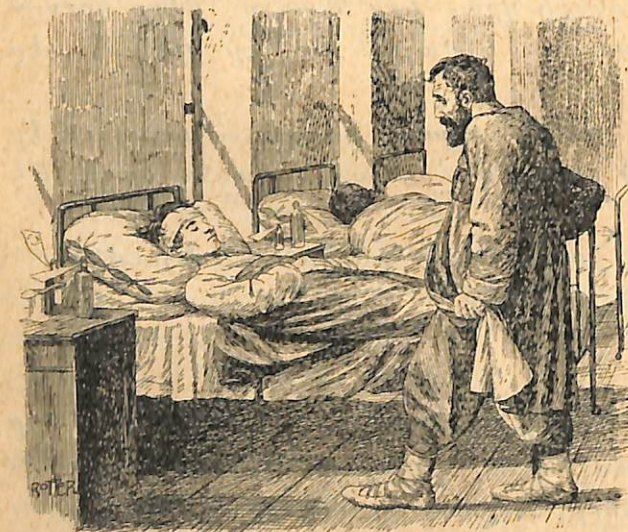
Էստեղ գտաւ նրան հայրը:

—Էս ի՞նչ ես եղել, Գիքոր ջան, — մղկտալով վրա ընկաւ Համբօն:

Գիքորը տաքութեան մէջ չիմացաւ հօր գալը:

—Գիքոր ջան, բա ե- կել եմ է, Գիքոր ջան... Ես քո ապին եմ է...

Հիւանդը ոչինչ չը հաս- կացաւ: Նա գառանցում

էր ու գառանցանքների մէջ կանչում էր. —«Միկիչ. Զանի, ապի, նանի...

—Էստեղ եմ, Գիքոր ջան. նանը դարկել է, որ քեզ տանեմ մեր տունը... գալիս չես... Միկիչն ու Զանին հրէն կտերը կանգնած քեզ

ճամփայ են պահում: Ի՞նչ ես ասում. դէ խօսա է, Գիքոր ջան...

—Է՛ստի համեցէք, էստի համեցէք,—բացականչեց հիւանդը, գա- նազան անկապ, կցկտուր խօսքեր ասաւ ու ծիծաղում էր տաքու- թեան մէջ:

է.

Մի երկու օրից յետոյ Համբօն գնում էր իրենց գիւղը:

Նա թաղել էր Գիքորին ու գնում էր: Կռան տակին տանում էր նրա շորերը, որ մայրը լաց լինի վրէն: Շորերի գրպաններում մի բուռը փայլուն կոճակներ, նախշուն թղթեր, չթի կտորներ ու մի քանի քորոց գտան: Էն էլ, երևի, քրոջ՝ Զանիի համար էր հաւաքել ու պահել:

Գնում էր Համբօն ու մտածում: Շատ ժամանակ չէր անցել, որ էտ միևնոյն ճամփով քաղաք եկաւ իր Գիքորի հետ: Ահա էստեղ էր, որ նա ասաւ. —Ապի, ոտներս ցաւում են...

Եւ ահա էն ծառը, որի տակ նստեցին հանգստանալու...

Ահա էստեղ էր, որ ասաւ. —Ապի, ծառաւ եմ...

Ահա էն աղբիւրն էր, որ ջուր խմեցին...

Ամենը, ամենը կան, մենակ նա չը կայ...

Միւս օրը, երբ Համբօն անցնում էր լեռները՝ հեռում երեաց իրենց գիւղը: Գիւղից դուրս կանգնած սպասում էին նանը, Զանին, Միկիչը, Մօսին, իսկ փոքրիկ Գալօն մօր գրկից կանչում էր.

Արի, արի, հէ Գիքոր...

35. Կոխ

ա.

Ձմռան մի գիշեր կար մի հարսանիք, հրրճւում էր անդուստ ամբօխը գիւղի. գիւղն էին իջել հովիւ պատանիք աղջիկ տեսնելու, պարի ու կոխի: Ու պարից յետոյ լայն հըրապարակ բաց արին մէջտեղն արձակ գլխատան, գուռնաչին փչեց կոխի եղանակ, ահէլ ու ջահէլ իրարով անցան: Հարայ են տալի՝ «Բաշի հա, քաշի...» Ու դուրս քաշեցին զօռով երկուսին. մինը մեր Սարօն, իսկ միւսը Մօսին:

Ողջ գիւղը կանգնեց պարըսպի նման,
 ջոկեց, բաժանեց երկու բանակի,
 ամեն մի բանակն ընտրեց փահլեան,
 կանգնեց թիկունքին տղերանց մէկի:
 Գողում են, գոչում երկու բանակից:
 — Սրտապինդ կացէք մի վախէք, տղերք:
 Իսկ նորեկ հարսի փարդի քամակից
 նայում են կանգնած հարսն ու աղջկերք:
 Ու տաքանում են տղերքը սաստիկ,

Փէշերը հաւաք խրում են գօտին,
 գետին են զարկում ձեռքերը հաստիկ,
 իրար են համնում թափով մոլեգին...
 Ու իրար բռնած Սարօն ու Մօսին
 քաշում են, ընկնում խոզապարկուկի,
 ընկնում են գետին, ելնում միասին,
 դժուար է իբրեւ յաղթել մէկ մէկի:
 Ու մինչդեռ Մօսին ընկերախաղի,
 կատակի տալով թողած էր իրեն,

ուժ արաւ Սարօն, ծընկեց կատաղի,
 գետնեց ընկերին ու չոքեց վրէշն:
 Ամբոխը թափեց հարա հըրոցով,
 վեր թըռցրեց ջահէլ փահլեաններին,
 և ուրախութեան աղմուկ-գոռոցով
 յաղթողին փեսի թախտի մօտ բերին:
 Յընծութեան ձայնից, ծափերի զարկից
 շարժւում են, դողում պատեր ու օճորք,
 և նորեկ հարսի փարդի քամակից
 նայում են կանգնած հարսն ու աղջկերք:

36. Բարեկենդան

ա.

Սրանից քառասուն-յիսուն տարի առաջ բարեկենդանի շաբաթը
 Աշտարակի փողոցներովը անց կենալ չէր լինի: Ամեն տեղ ուրախու-
 թիւն, ամեն տեղ սէր ու խնճոյք. ամեն բարձր կտեր սեղան փռել
 բաց անելը սովորական բան էր. էլ երիտասարդ ու միջուկաւոր չէր
 ջոկի, բոլորը միասին ջահէլացել էին՝ կայտառացել. պապիս պէս
 պատուելի իշխանները կալերումը լախտի էին խաղում ու հաստ կտաւէ
 գօտիկից ոլորած լախտը էնպէս էին ֆռռացնում ու իրար մէջքի կրպ-
 ցնում: Տէրտէրն էլ վերարկուն ծալած մի կողմը դրած՝ կապալի փէ-
 շերը կոկիկ հաւաքած՝ գօտիկը խրած՝ էնպէս էր ծուլ ծուլ լինում
 խաղաղձի բոլորտիքը, որ կասես թէ սա իրեն կեանքումը միշտ ըմբ-
 շամարտ է եղել. միայն լախտը որ մէջքախառն ուսազլխին հաս-
 նում էր, զգում էր որ էսպէս բան իր օրումը չի տեսել:

— Դէ, օրհնած, մի քիչ էլ կարգիս խնայեցէք, կամաց տւէք, է.—
 ասում էր մեր տէր հայրը ու էլ ետ թռչկոտում գծի չորս կողմը
 աշխատելով լախտը խլի բռնողի ձեռքիցը:

— Դէ, հերիք շարդւեցինք ծեծւելով, լաւ ավելը աղցան եղանք.
 մի քիչ էլ վեպ խաղանք. ով տարւի՝ մինի տեղակ երկու գաւ զինի
 բերի:

Նւ սկսում էին այնուհետեւ մեր մազով-մօրուքով իշխանները վէզը
 ձեռների մէջ պտտացնել ու գծի մէջ շարած ընկոյզներին աչքել:

—Այ գիտի, էրնէկ էր էն օրը, որ մենք ջահէլ էինք. միտս է գալիս, ես էի ամենից լաւ խաղացողը, — պարծենում էր ամեն մէկը:

Բ.

Մին էլ տեսար, երկար պողաւոր թաղիքէ գլակը գլուխը անցկացրած, ոչխարի գգգզւած մորթին բուրդը դէպի դուրս մէջքին կապած, երեսն ալիւրոտ մի տղայ, մի ահագին աթարոց ձեռքին սիւն տալով՝ եկաւ խոր գլուխ տաւ մեր իշխաններին:

—Հը, ի՞նչ մարդ ես, ո՞վ ես, ո՞ր աշխարհքի քամին է քեզ պտտել, մեր գեղը գցել, — հարցնում է մի ծերունի, իբրեւ թէ ոչինչ չը գիտի:

—Իմ տէրը, քաջերի քաջը, Փարբի գիւղի խանը իր մեծամեծներով, իր ծառաներով, հինգ հարիւր մարդով գալիս է ձեր սեղանը շէն անելու: Նրա հրամանն է, որ ողջ գեղով, իշխաններով դուրս գաք իր առաջը:

—Մեր գլխի, մեր աչքի վրա տեղ ունի ձեր խանը, մենք վաղուց նրա համար տեղ ենք պատրաստել տանուտէրի կտերը: Այ, ժողովուրդ, էլ ի՞նչ ենք ուշանում. գնանք էլի, հիմի կը գայ մեր խանը:

Բազմութիւնը գնում է խանին դիմաւորելու. տէրտէրն ու իշխաններն էլ գնում են տանուտէրի կտուրը, դափ ու զուռնէն էլ իրենց պոչիցը կպած՝ ուր որ գնում են՝ հետներն են տանում. գնում են կտուրը, նստում են քէֆի, որ խանը գայ նրանց սեղանի վրա գանի:

Ուռած-ուռած բազմել է փարբեցի Նդիգարը էշի վրա՝ պոչը ձեռքին բռնած՝ երեսը դէպի ետ, մի երկար ճիպոտ էլ միւս ձեռքին իբրեւ չիբուխ դնչին դէմ արած: Գլխին դրած է մի գգգզւած պարսիկ խանի երկար գտակ, վրան հին փալասներ փաթաթած, երեսին քսած է օճորքի մուր, վիզն է գցած զանազան ոսկորների կտորներից մի շարան. հագած ունի պատառոտուն, ծլանքները հազար տեղից քարշ ընկած մի պարսկի արխալուխ. կուրծքը բաց է, նոյնպէս մրով սևացրած, կողքիցն էլ կախած մի երկար փայտէ սուր:

Երկու երիտասարդ նմանապէս այլանդակ հագուստներով քաշում են էշի սանձը. ուրիշ երկուսն էլ քամակիցը մի-մի մեծ գաւազանի ծայրերը սրած՝ բզում են էշին: Դափ ու զուռնէն առջևից անելով քաշում է այդ հանդէսը դէպի տանուտէրի կտուրը, իսկ խուռն ամբողջ միշտ «եալլան» է կանչում:

Գ.

Եւ ահա խանը էշի վրայ նստած՝ մտաւ տանուտէրի բակը:

—Ձո՛ւ, չո՛ւ, չօ՛ւ, չօ՛ւ. զնա, այ սատկած էշ, ի՞նչ ես նազ անում, էս պատիւը խանինն է, քոնը հօ չի, — ասում են բզողները ու խեղճ էշին վեր հատում ու ստիպում, որ տանուտէրի սանդուղքներիցը բարձրանայ:

Բայց ճա՛ր կայ, կարո՞ղ է խեղճ էշը:

—Դէ, վէզիր, նազիր, առաջ եկէք, — հրամայում է ընդհանուր կառավարիչը. — ի՞նչ էք սպասում, բարձրացրէք խանի մոխրաթաւին:

Ծիծաղ որ էստեղ տես. ամեն կողմից վեր են կախում անլեզու անասունին, վրան բազմած խանի հետ միասին, իրենց ուսերքին և ելնում սանդուղքներով: «Եալլան», — գոռում է բազմութիւնը, իսկ վերևից ալիւրը շաղ են տալիս խանի ու էշի գլխին: Փոշին ողջ բակը բռնում է, բոլորը ալիւրոտում են. ում երեսին կամ գլխին էլ որ քիչ է թափւում, ինքն իր ընկերի մէջքից վերջնում քսում է իր երեսը: Իսկ մեր խանի համար էլ մի հարցնի, երևակայի՞ մրի ու ալիւրի մէջ կոլուած մի գունդ միս:

—Գլուխ, գլուխ տէք, իշխաններ, մեր ողորմած խանին, — կարգադրում է ընդհանուր կառավարիչը:

Վեր են կենում բոլորը սեղանի վրայից և իրենց տեղը կանգնած՝ խոնարհ գլուխ են իջեցնում: Վայ նրան, ով մի փոքր ուշ գլուխը կռացնի, աչքով է անում խանը իր կառավարչին և բարակ ճիպոտը կպշում է այդ յանդուգնի մէջքին:

—Յալախա, — հրամայում է խանը. — քաշեցէք տանուտէրին մէջտեղ:

Տասը-քսան այլանդակ հագնւած երիտասարդներ մօտենում են տանուտէրին, պառկացնում ու ոտները ֆալսի մէջ ոլորում:

—Հարցրու դրան, — հրամայում է խանը իր նազիրին. — դա քանի՞ գլխանի էր, որ մեր հրամանը չը կատարեց, մեզ շան տեղ չը գցեց, մեր առաջը չեկաւ:

—Թողութիւն կանես, խանն ապրած կենայ, — խնդրում է տանուտէրը պառկած տեղից. — ես քո մեծութեան համար պատրաստութիւն էի տեսնում էստեղ իմ իշխանների հետ. տեսնում ես հրամանոցդ համար սեղանը բաց է արած, վարդի օշարակը գաւաթումը լիքը, որսը ձողի ծէրին կախ արած, որ հրամայես թէ չէ՝ խորովենք, անուշ

անես. քո ընծադ էլ լաւ մտիկ տուր՝ ոտները կապած գառը էստեղ պատրաստ, երբ որ ուզես՝ փլաւի գլխին առաջ բերենք:

—Ապրես, տանուտէր, կեցցես. բաց թողէք դրան:

Առնում է իսկոյն մեր տանուտէրը գաւաթով լիքը քացախը և խոնարհութեամբ մատուցանում խանին:

Շատ լաւ էլ գիտի բարձրապատիւ խանը, որ օշարակ կոչւածը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ թունդ քացախ, բայց ոչինչ դէմք ցոյց չը տալով՝ առնում է ձեռքը և մօտեցնում բերանին:

—Օխայ, ի՞նչ լաւ էր շինած, սիրտս հովացաւ, շատ ծարաւ էի:

—Այ տղերք, որսը մօտ բերէք,—հրամայում է տանուտէրը:

Վերցնում են երիտասարդները ձողի ծայրին կապած սպանւած ագռաւը և առաջ բերում:

—Թիկնապահ,—հրամայում է խանը.—վեր կալ էս կաքաւը, երբ որ մեր երկիրը կերթանք, փլաւի գլխին տապակած առաջս կրբերես:

Մօտ են բերում ոտները կապած, մի փայտէ ափսէի մէջ դրած սև կատուն և համեցէք անում խանին:

—Այ անպիտաններ, ձեր գառը կատու դառաւ. շուտ, կապուտեցէք բոլոր իշխաններին, ծեծի տակ փթացնեմ, մինչև խելքները գլուխները գայ, էլ ետ կատուն ոչխար շինեն, հրամայում է խանը:

Բայց նրա այս հրամանն էլ չի կատարւում, որովհետև իսկոյն միւս կողմից առաջ են բերում մի մեծ ու պարարտ որձ ոչխար և գիւղի կողմից ընծայում խանին:

Դ.

—Շատ շնորհակալ եմ Աշտարակ գիւղի մեծ ու պստիկից. իրենց պատիւը իմ աչքի, իմ գլխի վրա: Բայց էստեղ կայ մի խէչանենց խէչան, նրա համար ինձ լուր է հասել, որ շատ վատ մարդ է, որ օրական նրա տանը հինգ աղքատ կշտանալու տեղակ՝ տասն է կըշտանում. դրան ես պիտի պատժեմ: Ո՛ւր է էտ մարդը, տանուտէր:

Մօտ է գալիս այնուհետև խէչանի ընծան՝ մի լիտր թունդ արադ:

—Էս արադը զրկել է, խանն ապրած կենայ, քո մեծութեան համար խէչանը, որ անուշ անես. ինքն էլ հրէս:

Գլխի տուր, երեք հետ գլուխ տուր խանին, խէչան աղա,—ձայն է տալիս թիկնապահը. և խեղճ խէչանը կատարում է իր պարտքը:

—Չոքի,—հրամայում է խանը արհամարհական հայեացքով, զըլուխը բարձր բռնած, աչքերը դէպի երկինք դարձրած, երկար փայտէ չիբուխը դնելին:

Նաղիրը քաշում է խէչանի կոնիցը, չոքացնում էջի առաջին: Բաւականին միջոց լուծիւնից յետոյ՝ խանը խօսել է բարեհաճում.

—Ես միտք ունէի, խէչան աղա, ձեզ շատ խիստ պատժեմ, բայց քո ընծան աչքերս կապեց. վեր կաց, արի ձեռս պաշխ ու ազատ ես: Ծերունի խէչանը այդ էլ կատարեց:

Այնուհետև մի քանի իշխաններ, որոնցից մի-մի պարզև պոկելու յոյս ունէր, խանը ֆալախա է դնել տալիս, մինչև անգամ մի քանի ձիպոտ էլ խփել է տալիս, ի հարկէ, շատ կամաց և ստանում՝ որից գինի, որից բրինձ, միւսից իւղ, երրորդից ձու, հաւ և այլն և դրանով ներում նրանց, բայց միշտ ձեռքը համբուրել տալուց յետոյ:

—Մնացէք բարով,—վերջապէս ասում է խանը և ուզում է ետ դառնալ իր հանդիսականներով, բայց ի՞նչ կարելի է:

Մինչև հիմա արածները կարելի էր, հիմա սկսւում է ուղիղ հիւրասիրութիւնը: Խանի հետ բոլոր եկող փարբեցիքը պիտի վայելեն աշտարակցու սեղանիցը, պիտի խմեն՝ երկու գիւղին միաբանութիւն և յարատեւութիւն ցանկանալով, ապա թէ նոր նոյն կերպով, «եալլա» կանչելով, էջին բարձրացրած՝ ճանապարհ ընկնեն դէպի մի ուրիշ մերձակայ գիւղ:

Իսկ ձեր կողմերը ինչ խաղեր ու սովորութիւններ կան քարեկենդանին:

37. Ձիրիդ

«Ձիրիդ է, Ղիրիդ»,—ամբոխը ճրչաց. Յանկարծ Աւագի Ղիրիդը ձօճաց, զրհուր զըմբաց, հեծւորներն անցան, կազմեցին միմեանց հակառակ շըրջան: Ձինւած ձողերի սուր նիզակներով հէնց բաժանւեցին երկու բանակի, բարձրացրեց փոշի ձին սըմբակներով, զըլուխներ պատռեց զարկը նիզակի: Ետում է հանդէսն անեղ Ղիրիդի, հասնում են արագ, զարկում մէկ-մէկի, Ձեռներին բըռնած թաւիշ-թաշկինակ, դիտում են հեռից և հալա ու աղջիկ՝ իսկոյն տալիս են նըրան մըրցանակ, ով որ նըշանին նետում է ճարպիկ:

Շատերը յաղթած մէկ-մէկ հեռացան.
մենակ Աւագը ջիրիղը ձեռքին՝
ինչպէս յաղթութեան վիթխարի արձան,
հասնում էր, զարկում փախչողի մէջքին:

38. Նաբէկի նժոյգը

ա.

Արաբ Նաբէկը մի այնպիսի հազազիւտ և գեղեցիկ նժոյգ ունէր, որ ամենքը նախանձում էին: Ուրիշ ցեղից մի արաբ, անունը Դագեր, կամենում էր ինչ էլ որ լինի ձեռք բերի այդ նժոյգը: Իզուր էր նա առաջարկում Նաբէկին նժոյգի փոխարէն անհամար ուղտեր և ուրիշ շատ բան: Նաբէկը ոչ մի կերպ չէր համաձայնում:

Այդ ժամանակ Դագերը մտածեց խորամանկութիւն բանեցնի: Մի օր իր երեսը խոտի հիւթով ներկեց, ցնցոտիներ հագաւ, վիզն ու ոտները փաթաթեց, իբրև մի ցաւազար մուրացկան, ու գնաց նստեց մեծ ճամփի վրա, որտեղով պիտի անցնէր Նաբէկը: Երբ Նաբէկը մօտեցաւ՝ Դագերը սկսեց աղաչանքը, թոյլ ու նւաղած ձայնով.

— Ես մի աղքատ ու խեղճ օտարական եմ: Երեք օր է այստեղ վէր եմ ընկած ու չեմ կարողանում տեղիցս շարժւում, գնամ մի կտոր հաց ճարեմ: Յաւից մեռնում եմ, օգնի ինձ: Աստուած քո վարձը չի մոռանայ:

Նաբէկը նայեց, մեղքացաւ և առաջարկեց ծախել աղքատին, որ վեր կենայ, նստի ձիու գաւակին և միասին գնան տուն: Այնտեղ նրան կը խնամէին:

Բայց խաբէբան պատասխանեց.

— Ես չեմ կարող ոտքի կանգնում, ուժ չունեմ:

Գթասիրտ Նաբէկը ձիուց վայր թռաւ, մօտեցրեց ձին Դագերին և մեծ զժարութեամբ նստեցրեց նրան: Երբ Դագերը իրեն թամբի վրա զգաց, յանկարծ խթեց նժոյգը ասպանդակներով և առաջ պացաւ:

— Իմացի ես Դագերն եմ, տանում եմ նժոյգդ:

բ.

Նաբէկը ետևից կանչեց, խնդրեց կանգնի մի վայրկեան ու իր ասելիք երկու խօսքը լսի:

Դագերը համոզւած՝ որ ոչ ոք իրեն չի հասնի, շուռ տւեց ձիու գլուխը ու կանգ առաւ, բաւական հեռու:

Եւ Նաբէկը ասաւ.

— Դու խլեցիր իմ նժոյգս. եթէ այդպէս էր Ալլահի կամքը, քարի վայելեա: Միայն մի բան եմ ես խնդրում. խոստացի՝ ոչ ոքի չասել, թէ ինչ հնարով տիրացար ձիուս:

— Ինչո՞ւ, հարցրեց Դագերը:

— Նրա համար, որ մի ուրիշը կարիքի ժամանակ երբ օգնութիւն խնդրի, մարդիկ կը կասկածեն՝ էլ չեն հաւատայ. իսկ ես չեմ ուզում պատճառ լինեմ, որ մարդիկ այլ եւ միմեանց ոչ մի բարիք չանեն, որ ամենքն էլ վախենան խաբէութեց, ինչպէս որ ես խաբէեցի:

Այս խօսքերից ապշած՝ Դագերը մտածմունքի մէջ ընկաւ. յետոյ իջաւ ձիուց և ասաւ.

— Ես մոլորւեցի, նախանձը կուրացրել էր ինձ: Ների:

Գրկեց Նաբէկին ու վերադարձրեց նժոյգը:

Նրանից յետոյ Դագերը ճանապարհ գցեց Նաբէկին մինչև նրա վրանը և մնաց նրա մօտ երեք օր, ու դարձան մտերիմ ընկերներ:

39. Կադնին եւ Եդեգը

«Ա՛յ եղէգ,
լի՛նչ ցեղ էք»,—

ասաւ անազին

կադնին եղէգին:

«Բո ուժդ ի՛նչ է,

որ քամին փրչէ

կամ պէտք է դողաս

կամ փուշուսողաս:

Խլէ՛գ ու ճլէ՛գ,

Մասիս սարն եմ, տես.

արևը, գիտես,

չի հասնում գօտիս,

մըրրիկը՝ ոտիս:

Գայիւր էլի՛,

ողորմելի՛,

իմ սուերի տակ բուսնէիր,

վատ եղանակ չը տեսնէիր:

Ի՞նչ է կեանքը էս աշխարհում:

Խօսքը բերնում,

մին էլ օգում,

մըթնոլորտում

որոտ, ճայթոց,

ամպի պայթոց,

կայծակ անեղ,

կարկուտ, հեղեղ,

խենթ ու խուտ

քամին դիւտ

փնչուն,

վրչուն,

իրան առած,

մի սոսկալի

մըրրիկ դառած՝

զլեց,

խլեց

կադնին տակից

ու երկրնքի

եօթը յարկից,

որ չը շփեց

ցածի ժայռին,—

փշրեց թափեց

հսկայ ծառին:

ա.

Ես իմ մանկութեան գարունները անց եմ կացրել մեր սարերում: Շատ էի սիրում իմ տատոնց տունը ու միշտ այնտեղ էի լինում: Իմ քեռիներից փոքրը, Ահմադը, հովիւ էր:

Նա ինձ տանում էր, ման էր ածում գառների մէջ, հետը հանդից հաղարձի կարմիր ճիւղեր էր բերում ինձ համար, իսկ իրիկունները հանում էր իր սրինգը ու ածում:

Ու ասողալի, լուսնեակ զիշերները, ահագին խարոյկի շուրջը բոլորած, ծափ էին տալի, խնդում էին իմ պապն ու տատը, իմ քեռիները, իսկ ես թիթեռի նման թռթռում, պար էի գալի նրանց շրջանի մէջ:

Ահմադը թուրքի անունն է, դրա համար էլ երբ մենք խոզի միս էինք ուտում, միշտ տանեցիք հանաք էին անում, ծաղրում, ծիծաղում էին Ահմադի վրա, թէ՛ Ահմադը հայացաւ, Ահմադը հայացաւ...

Ի հարկէ, անունը լսողը կասէր թուրք է. բայց հէնց ներս մըտնէր, տեսնէր թէ Ահմադը ինչպէս է ժաժ գալի տանը, հերիք էր, իսկոյն կիմանար, որ նա տան սիրելի տղան է:

Ում կամենում էր տուն էր բերում, պատում, ճամփու դնում: Աղքատը ողորմութիւն ուզէր թէ հարեանը հացփոխ, իր ձեռով տաշտից վերցնում էր, տալի: Տան աղջիկներին ու փոքրերին հրամայում էր, ծեծում էր, սիրում էր, ինչպէս և միւս քեռիներս: Անասունների համար հոգին տալիս էր: Մինը հիւանդանալիս գրեթէ ինքն էլ հետն էր հիւանդանում, էնքան էր սիրում: Ինքն էլ էնպէս սիրելի էր ամենքին: Ահմադը հիւանդանում էր թէ չէ, մեր ուրախութիւնն էլ հետը կտրում էր: Ու ամբողջ օրը տատս ու պապս չորս կողմը պտրտում էին, ինչ որ լաւ բան էին գտնում, շուրջն էին հաւաքում, խնդրում էին, թէ էլ ուրիշ ինչ կուզի սիրտը:

բ.

Մի առաւօտ էլ վեր կացայ, տեսնեմ՝ բոլոր տանեցիք տըռուր են: Իմ տատը արտասուելով քթթում էր, ման էր գալի անկիւններում ու ինքը չէր իմանում թէ ինչ էր անում: Հալսներն ու աղջկերքը լուռ, տխուր ներս ու դուրս էին անում: Վրանի դռան կողքին նըս-

տած խօսում էր իմ պապը, իսկ մի քիչ հեռու գլխակոր նստած էին քեռիներս:

—Աստուած լինի քո օգնականը, բալա ջան, խօսում էր պապս: Չոր քարին գնալիս՝ չոր քարն էլ կանաչի քեզ համար: Պակաս օրդ խնդութիւնով անց կենայ... Դէ վեր կաց, օրն անց է կենում, ճամփէդ երկար: Վեր կաց, բալա ջան, Աստուած բարի ճամփա տայ, ոտդ ոչ դիպչի քարի...

Ահմադը չուխի փէշով աչքերը սրբեց, վեր կացաւ, եկաւ մօտեցաւ իմ պապին: Պապս գրկեց, համբուրեց Ահմադին, ու աչքերը լցեցին արտասուքով:

—Քո աշխատանքը մեզ հալալ արա, Ահմադ ջան, մեր աղ ու հացն էլ քեզ հալալ լինի, քո մօր կաթնի պէս: Մեզ մտիցդ գցես ոչ: Թէ աշողութիւն ունենաս՝ իմացրու, որ մենք էլ ուրախանանք. թէ պակասութիւն ունենաս՝ իմացրու, որ կարեհաս լինենք: Դէ գնա, քեզ մատաղ, Աստուած բարի ճամփայ տայ:

Ապա թէ տատս գրկեց, համբուրեց Ահմադին, յետոյ մնացածները լաց լինելով ձեռն առան: Ապուշ կտրած փոքրերիս էլ Ահմադը համբուրեց և մի երկու կով, հորթ, գոմէշ, ձագ, մի կտրկան ոչխար, մի բարձած էշ առաջն արած, մի երկու շուն էլ ետեւ գցած, ճանապարհ ընկաւ:

Միւս քեռիներս ուղեկցում էին Ահմադին:

—Աստուած բարի ճամփայ տայ, Ահմադ ջան, գնաս բարով, բալա ջան,—ձեռքը ճակատին դրած ետեւից ձայն էր տալի պապս:

գ.

Ահմադը անցաւ սարի միւս կողմը, միւս քեռիներս վերադարձան: Բայց ինչու էին լաց լինում մեր տանը, քեռի Ահմադը ուր գնաց,—մտածում էի ես:

—Ահմադը ուր գնաց, նանի,—հարցրի իմ տատին:

—Իրենց տուն գնաց,—պատասխանեց տատս:

—Իրենց տունը ուրն է...

—Ուրիշ տեղ է:

—Ահմադը ում էր որ...

—Ահմադը թուրք էր, մեր ծառան էր: Է՛, քանի տարի է մեր տանն էր... Հիմի իր իրաւունքն առաւ ու գնաց...

—Բա էլ չի գալու:

—Չէ, բալա ջան, գնաց...

41. Արտաւագդ

Զարկեցէք, դարբիններ, կրօնք սալին,
զարկեցէք կրօնք, շղթայքն ամրանան,
անիծեալ արքայի կապանքն ամրանան.
զարկեցէք, դարբիններ, կրօնք սալին:

Ահարկու ամպերը եկան ժողւեցան,
ծեր Մասեաց ճակատին սև քօղ փաթթեցին,

գոռում է փոթորիկ գազանի նման,
հառաչում, սուլում է կատաղած քամին:

Զարկեցէք կրօնք. խորունկ քարայրից
ահա չար հողմի հետ հասնում են ձայներ...
ցոլում է փայլակը՝ արքայի աչքից
դէպի վեր թռչում բարկութեան կայծեր:

Ուզում է նա դուրս գալ վրէժխնդիր հոգով,
իր անվերջ տանջանքի թոյնը մահաբեր
աշխարհի չորս կողմը շաղ տալու մտքով,
բայց ամուր են նրրա ծանրը շղթաներ:

Մըտերիմ գամփռոններ կըրծում են կապանք,
կըրծում են անդադար կապանքն արքայի,
Արտաւագդ, վերջ չունի հոգուդ տառապանք,
և դեռ շատ հեռու է վախճանն աշխարհի...

Զարկեցէք, դարբիններ, կրօնք սալին,
զարկեցէք կրօնք, շղթայքն ամրանան.
անիծեալ արքայի կապանքն ամրանան.
զարկեցէք, դարբիններ, կրօնք սալին:

42. Հսկայ փերակը

ա.

Լոյսը բացւում է. փողոցներն ու հրապարակները մութի մէջ են
դեռ. ամեն կողմ լուռ ու դատարկ: Բոլոր դռները փակ, պատուհան-
ների վարագոյրներն իջեցրած կամ փեղկերը դրած, բայց նրանց ապա-
կիների վրա արդէն խաղում է արշալոյսի զւարթ կարմիրը:

Ահա և արևը հեռու սարերի ծայրին: Տների կտուրները ոսկի են
հագնում, սուկերները քիչ-քիչ սահում են ցած պատերի վրայով և
հետզհետէ փախչում, ապաստանում նեղ ու փոքրիկ փողոցները. արևը
ողողում է հրապարակներն ու շէնքերը:

Եւ մէկը միւսի ետևից քնկոտ աչքերի նման բացւում են լու-
սամուտները, որտեղից առաւօտեան թարմ ու զով օդը խուժում է
ներս սենեակները: Ըհը, մի դուռ ճրռում է էստեղ, ճրռում է մի
ուրիշը էստեղ, ճրռում է մի երրորդը, և փողոցի դռներից ու դար-
պասի անցքերից դուրս են նետւում ծառաներն ու սպասուհիները՝ հաց
ու ծրայ պաշար բերելու: Կաթնափաճառ կանայք կաթի ամանները
թևերին անցնում են դռնէ դուռ: Մինչ բանւորները գործարան են
շտապում, աշակերտները խանութ և արհեստաւորները դէպի իրենց
կիսատ շէնքերն ու գործը: Իսկ մօտակայ գիւղացիք շարան-շարան

ձիերի ու ճոճուան սայլերի վրա բարձած իրենց բարիքը, դէպի շուկայ ու առուծախի հրաշարակներն են տանում, ամեն տեսակ կանաչի, հաւեղէն, պտուղ, կաթնեղէն, փայտ, ածուխ:

Մէկը միւսի ետեից վառարանները սկսում են ծխել իրենց առաւօտեան չիբուխը. մուխը բարակ թելերով բարձրանում է ծխնելոյգներից, խառնւում միւսներին ու բարակ քօղի նման տարածւում քաղաքի վրա: Կը նշանակի կեանքը սկսել է տներում:

Բ.

Եւ ամեն կողմ սկսւում է ժրջան աշխատանքը, էստեղ լոբի, էնտեղ աղմուկով: Աշխատանքներում կռում են, թակում, սղոցում, կտրում, գործում ու հիւսում. և ձև ու պաշտօն է ստանում երկաթն ու պղինձը, ցինկն ու արծիձը, քարն ու փայտը: Իջնում են, բարձրանում, բանում են, շարժւում անհամար ձեռներ, դառնում են հա դառնում, շնչում ու փնչում հազար գործիք ու մեքենայ:

Լցւում են դպրոցները, լցւում են գրասենեակները, դատարանները, քաղաքային տունը, պոստն ու պետական պաշտօնատեղիները: Սկսւում է գործն ու ելումուտը նստարների մօտ, վաճառատներում, մթերանոցներում, ամեն խանութի մէջ, ամեն կրպակի առաջ:

Անթիւ գրիչներ շարժում են առնում, գրում են հա գրում անհամար նամակներ, յօդած ու լրագիր, դատական գործեր, վարչական կարգադրութիւններ ու հաշիւներ, անվերջ հաշիւներ, թէ անհատական, թէ հանրային:

Ամենքը արագ գնում են գալիս խուռն փողոցներով. արհեստաւոր ու վաճառական, նամակաբեր ու ցրւիչ, պաշտօնեայ ու ոստիկան, բանուոր ու աշակերտ, ծառայ ու աղախին, ամենքը մի գործ ունեն, ամենքը մի հոգ, մի գրադում:

Ու ամբողջ քաղաքը կարծես մի հսկայական փեթակ լինի, ուր ամենքը վազվզում են իրենց պէտքերի համար, ու ամենքը աշխատում են իրար պէտքերի համար:

«Մէկն ամենքի համար ու ամենքը մէկի»:

- 1) Ի՞նչ աշխատանք են անում ձեր տանեցիք ուրիշների համար:
- 2) Ի՞նչ աշխատանք են անում ուրիշները ձեր տան համար:
- 3) Որ մեծանաս ի՞նչ ես ուզում դառնաս: Բո անելիքը ուրիշներին պէտք է, թէ ոչ:

43. Քրտինք

Աշխատի դու, չարքաշ մըշակ, քրտինք թափի դու անվերջ,
թող քրտինքով մայր-երկիրը կըշտանայ.
դուր չի անցնի քո տանջանքը. այնտեղ երկրի կըրծքի մէջ
քո քրտինքը նոր ուժ, նոր կեանք կը ստանայ:

Աշխատի դու, ուրախ սրտով, քո տանջանքը քրտնալից
սուրբ է, եղբայր, երկրնքիցը օրհնւած.
քրտինք թափի, և փոխարէն մայր-երկիրը իր կըրծքից
քեզ լիառատ կը պարգևի արդար հաց:

Ինչո՞ւ է քրտինքն ու աշխատանքը օրհնւած:

44. Քրիստափոր Կոլումբոս

ա.

Սրանից մօտ հինգ հարիւր տարի առաջ Հնդկաստանը աշխարհիս ամենահարուստ երկիրներից մէկն էր. այնտեղից արտահանում էին թանկագին ապրանքներ՝ մարգարիտ, սադափ, մետաքսեղէն, ոսկեթել մանւածքներ, թէյ, սուրճ, դարչին, բրինձ: Վաճառականները հակեր էին կապում, ուղտերին բարձում, կարաւաններ կազմում, ու ճամփայ ընկնում: Կարաւանները անցնում էին լեռների կիրճերով, աւազոտ անապատներով, ովազիսից ովազիս, քաղաքից քաղաք. ուղտերը կոտորւում էին արեակէզ աւազից ու ծարաւից, մարդիկ հիւանդանում էին, աւազակները կողոպտում էին կարաւանները ու գերի էին վարում կամ սպանում մարդկանց: Ամեն տեսակ վտանգների ենթարկւելով, մէկ-երկու տարուց, վերջապէս վաճառականները հասնում էին Միջերկրական ծովի ափերին, որտեղից ապրանքները նաւերով փոխադրւում էին Եւրոպա:

Շատերը արդէն որոնում էին մի այլ ճամփայ դէպի Հնդկաստան, աւելի կարճ ու աւելի ապահով: Ջենովացի Քրիստափոր Կոլումբոսն էլ ամբողջովին տարւած էր այդ մտքով:

Բախտը նրան գցել էր Պորտուգալիայի մայրաքաղաքը՝ Լիսաբոն։ Նա գիտէր որ երկիրը կլոր է, և համոզւած էր, որ Պորտուգալիայից շարունակ դէպի արեւմուտք գնալով անպատճառ պիտի հասնի Հնդկաստան։ Նա դիմեց Պորտուգալիայի թագաւորին, բայց իզուր։ Կոլումբոսը դիմեց իր հայրենի Ջենովա։ Գնում էր Սպանիայով։ Այստեղ մի վանահայր, ոգևորւած նրա ծրագրով, խորհուրդ տւաւ դիմել Սպանիայի թագաւորին։ Գիտնականները նրա առաջարկը անմիտ էին անւանում, պալատականները ծաղրում էին. երկար տարիներ թագաւորը խօսք չէր տալիս, վերջապէս ամեն խոչընդոտի դէմ կուեկոյ՛ Կոլումբոսն ու վանահայրը հասան իրենց նպատակին։ Թագաւորը խոստացաւ օգնի, եթէ Կոլումբոսը բոլոր գտած երկիրները կը հպատակեցնի Սպանիային։

Պալոս նաւահանգստում պատրաստւած էին հին, քայքայւած երեք նաւեր. նաւաստիները ընտրւած էին ամեն տեսակ ոճրագործներից ու յանցաւորներից։ Կոլումբոսը տեսնելով այդ՝ սաստիկ մտաւտանջութեան մէջ էր՝ ճամփայ ընկնի թէ՛ հրաժարւի։ Տասնըութը տարիների ջանքերից ու չարքաշութիւնից յետոյ հրաժարւէր այս առիթից։ Ուրիշ անգամ կաշողւէր արդեօք։ Կոլումբոսը որոշեց ապաւինել իր ճակատագրին։

Հէնց որ փչեց բարենպաստ քամին, Կոլումբոսը նաւը ելաւ, հրամայեց խարխիւները քաշեն ու առագաստները բանան։

«Բարի՛ ճանապարհ, բարի՛ ճանապարհ, Աստուած աջողի», — կանչում էր ժողովուրդը ափից, մինչև որ նաւերը աչքից չքացան։

Այդ օրը 1492 թւի օգոստոսի 20-ն էր։

Բ.

Նաւեցին դէպի Կանարեան կղզիները։ Ղեկավարներից մէկը դիտմամբ կտարեց զեկը, որ նաւերը ստիպւած լինեն ետ դառնալ։ Բոլորն էլ շփոթեցին և վատ նշան համարելով պահանջում էին վերադառնան։ Կոլումբոսը մի կերպ ուղղել տաւ զեկը և հրամայեց առաջ գնան։ Ամենքը տրանջում էին. «Իր յիմար քմահաճոյքին է ուղում մեզ զոհի. բոլորիս կորցնելու է»։

Վերջապէս հասան Կանարեան կղզիները։ Ակներև էր որ այդ նաւերով անկարելի էր ճամփորդութիւնը շարունակել անձանօթ ուկիւնոսով. նորոգելու համար մի ամբողջ ամիս պէտք եկաւ։

Ղեկերը նորոգեցին, բոլոր փթած մասերը փոխեցին, թարմ ջուր, միս, փայտ վերցրին, ու մի կէս գիշերից յետոյ Կոլումբոսը ճամփայ ընկաւ դէպի արեւմուտք։ Երբ լոյսը բացւեց, էլ ցամաքը չէր երևում. շուրջը միայն ծով էր ու երկինք, անսահման տարածութիւն։ Նաւաստիներին երկիւղը տիրեց։

«Ո՛ւր է տանում մեզ. չորս բոլորը միայն ծով է ու ծով, և օրէցօր աւելի հեռանում ենք ցամաքից։ Ձենք ուղում, չէ, նոր երկիրներ. թող ետ տանի մեզ մեր հայրենիքը»։

Մի քանիսը զգուշացնում էին թէ ծովային օրէնքները խիստ են և մահի ու կեանքի իրաւունք են տալիս նաւապետին։

«Մեզ ի՞նչ, — կանչում էին նաւապետները. — նա մենակ է, մենք շատ. ի՞նչից ենք վախենում, էլ ի՞նչ ենք մտիկ անում»։

Կոլումբոսը լսում էր այս տրտունջները, յորդորում, համոզում, իսկ հարկ եղած տեղը և սաստում, սպառնում։ Վեցերորդ օրը տեսան ջրի երեսին լողացող մի մեծ գերան, ուրախացան, կարծելով որ ցամաքը մօտիկ է. հեռաւոր ամպերը ընդունել էին ցամաքի տեղ։

Շարունակում էին նաւել։ Հասան մի տեղ, ուր ջուրը ծածկւած էր խիտ խոտով, որ խանգարում էր նաւարկութիւնը։ Բոլորն էլ վախենում էին՝ չը լինի թէ ծովի վերջն է ու խոտի տակ խութեր են ծածկւած։ «Նաւերը էս է ժայռերին կը դիպչեն ու կը փշրւեն. ամենքս կը խեղդւենք», — մտածում էին նրանք։ Բայց Կոլումբոսը սիրտ էր տալիս՝ «Ձենք խեղդւի, ջրխոտ է, տակը քարեր չը կան»։ Լողում էին խոտի միջով՝ կարծես մի կանաչ դաշտով։ Վերջապէս դուրս եկան այդ խոտերից էլ. կրկին միևնոյն կապոյտ ծովը, միշտ միևնոյն երկինքը։

Էլի մի քանի օր անցաւ, երևացին բազմաթիւ թռչուններ. գիշերները նստում էին կայմերի վրա, բայց արևի ծագելուն պէս թռչում հեռանում էին։ «Եթէ թռչուններ են թռչում, անշուշտ ցամաքը մօտիկ է», — ուրախանում էին նաւաստիները։ Յաջորդ օրը տեսան թռչող ձկներ, մի քանի հատ էլ նաւերի վրա ընկաւ. երբէք այդպիսի ձկներ չէին տեսել։

Բայց զո՛ւր յոյսեր. օրեր էին անցնում, ցամաքը չէր նշմարւում։ Նաւաստիները բացէ ի բաց հրաժարւում էին աւելի հեռունաւելուց։ Կոլումբոսը կանգնեց ապստամբների մէջտեղ ու կտրուկ յայտարարեց. «Այսքան ժամանակ եկել ենք, էլի մի երեք օր սպասենք. եթէ այս երեք օրն էլ ցամաքը չը տեսնենք, կը վերադառնանք տուն»։

Գ.

Ապստամբները խոնարհեցին. Կոլումբոսը յոյս ունէր որ երեք օրում անպատճառ կը հասնեն ցամաքին: Շատ նշաններ կային. յատակը չափելով նկատել էր, որ հետզհետէ խորութիւնը պակասում էր, թռչունները պտտւում էին արդէն երաձներով. կային և փոքրիկ թռչուններ, որոնք ծովափից հեռու թռչել չէին կարողանայ. երեկոները փչում էր մի այնպիսի տաք քամի, որ երբեք ծովից չի փչում: Ելի մի օր անցաւ, և դեռ ոչինչ չէր երևում: Կոլումբոսն էլ յուզւում էր, բայց ցոյց չէր տալիս և նաւաստիներին խրախուսելու համար յայտարարեց, թէ երկու հազար հինգ հարիւր րուբլի է նշանակւած նրան, ով ամենից առաջ կը տեսնի ցամաքը: Ամբողջ գիշերը

մարդիկ քնած չէին. շատերը կայմերի վրա լուսացրին: Իսկ Կոլումբոսը մտատանջութեան մէջ ինքն իրեն ասում էր. «Եթէ այսօր էլ ցամաքը չերևաց, ի՞նչ պէտք է անեմ: Նաւաստիները կ'ապստամբեն, ու ամեն ինչ կորած է»:

Լուսաբացից առաջ Կոլումբոսը ելաւ տախտակամած և հեռւում մի կրակ նկատեց. իր աչքերին չը հաւատալով՝ կանչեց մի նաւաստու ու ցոյց տւաւ հեռուն: Երկուսն էլ սրտատրոփ նայում էին. կրակը շարժւում էր: Անկասկած՝ մի նաւակ էր, իսկ նաւակով ավից շատ հեռանալ ոչ ոք չէր վստահանայ: Կոլումբոսի ուրախութեանը չափ չը կար: Լոյսը նոր էր բացւում, որ առաջաւոր նաւից ձայն տւին. «Յա-

մաք, ցամաք»։ Կոլումբոսի նաւը ամենից ետեւն էր. շուտով այնտեղից էլ նկատեցին: Բոլոր երեք նաւերի վրա էլ մի խելառ ցնծութիւն բարձրացաւ: Նաւաստիները համբուրում էին Կոլումբոսի ձեռները, ոտները, զգեստի ծայրերը: «Ների, ների, Կոլումբոս, որ չէինք հաւատում քո խոստումներին ու ըմբոստանում էինք քո դէմ. ովկիանոս չը տեսած՝ սարսափել էինք»։ Իսկ Կոլումբոսը երջանիկ կրկնում էր. «Ամեն ինչ մոռացւած է, ես չեմ բարկանում ձեզ վրա»:

Երեք ամիս անծայր ջրերով նաւելուց յետոյ վերջապէս հասնում էին ցանկալի ցամաքին:

Կոլումբոսը հրամայեց՝ մակույկներն իջեցնեն ու իր օգնական նաւապետների ու նաւաստիների հետ դիմեց դէպի արևելք: Քանի աւելի մօտենում էին, այնքան աւելի էին զարմանում. արևելքում էր մի վիթխարի անտառ, որի ամեն մի հսկայական ծառը հազիւ չորս մարդ կարողանար գրկել, ամեն մի տերև երեք մարդ կը ծածկէր: Խոտերը, ծաղիկները, թռչունները՝ բոլորն էլ այնպէս չէին, ինչպէս Եւրոպայում: Անտառից դուրս վազեցին վայրենի մարդիկ, մորթին կարմիր, գլխի մազերը սև, երկար ու կոշտ, անմօրուք. ամբողջովին մերկ էին, միայն գլխին փետուրներ ու զարդեր. մարմինն ու երեսը նախշած էին բազմերանգ ներկերով, ականջներին ու ռնգներին օղակներ ու ոսկու կտորներ: Նրանք ապշած նայում էին նորեկներին:

Ելնելով ծովափը, Կոլումբոսը դրօշակը տնկեց ու յայտարարեց.

—Այս երկիրն ու բոլոր այստեղ եղածը առնում եմ Սպանիայի թագաւորի իշխանութեան տակ:

Նաւերից որոտացին թնդանօթները, քահանան խաչ ու խաչվառով առաջ անցաւ, բոլորն էլ ծունկ չոքեցին ու գոհութիւն տւին Աստծուն աջողութեան համար:

Այդ կղզին Կոլումբոսը անւանեց Սան-Սալւատոր, արխնքն՝ Սուրբ Փրկիչ, ի յիշատակ իր փրկութեան:

Վայրենիները, տեսնելով սպիտակամորթներին ու լսելով թնդանօթների որոտը, կարծեցին թէ սպանիացիք աստածներ են ու երկնքի որդիք, որ եկել են փայտէ տներով և կարող են փայլակ ու կայծակ հանել, և երկրպագում էին նրանց:

Ե.

Կոլումբոսը այնուհետև մի քանի ուրիշ կղզիներ էլ գտաւ ու հաւատացած լինելով թէ գտել է Հնդկաստանի մերձաւոր կղզիները՝ երկիրը անւանեց Վեստ-Ինդիա, այսինքն Արեւմտեան Հնդկաստան, իսկ

վայրենիներին՝ հնդիկներ: Հիմնելով կողմնակից մէկի վրա մի ամբողջ ու մարդկանց կէսը այնտեղ թողնելով, նա վերադարձաւ Սպանիա:

Երբ Կոլումբոսի նաւերը մտան Պալոսի նաւահանգիստը, քաղաքի բոլոր եկեղեցիները զանգերը բարձրաձայն ղողանջում էին, թագա-նօթները որոտում էին և ժողովուրդը ցնծութեամբ դիմաւորում էր: Երբ նա ներկայացաւ թագաւորին ու թագուհուն, առջևից գնում էին հետը բերած հնդիկները, տանելով նոր երկրի բերքերը՝ ոսկի, կարտոփիկ, սիմինդր, պտուղներ, թռչուններ և այլն: Կարտոփիկն ու սիմինդրը մինչև այդ ժամանակ անծանօթ էին եւրոպացիներին:

Այժմ ամենքը խոնարհում էին Կոլումբոսի առջև, և աւելի նրանք, ովքեր առաջ խելառ էին անւանում նրան: Թագաւորը Կոլումբոսին պարգևեց դրամ, պատիւներ, ազնականութիւն. փողոցներում թագաւորի կողքին էր գնում ձիով. դեռ ոչ ոք այդպիսի պատուի չէր ար-ժանացել:

Յաջորդ ճամփորդութիւննե-րին Կոլումբոսի հետ անցան Նոր աշխարհը բազմաթիւ գաղթա-կաններ, որոնք որոնում էին ոսկի ու անաշխատ հարստու-թիւն: Նոր և նոր երկիրներ էին բացւում: Հիմնեցին նոր քա-ղաքներ: Կոլումբոսը պահան-ջում էր որ գաղթականները մեղմ վարւեն վայրենիներին հետ և չը կատաղեցնեն նրանց, և խիստ պատժում էր ոճրագործ-ներին ու ծոյլերին: Բայց դը-րանով բազմաթիւ թշնամիներ վաստակեց, որոնք դրդեցին թագաւորին, որ նրա տեղ մէկ ուրիշ կառավարիչ նշանակի:

Այդ կառավարիչը հանեց Կոլումբոսին պաշտօնից և շղթայակապ ու-ղարկեց Սպանիա: Թէև թագաւորը հրամայեց շղթաները իսկոյն հա-նեն, բայց Կոլումբոսը երբէք չէր մոռանում այդ ապերախտութիւնը ու ասում էր իր ազգականներին.

«Երբ մեռնեմ, այս շղթաներն էլ ինձ հետ դրէք դագաղիս մէջ»:

Այնուհետև նորից մէկ անգամ Կոլումբոսը փորձ արաւ արևմտեան ճամփով Հնդկաստան հասնելու ու երկար շրջեց մի անծանօթ մայր ցամաքի ափերի մօտ: Նախանձոտ ու չարամիտ մարդկանցով շրջա-պատւած, յոգնած՝ նա վերադարձաւ Սպանիա: Այս անգամ թագա-ւորն էլ երես դարձրեց նրանից և չուզեց նոյն իսկ ընդունել իր մօտ: Վշտից, անաշուղթիւնից սրտաբեկւած՝ Կոլումբոսը հիւանդացաւ և մեռաւ: Նրա հետ թաղեցին և նրա շղթաները, միակ պարգևը, որ մնացել էր իրեն այնքան երախտիքների փոխարէն:

Նա մեռաւ՝ հաւատացած որ գտել է Հնդկաստանի արևմտեան կողմերը: Բայց շուտով իմացւեց, որ նրա գտածը մի Նոր Աշխարհ է: Այդ աշխարհին յետնորդները նոյն իսկ չը տւին Կոլումբոսի անու-նը. նա կոչւեց Ամերիկա, մի երկրորդական ճամփորդի անունով, որ իր գրքի մէջ առաջին անգամ նկարագրեց այդ նորագիւտ եր-կիրները:

45. Զիւնր հաշաւ...

Զիւնր հաշաւ,
դաշտը ծրլաւ,
ալ ու ալւան,
ալ արբեշում
շորեր հագաւ.
դիշուն,
նիշուն
գարուն եկաւ:

Թռչուն,
մըշիւն,
շունչ-կենդանի
էն սեղանից
հաց կը տանի:
Փառք մայր հողին,
մեր ծնողին,
հաց է տալիս
աշխատողին:

46. Գարուն

Կուռնկները շարան-շարան մեր գըլխով
կըրկըռալով եկան անցան երկընքով.
գաւթն գաւթն աւետեցին միասին.
լսեց, բացւեց նուշ, ծիրան ու կեռասին:

Արտուտները ծըլւըլալով թռան վեր,
ձորից ելան կաքաւները դէպ մարգեր՝
գարնան գալը ողջունեցին միաձայն,
կըչկըչալով օրհներգ ասին բնութեան:

Կանաչ դաշտում գոյն-գոյն սիրուն թիթեռներ
ոստոստում են ուրախ, անհոգ վար ու վեր:
Հովիւն ուրախ սըրնգելով՝ դէպ արօտ
դուրս է քըշում արածելու գառն ու հօտ:

47. Շէկօն ու Մարալը

ա.

Գեղեցիկ էին Շէկօն ու Մարալը իրենց հաստ պարանոցով, իրենց
լայն ու լերկ գաւաղներով, իրենց հարթ թիկունքով և հպարտ, խրոխտ
շարժումներով: Գեղեցիկ էին մանաւանդ նրանց գլուխները: Զոյգ
սրածայր եղջիւրները բարձրանում էին հարթ ու լայն գանգերի վրա
և գեղանկար ու սպառնական ձևով աղեղում էին դէպի ճակատը.
ուռուցիկ ու խոշոր աչքերը իրենց շարժուն գնդերով փայլում էին
ճակատի վրա, ինչպէս շիկացած ածուխներ, և լայն ռնգներից նրանց
ուժեղ շունչը դուրս էր գալիս լիքը փնչոցով:

Գեղեցիկ էին Շէկօն ու Մարալը, գիւղի պարծանքն էին, բոլո-
րի սիրոյ և հիացմունքի առարկան: Եւ նրանք իրար թշնամի էին,
կատաղի հակառակորդներ:

Ոչ ոք նրանց չէր տեսել միասին դաշտում կամ ամուլին լծած գութա-
նի տակ. նրանք արածում ու աշխատում էին ջուկ-ջուկ, իրարից հեռու:

Անողորմ, անհաշտ հակառակորդներ էին: Երբեք չէին հան-
դիպում իրար Շէկօն ու Մարալը. բայց ամեն մէկը կարծես
խմանում էր, որ գիւղում ինքը մենակ չի, որ իրենից հեռու,
հակառակ կողմի դաշտերում, արածում է մի ուրիշը, իր
հակառակորդը: Նրանք իրար չէին տեսնում, բայց զգում էին
իրար ներկայութիւնը հեռաւորութիւնից և երբեմն-երբեմն դունչերը
վեր ցցած՝ փնչացնում էին, հոտոտում, փնտուում իրար:

Ամեն գարնան երկու հակառակորդի հանդիպումը դառնում
էր աւելի վտանգաւոր, որովհետեւ ձմռան պարապութիւնից նրանք
աւելի ուժ ու եռանդ ստացած՝ աւելի կատաղի էին դառնում: Երբ
արևի առաջին շողերի տակ ծաղիկ ու կանաչ զարդարում էին լեռ
ու դաշտ, երբ առաւելները պատռելով սառցէ պատեանը կարկաչում
էին կանաչապատ թմբերի տակ, ծառերը իրենց ծաղիկների բուր-
մունքով լցնում էին օդը և թռչունները դայլայլում էին հովիտներում
ու այգիներում, այն ժամանակ Շէկօն ու Մարալը դուրս էին գա-
լիս գոմերից, ինչպէս երկու կատաղած վիշապներ:

Մորթիւները ձիթած ու փայլիլուն, եղջիւրները խնամքով սրած
և պոչերն ու ճակատը կարմիր գոյնով ներկած, նրանք՝ արևին ու
լոյսին կարօտ, խայտալով վազում էին դէպի դաշտերը, չը նայելով
իրենց գէր ու ահագին մարմիններին: Զմեռային գոմի մշտական խա-
ւարից մթազնած նրանց աչքերը բոցավառում ու փայլատակում էին
գարնան արևի շողերի տակ, և նրանք լայն կրծքով շնչում էին կեն-
դանարար ու ջերմ օդը: Առանձին զգուշութեամբ էին հսկում կատաղի
կենդանիներին, մինչև որ աշխատանքների հաստ լուծը, խոր ափօսում
թաղւոյ ծանր գութանը՝ կամաց-կամաց թուլացնեն նրանց կուր ե-
ռանդը, նրանց կատաղութիւնը:

բ.

Եւ մի անգամ գարնան կուրը պատահեց յանկարծ:

Մարալն այդ օրը առանձնապէս անհանգիստ էր, չէր արածում,
կճղակներով քանդում էր հողը, հոտոտում էր օդի մէջ, տնքում էր,
փնչացնում, ապա դունչը բարձր ցցած՝ մոնչում էր ահագին ձայնով:
Յանկարծ նա թափ առաւ և խելագար կերպով վազեց հակառակ
կողմը, ոտքի տակ տալով դաշտեր, արտեր, բանջարանոցներ: Իզուր
անցան հօտաղների ջանքերը՝ նրան ետ կանգնեցնելու, իզուր անցան
խարազանների և մահալների հարւածները: Մարալը վազում էր ու
վազում: Վերջապէս նա հասաւ մի կանաչազարդ թմբի դիմաց, եղ-
ջիւրները դէմ արեց ու սկսեց քանդել ու հողը ցրիւ տալ, ապա
դունչը վեր ցցեց և ահագին ձայնով մոնչաց:

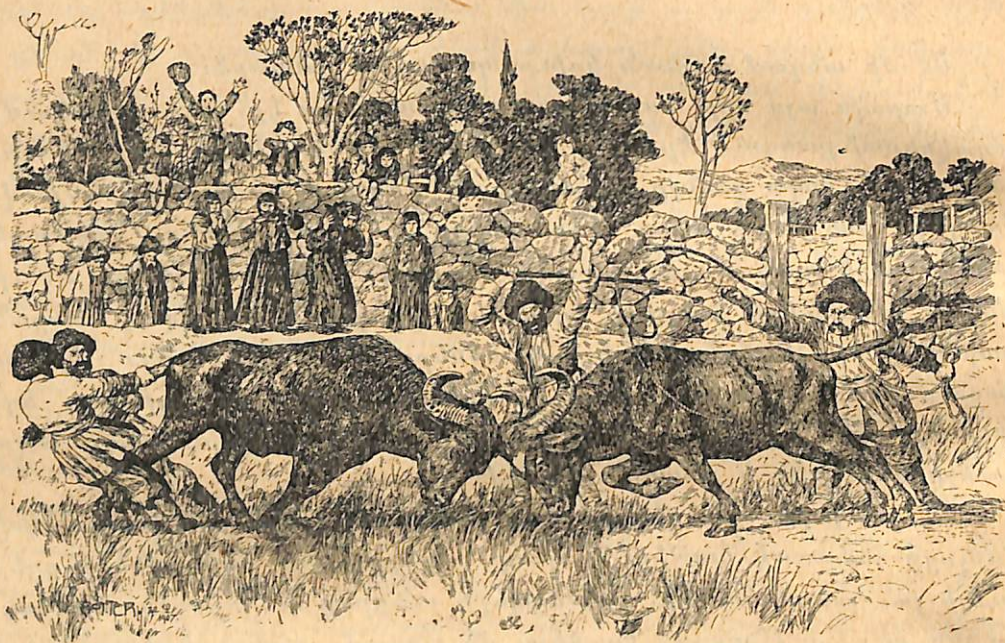
Եւ յանկարծ որտեղից որտեղ՝ նրան իբրև պատասխան լսեց Շէկօի
մոնչոցը հակառակ կողմից: Մարալը աչքերը չուց, ականջները ցցեց
աւելի լաւ լսելու համար, քթածակերն ուռցրեց և այնպէս մոնչաց,
որ լեռ ու ձոր թնդաց: Դարձեալ մի անգամ լսեց հակառակորդի
պատասխանը և շուտով հեռու բլրակի թիկունքից բարձրացաւ Շէկօի
գլուխը: Ախոյեանները իրար տեսան:

Առաջին անգամ երկար տարիներից յետոյ Շէկօն ու Մարալը
տեսան իրար: Այնուհետև կատարեց մի զարմանալի բան: Կենդանի-
ները նախ կանգ առան դէմ առ դէմ, մի առժամանակ գլուխները
դէպի երկինք ցցած, վերջին անգամ տնքացին ահագին ձայնով, փնչ-
չացրին քթածակերից և աչքերից կրակ ցայտելով իրար վրա վազե-
ցին կատաղի արագութեամբ:

Եկան, եկան և ահագին թափով զարկեցին իրար:

Նրանց գանգերի թրըխոցը և եղջիւրների ճարճառիւնը բռնեց շրջակայքը: Սարսափած հօտաղները վազեցին դէպի գիւղ օգնութիւն կանչելու: Գիւղը ոտքի թռաւ: Հասան...

Կախւեցին գոմէշների պոչերից ետ-ետ քաշելու համար. փայտերով, խարաղաններով հարւածեցին գլուխներին, դունչներին, ոտներին. ոչինչ չէր օգնում: Շէկօն ու Մարալը, հարւածներից աւելի կատաղած, աշխատում էին ոչնչացնել իրար: Նրանց արնակալած աչքերը կրակի պէս վառում էին և քիչ էր մնում դուրս ընկնեն խոռոչներից. քթածակերը փնչացնում էին փուքսերի պէս, ոտների ջիւերը կծկւում էին և բացում, ահագին փորերը ուռչում էին կծկւում, ոսկորները ճարճատում. նրանք սեփական պոչերով, ինչպէս խարաղանով, կա-

տաղաբար հարւածում էին իրենց մարմինը, ասես աւելի կատաղելու համար, անքում էին զօռից, եղջիւրներով իրար պարանոցն ու օձիքը քրքրում, իրար ետ-ետ մղում, աշխատելով մահացու հարւած տալ հակառակորդի փորին: Մերթ նրանք գալարւում էին և աջ ու ձախ եղջիւրներն իրար գցած սեղմւում էին կողք-կողքի, մերթ գալիս էին դէմ առ դէմ, իրար մղում ետ ու առաջ:

Արդէն Մարալի աչքն էր պատուած: Շէկօի կուրծքն ու պարանոցը մի քանի տեղից վիրաւոր, արիւնը ծորում էր երկսից էլ և եղջիւրները կարմիր էին ներկւած, գետինը նրանց ոտների տակ ակօս-

ւել էր վարած արտի պէս, բայց չէին բաժանւում, չէին թողնում և ոչ մէկը չէր մտածում տեղի տալ միւսին: Զարհուրելի տեսարան էր:

Շէկօն ու Մարալը փշրում, խորտակում էին իրար. կարծես նրանց երկսին միասին տեղ չը կար երկրի վրա: Բազմութիւնը սոսկում էր, շւարել էր:

Գ.

«Չւան բերէք», — ձշացին այս ու այն կողմից:

«Շուտով չւան», — կանչեցին հօտաղները:

Եւ բերին հաստ չւանները, միաժամանակ գցեցին երկսի կրծքերից և երկու կողմից սկսեցին ետ-ետ քաշել ահագին բազմութեամբ՝ նրանց իրարից զատելու համար: «Քաշեցէք, քաշեցէք»:

Բազմութիւնը անքում էր ու քաշում. արդէն կուռղների գլուխները զատուեցին իրարից, եղջիւրների հազիւ ծայրերն էին հասնում իրար. «Քաշեցէք, քաշեցէք»:

Բազմութիւնը անքում էր ու ձգում չւանները. կուռղները բոլոր ուժով ձգում էին վերստին մօտենան, առաջ էին նետւում, գլուխները ցնցում՝ կատաղաբար, խոժոռ աչքերով իրար էին լափում. իդուր: Չւանները ձգւում էին ու ձգւում և կենդանիների ահագին մարմինները հեռանում էին իրարից: Շուտով երկսի արանքում ներս ընկան մահակաւոր ու խարաղանաւոր հօտաղներ, վերստին հարւածներ նրանց դիւին ու ոտներին, վերստին ճիւղ, աղմուկ, ուրախաձայն բացականչութիւններ, և Շէկօն ու Մարալը խալառ բաժանուեցին իրարից՝ առանց յաղթելու:

Եւ ամեն մէկին շրջապատած խարաղանաւորների ու մահակաւորների ահագին բազմութեամբ՝ քշեցին հակառակ կողմերը, յանդիմանելով հօտաղներին նրանց անզգուշութեան համար:

Կռիւր վերջացաւ:

Ո՛չ, կռիւր չը վերջացաւ:

Այնուհետեւ ինչ կատարւեց, ոչ ոք չէր կարող ասել. միայն վերստին հնչեց նախ մէկի, ապա միւսի կատաղի մռնչոցը, նրանք համարեա միաժամանակ ետ դարձան, թափ առան բոց կտրած, հեւալով, տնքալով, փնչացնելով, ոտների տակ տալով ամեն ինչ և ամենքին տրորելով, իրար վրա վազեցին:

«Փախէք, փախէք...»

Բազմութիւնը հազիւ կարողացաւ նրանց ոտների տակից խոյս տալ՝ իրար տրորելով, հրհրելով ճշալով:

Կատաղած ախոյեանները մի վերջին անգամ իրար վրա գնացին բոլոր ուժով, վերջին անգամ նրանց գլուխները դէմ առ դէմ եկան անագին թափով, վերջին անգամ նրանց գանգերը զարկեցին իրար, ինչպէս կարծր ժայռի երկու կտորներ. զարկեցին, լսեց մի խափուցիչ, մի սարսափելի որոտ, և նոյն վայրկեանին երկու թանձր մարմիններ ետ-ետ գնացին և միաժամանակ խորտակւած գետին ընկան, տնքալով և փնչացնելով:

Բազմութիւնը միաբերան ախ քաշեց, հեռու կանգնած կանայք ճշացին ու ծնկներին տւին, ծերերը գլուխներն օրօրեցին վշտով:

Հարւածը զարհուրելի էր, վերջին հարւածը:

Շէկօն ու Մարալը ընկան փշուած գանգերով, ռնգներից ժայթքեց թանձր, սև արիւնը, աչքերը շաղկեցին, և երկուսն էլ անշնչացան ու ձգեցին լայնարձակ դաշտում: Այսպէս ընկան Շէկօն ու Մարալը լայնարձակ, կանաչ դաշտերում: Գիշերը վրա հասաւ:

Հեռուն, մութ խրճիթների սև յարկերի տակ սգում էր գիւղը:

48. Վե՛ր կաց, գեղջուկ

Արևը անա փայլում է վերից
գըթառատ սիրով.

անուշ գոլորշին շրդարշի նըման
ճօճւում դաշտերով:

Բացւած բըներից գործի է դիմում
անհամար մըրջիւն.

մայր հողը ծընում, գետը տարածում
թովիչ կարկաչիւն:

Հէյ վեր կաց, գեղջուկ, վեր կացէք, եզներ,
միթէ չէք ըզգում՝

արտերը վաղուց սերմի կարօտից
լալիս են սըգում:

49. Ամենաքանկագին քանր

—Տո՛ւր ինձ այն, ինչ որ ամենից թանկագինն է քեզ համար, և ես կը բժշկեմ քեզ,—ասաւ պառաւ վհուկը վիրաւոր թռչնակին, որը մենակ ընկած էր ջրի ափին և մեռնում էր:

Կարմիր արիւնը կաթիլ-կաթիլ ծորում էր նրա կրծքից սպիտակ

աւաղի վրա, և կեանքը արագ թողնում էր նրա փոքրիկ մարմինը, որ արդէն սկսում էր սառչել:

—Ամենից թանկագինը, ի հարկէ, կեանքն է,—մտածեց թռչնակը:—Բայց միթէ կը խլի բարի վհուկը ինձնից այն կեանքը, որ ինքը խոստանում է ինձ տայ: Բարի վհուկը երևի հանաք է անում:

Եւ նրա վրա ուղղելով իր հանգչող աչքերը՝ թռչնակը շնջաց.

—Լաւ, բժշկի՛. կը տամ քեզ այն, ինչ որ ամենից թանկագինն է ինձ համար:

Վհուկը դիպաւ նրա վէրքին իր գաւազանով, վէրքը ողջացաւ, և թռչնակը ուրախ վեր թռաւ, կենդանացած ու առողջ:

—Իսկ հիմա տուր ինձ թևերդ,—ասաւ վհուկը:

—Ոչ,—բացականչեց թռչնակը, ցնցւելով.—ո՛չ երբէք:

—Միթէ թևերը ամենից թանկագին բանը չեն քեզ համար:

—Հէնց դրա համար է, որ չեմ կարող տալ,—կամացուկ շնջաց թռչնակը:—Առ իմ կեանքը: Աւելի լաւ է բոլորովին չապրեմ, քան թէ ապրեմ և չը կարողանամ թռչել:

Թո՛ի,—ասաւ վհուկը,—ես չեմ կամենում քո մահը: Բայց յիշի՛, որ ամենից թանկագին բանը կեանքիցն էլ թանկ է:

50. Ողջոյն ձեզ

Ողջոյն ձեզ, գարնան նորեկ

թռչուններ,

որ ծըլւելում էք կանաչ թրփերում.

որքան ցընծութիւն, որքան կեանք

ու սէր

եռում է ձեր պարզ, անհոգ երգերում:

Խուռն երամով ազատ, համարձակ

մերթ սըլանում էք դուք նետի նըման

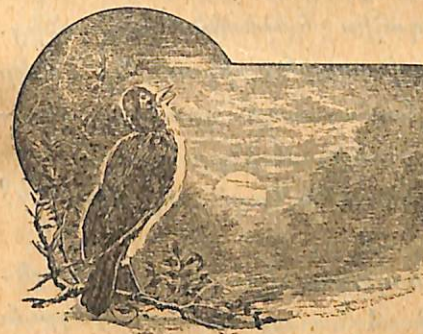
դէպի վեր՝ անհուն եթեր կապուտակ՝
մերթ իջնում երկիր՝ թրփերի վըրան:

Ողջոյն ձեզ, գարնան նորեկ թռչուններ,

որ ծըլւելում էք կանաչ թրփերում.

հեռու մեր կեանքի հոգեմաշ, տըխուր

վըշտից ու ցաւից, բընութեան գըրկում:

ա.

Նախարարական Մանուկը վեր էր կենում տեղիցը նախորդ օրւայ դադրածութիւնից խոնջած անդամներով, գնում էր առւել վրայ երեսին մի քանի չոփ էր տալիս, փէշով սրբում ու դէպի աղօթարանը դարձած՝ մի քանի անգամ խաչ էր հանում: Ապա իր նախաձաշիկը, ինչ որ իր կին Շուշանը պատրաստել էր, փաթաթում էր մի կակուղ հացի մէջ ու կծելով դուրս էր գալիս, փայտը ձեռին կանգնում Ազիզեանց կալումը: Յետոյ, երբ նախրի տուտը գիւղիցը կտրւում էր, նախարարական մանուկ էր տուն, հացը շալակը կապում, մի մեծ գաւաթ գինի էլ կոնծում ու գնում իր բանին: Ուտիս օրերը մի կտոր պանիր կը լինէր Մանուկի լաւաշի մէջ կամ կէս կողակ ձուկը, իսկ պասերին՝ աղը դրած բոխ կամ ողորմակութ, իսկ եթէ գարունքն էր՝ իր կնոջ քաղած խաշած աղցաններից գարնան-ականջ, առւել-կարաս, սիբեխ, թելուկ կամ որեւէ այդպիսի աղցան:

Նախարարական Մանուկի տան ուտելիքից ոչ մի բանը փողով չէր ստացւում: Ինչպէս նախարարած նա ամեն շաբաթ հացը տաւարատիրոջ տներին էր հաւաքում, ամեն տանից մի մի լաւաշ. իւր ու պանիրը նրա համար ինքն իրեն էր ընծայ գալիս հարեաններին տանից. տարեկան կողակն ու գինին, ինչպէս նախարարական, իրաւունք ունէր իր ժամանակին հաւաքելու. պաս օրերի համար աղը դրած ուտելիքները Մանուկի կինն էր գնում քաղում, և կամ ինքը նախիրը արածացնելիս ժողովում էր դաշտիցը և երեկոյեան հացի սփռոցի մէջ կապած՝ շալակին տուն բերում:

Ամեն բարութիւն Մանուկի տանը անպակաս էր: Ո՛չ մի այգետէր էնքան շատ բերք չէր կախան անի ձմեռւայ համար, ինչքան Շուշան քուրիկը: Ամեն Աստծու տւած օրը նրանց բաժին կը գար, ոչ մի բանից չտես չէին մնում:

Նրանց հագնելիքն էլ տանիցն էր դուրս գալիս: Շուշանը իրենց համար բաժին եկած մրգեղէնը միշտ փոխում էր գիւղի կողքով իրենց տան առաջից ոչխար անցկացնող քրդի կամ չոբանքեարի հետ բրդի վրա, լւանում, գզում, մանում, կարում. հագնում բամբակեղէնն էլ նա ինքն էր մանում, իսկ բամբակը որեւէ հարեանի տղի ձեռքով դաշտեցիների հետ մրգով փոխել էր տալիս:

Երեկոյները, երբ նախարարանը ետ էր դառնում, ողջ գիւղի տաւարը տեղաւորում էր, տէրէց տէր էր անում և գալիս էր իր տունը, համբուրում իր երեխին, փառք էր տալիս իր Սրարչին ու կնոջ հետ նստում էին սեղան, մի կտոր հալալ հաց ուտելու: Այնուհետեւ Մանուկը պառկում էր՝ իր բեգարած ձոները դինջացնելու:

Շատ անգամ Մանուկը սրտի ուրախ, չաղ ժամանակը՝ հանդումը պատահած անցքերը հպարտ հպարտ, քաղցր-քաղցր պատմում էր իր Շուշանին, մանաւանդ եթէ գայլի ձեռքիցը մի արջառ էր խլած լինում, կամ նախրիցը փախս առած մի կով էր գտել, մի սարսափելի ձորից հանել վերեւ: Այսպիսի պատմութիւնները շատ մեծ ախորժակով էր անում Մանուկը, հետն էլ կնոջ առաջին ուռած-ուռած պարծենում էր, որ թէև ինքը մի նախարարական է, բայց մի աչքով չը պիտի մտիկ տալ իրեն:

Ինքը Մանուկը մի բարձրահասակ մարդ էր, երկար սրած բեղերով, խոշոր ու սուր սև աչքերով, ահարկու ձայնով և յաղթանդամ մարմնով: Նա իր հեզ բնաւորութիւնովը բոլորի աչքին սիրելի էր եղել, իր հսկայական ուժովը գրաւել էր ամբողջ գիւղի յարգանքը:

Շրջակայքի գողերից շատերը Մանուկի բռնացքի ուժը փորձել էին, երբ որ կամեցել էին մի կով կամ մի արջառ նախրից փախցնեն: Ոչինչ սուր չէր բանեցնում մեր Մանուկը, նրա գէնքը իր կոմբալազլուխ մեխոտած հոնի դազանակն էր: Փանի սրերի բերաններ էտ դաւազանի վրա փշրել էին: Գողերը մին-մին անիծելիս՝ առած էին շինել, ասում էին. «Նախարարական Մանուկի դազանակին հանդիպես դու»: Էս էլ պէտք է ասել, որ էտ ահարկու մարդը ոչ մէկին վնաս չէր տւած. տաւարագող եկողին մի քանի լաւ, «գորս դու պատւիրեցեր», բռնացքներ հասցնելուց յետոյ, գլխին էլ մի քանի գայլի աւետարան կը կարդար ու բաց կը թողնէր: Էլ երբ էր գժւել էն մարդը Մանուկի նախրին խէթ աչքով մտիկ տայ, խելքը հացի հետ հօ չէր կերել:

Ահա հէնց այս էր պատճառը, որ Մանուկը տաանդհինգ տարի էր գիւղի նախարարանութիւնը իրեն էր սեփականել: Նրա միւս ընկերները տարէնը մինը, համարեան, փոխւում էին, իսկ ինքը կար ու կար, և ինչպէս միշտ պարծենալով կրկնում էր, քանի կենդանի էր՝ պէտք է լինէր:

52. Զատիկ

Տես, գեղածիծաղ զարթել է բնութիւն,
թաւիշ կանաչը ծածկել է դաշտեր,
թարմ կոկոններով ծառն է զարգարուն,
լեռներէց կայտառ վազում են ջրեր:

Յընծութեան ձայներ են լսում օդում.
արևը շողուն, երկինքն է վրձնաւ.
վիշտը մոռացւած, հոգին է խընդում,
ամենքի դէմքին բախտաւոր ժըպիտ:

Փըրկիչը յարեաւ. յարեաւ կապանքից
բնութիւնն ազատ ու կանաչագեղ
և արդ՝ տօնում է, կարծես, բերկրալից
իր յաղթանակի հանդէսը շքեղ:

53. Մեր պարտեզը

ա.

Մանուկ հասակում շատ էի սիրում ծառ բարձրանալը: Օրւայ
մեծ մասը անց էի կացնում ծառերի վրա:

Գիտէ՞ք, որքան լաւ է բարձր ծառի վրայից դիտել շրջակայքը:
Սիրում էի նստեմ մի բարձր-բարձր ճիւղի վրա, այնքան միայն,
որ նա չը կոտրէր իմ ծանրութիւնից. և նայում էի հեռ-
ւում երեացող գեղեցիկ կապոյտ լեռնաշղթային, արծաթափայլ
լայն գետին, որ հոսում էր նրա ստորոտով, հեռաւոր գիւղերին,
որոնց միայն այգիներն ու արտերն էին նկատում. արևի
մայր մտնելը, ամպերի գնացքը կապոյտ երկնակամարի վրայով,
թռչունների թռիչքը օդի բարձր շերտերում սիրելի էին ինձ անչափ,
անչափ:

Աննկատելի կերպով ես անց էի կացնում ամբողջ ժամեր ծառի
վրա նստած: Տանը գիտէին, որ եթէ չեմ երևում, նշանակում է
գտնւում եմ մի որևէ ծառի վրա: Եւ շատ անգամ ծաղրի էի են-
թարկւում այս աստիճան ծառ բարձրանալ սիրելուս համար:

Այդպէս ես սիրում էի նստել և դիտել բնութիւնը, սիրում էի
երգել և իմ երգը լսում էր հեռով, հեռով:

բ.

Գեղեցիկ էր մեր պարտեզը: Նա չորս կողմից շրջապատել էր
մեր սպիտակ տունը, որ նոյնպէս գեղեցիկ էր իր բարձր պատշգամբ-
ներով, մեծ-մեծ լուսամուտներով, և մի դղեակի տպաւորութիւն էր
անում նայողի վրա:

Չը կար մի թիզ տեղ մեր պարտեզում, որ մշակւած չը լինէր:

Կլոր աւազանը, որ գտնւում էր պարտեզի ամենալաւ տեղում,
գեղեցիկ պատշգամբի առաջին, ունէր շատրւան, որից ջուրը անդա-
դար խփում էր մի քանի մետր բարձրութեամբ և ջրի շիթերը արևի
ճառագայթների տակ գոհարի նման թափւում էին կրկին աւազանի
մէջ:

Վարդի թփերը, անուշաբոյր ծաղիկների գեղեցիկ մարգերը շրջ-
ապատել էին աւազանը, դա մեր դրախտ-պարտեզի ամենասիրուն
անկիւնն էր:

Շատրւանի միօրինակ ձայնը մի քաղցր մեղեդի էր ծաղիկների
համար և երբ տապ օրերին մեղմիկ քամին փչում էր, ծաղիկները
շարժելով իրենց կապոյտ, կարմիր, դեղին, սպիտակ գլուխները՝ կար-
ծես յայտնում էին իրենց շնորհակալութիւնը, որ բուսել են քաղց-
րահնչիւն և զովորար աւազանի շուրջը:

Մեր պարտեզի բոլոր ծառերն էլ պտղատու էին: Սալորի ծառե-
րը կազմում էին մի ամբողջ շարք, խնձորենիքը մի երկրորդ, մի
երրորդ շարք տանձի ծառերն էին, կային և նշի, դեղձի, կեռասի և
ուրիշ պտղատու ծառեր:

Գարնանը, երբ մէկը միւսի ետեից ծաղկում էին ծառերը սպի-
տակ-վարդագոյն ծաղիկներով, օդի մէջ տարածւում էր մի քաղցր
բոյր, իսկ ժրաշան մեղունները արագութեամբ մտնելով ծաղիկների
խորքերը ծծում էին անյաղ մեղրի հիւթը և հաւաքում փոշին ու կար-
ծես ցաւում էին, որ անկարող են այդչափ միլլիոնաւոր ծաղիկների
ամբողջ հիւթը և փոշին հաւաքելու:

ինչպէս է ձեր պարտեզը:

54. Գետակն ու աղբիւրը

Գետակը ասում է.

Խոր ձորեր ուր-մոլոր
տալիս եմ հազար մանէման,
ճամփէս քարափներ խորը՝
պանդուխտ եմ աման, աման:

Ակն-աղբիւրը ասում է.

Ի՞նչ սոսկալի քարափ է սա,
մէջէմէջ ու մութումութ.
հազիւ մի լոյս աշխարհք ընկայ,
գնամ գետին հասնեմ շուտ:
Կաց, սպասի, կաց մի հասնեմ:
Դէ, սպասի, տես, գալիս եմ:

Գետակը ասում է.

Դէ, շտապի, եկ, շուտ արա.
վայ, կողքերս, վայ, ես մեռայ...
Մի նայէք ինձ այդպէս, ժայռեր,
չեմ գիմանայ ձեր աչքի սեին.
ճամփայ տէք, անցնեմ, ձորեր,
իմ կապտաչեայ հասնեմ ծովին:

Քարափներն ինչ են ասում, ծովն ինչ է ասում:

55. „Գրողի մեքենան“

ա.

1807 թւի օգոստոսի 11-ին Ամերիկայի Նիւ-Եօրկ քաղաքի գրեթէ բոլոր բնակիչները խռնւել էին Հոլզսոն գետի նաւահանգիստում: Ամեն մէկը ուզում էր տեսնի թէ ինչպէս պիտի բանի մեքենագէտ Ռոբերտ Փուլտոնի հնարած նաւը, որը իբր թէ պիտի առանց քամու գնար և՛ հոսանքով, և՛ հոսանքի հակառակ:

Ափի մօտ երևում էր մի տարօրինակ նաւ, առանց կայմի, ա-

ռանց առագաստի, մի հատ ծխնելոյզ էր միայն տնկւած մէջտեղից, մի-մի ահագին անիւ էլ կողքերին:

— Տեսէք, տեսէք, — ծիծաղում էր մի ծերունի նաւաստի ամբոխի միջից, — մի ամբողջ գործարան է դրել նաւի վրա: Գլուխս կտրել կը տամ, թէ որ ծանրութիւնից յատակը չը գնայ: Այսպէս էլ անխելքութիւն:

— Տղերք, սայլ է շինել. ջրի երեսին անիւներով է ուզում ման գայ: Է՛յ, սայլապան Փուլտոն, — ծաղրում էր մի ուրիշը:

— Նայեցէք, նայեցէք, — յանկարծ կանչեց ամբոխը. — մեքենան վառում են:

Ծխնելոյզից քուլա-քուլա ծուխ բարձրացաւ, մեքենան սկսեց վշշալ: Տախտակամածի վրա յուզւած ման էր գալիս մի քառասուն տարեկան տղամարդ ու հրամաններ արձակում:

— Փուլտոն, Փուլտոն, — աղաղակեց մէկը ափից: — Էն աշխարհում պապիս բարե արա ինձանից:

Միահամուռ հռհռոցը խլացրեց այս ծաղրանքը, ամեն կողմից սկսեցին շւտցնել ու կանչել.

— Բարի ճանապարհ, «խելառ Փուլտոն»:

Այս անունն էին դրել տարօրինակ նաւին, որի ճակատին մեծ տառերով գրւած էր՝ «Կլերմոնտ»:

Յանկարծ շոգենաւից լսեց ականջ ծակող մի սուլոց: Ամբոխը պատասխանեց աւելի անսանձ շուրջներով ու չարախնդաց ճիչերով:

Անիւները պտտեցին, շոգենաւը ցնցեց ու սկսեց ափից հեռանալ, սկզբում շատ դանդաղ ու ծանր, իսկ յետոյ աւելի ու աւելի արագ ու թեթև: Շուրջն ու ծիծաղը մէկ անգամից կտրւեց. ապշած, աչքերը չռած նայում էր ամբոխը, ու յանկարծ հազարաւոր կուրծքերից դուրս թռաւ մի անգուստ բացականչութիւն՝ «կեցցէ»: Ժողովուրդը վազում էր ափով շոգենաւի ետեից, մինչև որ նաւը աչքից անհետացաւ, ուղեորւելով դէպի Ալբանի, գետն ի վեր:

Բայց Փուլտոնը ուշք չէր դարձնում ոչ ամբոխի շուրջներին ու ծաղրանքին, ոչ էլ հիացմունքին. նա լարւած հետևում էր իր նաւի ընթացքին. մէկ արագացում, մէկ դանդաղեցում էր, մէկ աջ էր ուղղում, մէկ ձախ, ու շարունակ դիտում էր՝ չը կայ արդեօք որևէ պակասութիւն: Հետզհետէ երջանկութեան ու հպարտութեան զգացմունքը լցնում էր նրա հոգին, որ այնքան տանջւել էր այդ մեծ նպատակին հասնելու համար:

Մի շաբաթից յետոյ տեղական լրագիրներում լոյս տեսաւ մի յայտարարութիւն, որի մէջ Ֆուլտոնը յայտնում էր, որ շոգենաւը ամեն չորս օրը մէկ անգամ երթեկեկու էր Նիւ-Յօրկի և Ալբանիի մէջ, դուրս գալով առաւօտեան և յաջորդ օրւայ իրիկունը տեղ հասնելով:

Նշանակւած օրը նորից Նիւ-Յօրկի ամբողջ գետափը ծածկւած էր ժողովուրդով, որ եկել էր տեսնելու, թէ ով է լինելու այն յանդուգնը, որ սիրտ կանի ու կը մանի այդ «Գրողի մեքենան»:

Ֆուլտոնը իզուր բարձրաձայն զիմում էր մի քանի անգամ ամբօթին, հրաւիրելով ցանկացողներին իրեն հետ ուղևորեն Ալբանի. բոլորն էլ ետ-ետ էին քաշւում շոգենաւի մօտից, թէև տեսնում էին որ բացի Ֆուլտոնից նաւի վրա կային և ուրիշ ծառայողներ: «Սատանի հետ է ընկերացել», — խօսում էին ամբօթի մէջ:

Շոգենաւը ճամփայ ընկաւ: Գետափնեայ գիւղացիք, մանաւանդ կանայք և երեխաները ճշում ու լալիս էին, հէնց որ հեռից նշմարում էին այդ «հրէշը», որ ծուխ ու բոց էր ժայթքում և ահռելի վշշում էր: Ճամփին պատահող նաւերի նաւաստիները սարսափահար կանչում էին՝ «Վիշապ, վիշապ» ու թաքնւում տախտակամածի տակ: Ֆուլտոնը մենակ կանգնած էր շոգենաւի վրա և տխուր մտածում էր...

Նրա մտքով անցնում էր իր ամբողջ անցեալը, զրկանքներով, հիասթափումներով, չարքաշութիւնով լի անցեալը: Հօրը չէր յիշում. նա մեռել էր, երբ ինքը դեռ երեք տարեկան էր: Մայրը օրավարձով լւացք էր անում, դաշտում աշխատում կամ դռնէ դուռը կար անում: Իսկ տունը լիքը եղբայրներ ու քոյրեր: Ռօբերտը այնուամենայնիւ դպրոց էր գնում, գրել-կարդալ սովորում:

Յիշեց Ֆուլտոնը, թէ ինչպէս աշակերտութիւն էր անում ոսկերչի մօտ, ապա նրանից հեռացաւ և պարապում էր պատկերահանութեամբ: Նրանի այն օրերին, ինքը այնպէս հաւատում էր թէ առաջնակարգ նկարիչ է դառնալու: Ու յանկարծ Ռօբերտի աջքի առջև կանգնեց մօր անմոռանալի կերպարանքը. սրչափ երջանիկ էր նա, երբ որդին իր խնայողութիւններով գնեց մի կտոր հող, մի տնակ և տնտեսութեան բոլոր պարագաները ու այդ ազարակի մէջ բնակեցրեց պառաւին:

Յետոյ սկսում են թափառումները Անգլիա, Ֆրանսիա, ուրիշ երկիրներ, և հիասթափութիւն. համոզւում է, որ նկարչութեան տաղանդ չունի ու տրւում է մեքենագործութեան... Ինչքան անքուս գիշերներ, սոված օրեր է անց կացրել իր ամենազխաւոր նպատակին հասնելու համար և այդ նպատակը եղել է մարդկութեանը մի այնպիսի նաւ տալ, որը շոգու միջոցով ազատ ման գար թէ հոսանքով և թէ հակառակ ուղղութեամբ: Եւ ահա այժմ, երբ իր երազանքը իրականացել է, հէնց իր հայրենակիցներն են, որ երես են դարձնում իրենից...

Միւս առաւօտ Ֆուլտոնը կրկին մէկ երկու ժամ իզուր օպասեց ճամփորդի, ոչ ոք չէր երևում. ամբօթը լուռ կանգնած էր փին:

Յանկարծ — չէր ուզում հաւատայ իր աչքերին — ամբօթը ձեղքելով շոգենաւի սանդուխքով սկսեց բարձրանալ մի լրջմիտ եանկի՝ ճամփի պայուսակը ձեռքին:

— Ի՞նչ էք կամենում, — հարցրեց Ֆուլտոնը:

— Չէ՞ որ դուք յայտարարել էիք թէ ճամփորդներ էք փոխադրում Ալբանիից Նիւ-Յօրկ: Ստացէք փողը:

Ու մեկնեց փողը: Ֆուլտոնը յուզմունքից չէր կարողանում խօսի:

— Այստեղ վեց դոլար է (12 ուրբի). գուցէ քիչ է, — հարցրեց ուղևորը տարակուսած:

— Ո՛չ, ո՛չ, — բացականչեց Ֆուլտոնը՝ արտասուքը աչքերին, սեղմելով պարոնի ձեռքը: — Հէնց այդքան է նշանակւած: Բայց հասկանում էք, առաջին վարձատրութիւնն է, որ ստանում եմ իմ բազմամեայ տառապանքներիս համար, և դուք առաջին մարդն էք, որ ձեր կեանքը վստահանում էք ինձ: Ես կուզենայի ձեզ հետ մի շիշ գինի խմեմ այն վստահութեան համար, որով վերաբերեցիք իմ նաւին, բայց այժմ ես այնքան աղքատ եմ, որ չեմ կարող գնել այդ մի շիշ գինին: Գուցէ երբ և իցէ աւելի լաւ հանգամանքների մէջ իրար հանդիպենք. այն ժամանակ մենք միասին մի քանի շիշ կը դարդակենք ի յիշատակ այս օրւայ:

— Մի՞ք վատի, — ընդհատեց նրան ուղևորը. — ապագան ձերն է:

Ճիշտ որ վերջը նրանք նորից պատահեցին և Ֆուլտոնը միշտ առանձին խանդավառանքով էր խօսում իր «առաջին ուղևորի» մա-

սին: «Այդ մարդը ինձ վստահացաւ, — ասում էր նա, — երբ դեռ ոչ ոք չէր վստահանում»:

Անծանօթի գուշակութիւնը կատարւեց: Հէնց իր կենդանութեան օրով Փուլտոնը տեսաւ, ինչպէս շոգենաւերը երևացին Ամերիկայի ուրիշ գետերի վրա էլ, նոյնպէս և Եւրոպայում: Նրա մահից մի տարի առաջ շոգենաւը առաջին անգամ կտրեց անցաւ Ատլանդեան օվկիանոսը՝ Նոր աշխարհից հին աշխարհը,

Երբ 1815 թւին Փուլտոնը մեռաւ, ամբողջ Նիւ-Եօրկը սևեր հագաւ: Թաղման օրը բոլոր պաշտօնատեղիներն ու արհեստանոցները փակւեցին, բոլոր բնակիչները գնում էին մեծ մարդու դագաղի ետևից՝ դրօշակները պարզած: Իսկ նաւահանգստից անընդհատ որոտում էին երեսուն անգալին թնդանօթներ նրա նոր շինած՝ պատերազմական վիթխարի շոգենաւի վրայից:

Այդ շոգենաւը, ուր վեց հարիւր նաւաստի պիտի ծառայէր, կոչւում էր «Փուլտոն»:

1) Ամբողջ սկզբում ինչո՞ւ էր ծաղրում Փուլտոնին: Ինչո՞ւ էին վախենում նրա «հրէշից»:

2) Ի՞նչ նշանակութիւն ունի մարդկութեան համար շոգենաւի գիտը:

56. Համբարձում

Համբարձումն եկաւ, ծաղկունքը ալան գուգել են հանդեր նախշուն գորգերով, փունջ-փունջ աղջիկներ սարերը ելան վիճակ հանելու՝ աշխոյժ երգերով:

«Համբարձում, եայլա՛,
եայլա ջան, եայլա՛,
սև սարեր, եայլա՛,
եայլա ջան, եայլա՛»:

Երբ ու բոյր խառնած,
թե-թեի բրոնած
գուգում են լեռներ,

ծաղիկ են բաղում,
ծաղկի հետ խաղում,
ինչպէս թիթեռներ:

Համբարձում եայլա՛,
եայլա ջան, եայլա՛,
լաւ օրեր, եայլա՛,
եայլա ջան, եայլա՛:

Եկաւ Համբարձում
ծաղկով զարդարած,
մեր բախտին հարցում.
«Ո՞վ է մեզ գըրւած»:

Դէ հանի, աղջի,
վիճակն ի բարին,
երգերով գովենք
էն իգիթ եարին:

Համբարձում, եայլա՛,
եայլա ջան, եայլա՛,
հուր սըրտեր, եայլա՛,
եայլա ջան, եայլա՛:

Թընդում են երգեր, խընդում են սըրտեր
ու շուրջ բոլորած վիճակ են հանում.
Ելնում է մէկին իր երազն ու սէր,
միւսի մուրազը սըրտումն է մընում:

Պըտոյտ է տալիս վիճակը նորից
շըղարշը գըլխին ծաղիկ ծաղկամէր,
թընդում «Ջան գիւլում» մատաղ սըրտերից,
հետը գըլգըլում էն ծաղկոտ սարեր:

Ձեզ մօտ ինչպէս են տօնում Համբարձման օրը:

57. Երասխի վրայով

ա.

—Դէհա, քչում եմ, նստեցէք...

Միայն հայրս էր մնում դուրսը: Բազմաթիւ գիւղացիների մէջ կանգ առած՝ խօսում էր նրանց հետ և հրաժեշտի բարևն էր տալիս:

Ամենքս նստել, տեղ էինք բռնել այդ մեծ ֆուրգոնի մէջ, տախտակէ կամարի տակ. կծկած: Գնում էինք, ամբողջ ընտանիքով և ընդմիջտ. գաղթում էինք գիւղից:

Շարժեց ֆուրգոնը. հեռացրեց մեզ գիւղի տեսքից:

Առաջս փռած էին ընդարձակ, ժպտուն դաշտեր՝ լի բազմատեսակ և գոյնզգոյն ծաղիկներով. կարկաշտում էին առակաները, ճլլում էին թռչունները և մեր ֆուրգոնը վազում, գլորում էր այդ ամենի միջով:

Մի քանի անգամ ցած թռայ ֆուրգոնից, ծաղիկների փնջեր գրցեցի ներս, ծառերից ճիւղեր կտրտեցի, յետոյ նորից հեծայ ֆուրգոնի ետևում իմ տոպրակի վրա ու կանչեցի եղբայրներիս:

—Դէհ, աղերք, մի բան երգենք...

Ձայնակցեցին, ես մի երգ սկսեցի. բայց շուտով ստիպեցինք

լուռ կենալու, որովհետև ֆուրգոնի ցնցումները խայտառակ կերպով փշրտում ու ջարդում էին թէ մեր կողերը և թէ մեր երգը...

Ցնցեց, անխիղճ կերպով ցնցեց մեզ մեր ֆուրգոնը մինչև երեկոյ:

Մութին հասանք մի գիւղ, իսկ միւս առաւօտ շուտով դարձեալ լցեցինք մեր արկղի մէջ և սկսեցինք իջնել դէպի մի աւագոտ ու ընդարձակ դաշտ՝ անցնելով կոյտ-կոյտ բլուրներից:

Օհ, դաշտ եմ ասում, բայց աւելի ճիշտ կը լինէր ասէի՝ անապատ:

Ոչ մի ծառ. Նոյն իսկ խոտը այնտեղ քիչ էր, դեղնած ու չորացած: Շուրջ ամբողջ աւազ է, բայց աւելի հող ու անտանելի փոշի: Եւ ինչպիսի փոշի: Ամպ, կատարեալ ամպ էր, որ շրջապատում էր մեր ֆուրգոնը:

Ել սև ոչինչ չը մնաց: Փոշին շերտ կապեց մեր շոգերի ու մազերի վրա. քամին սուրաց, ու սուրաց մի տաք, խեղդող քամի, մինչև որ վերջապէս հասանք աւազների և կարողացանք բանալ աչքներս ու բան տեսնել:

Եւ առաջին բանը որ տեսանք, զարմանքից կանչեցինք ամենքս:

Ուղիղ մեր դիմացը, ծանր ու մեծ, սահում գնում էր վերեւից ներքև մի լայն, շատ լայն գետ, պղտոր ու կարմիր ջրերով:

—Երասխ, — կանչեց հայրս, — Երասխ գետն է:

բ.

Քիչ յետոյ մեր ֆուրգոնը կանգ առաւ ուղիղ գետափին: Յած իջանք. Բոլոր բեռները իջեցրին, մի մեծ կարպետ փռեցինք գետնին, մայրս սփռոցը բացաւ և նստանք ճաշի:

Գետեզրը այդտեղ ամայի էր: Մի հողաշէն խրճիթ միայն կար, մէջը զինւորներ, որոնք ներս ու դուրս էին անում, հօրիցս անցազիր ուղեցին, ներս տարան ու ետ բերին, տւին. յետոյ, երբ քիչ մեզ զննել էին՝ թողին հեռացան:

Գետի միւս ափը պարսկական հող էր:

Ճաշը վերջացնելուց յետոյ, մենք երեխաներս գետափ իջանք և զննել սկսեցինք եզերքին կպած մի մեծ նաւ:

Այդպիսի նաւ իսկի չէի տեսել պատկերի վրայ: Սա մի խոշոր արկղ էր, ուղղակի սնդուկ, չորս կողմը փայտէ վանդակ շինած: Մի ձող էլ, որ թիակը պէտք է լինէր, արկղի միջից պարզում գնում էր և խրում ջուրը:

—Լաստ է, — հասկացրեց մեզ հայրս, որ մօտ էր եկել:

Դրանով էինք միթէ անցնելու: Այդ ջրոտ, ցեխոտ ու լպրծուն յատակի վրա էինք հաւաքւելու: Իսկ մեր ֆուրգօնը, ապրանքը, ձիերը,

—կը տեսնենք,—ժպտաց հայրս,—բոլորն էլ կանցնեն: Գնացէք առաջ՝ գետափից հեռու: Մի մօտենաք ջրին: Այստեղ փերը փլում են յանկարծ: Իսկ եթէ ջուրն ընկաք, էլ պըծնելիք չի լինի: Օ՛, Երասխը շատ ու շատ արիւն է խմել, անթիւ դիակներ քշել տարել ու այս երկրի բնակիչներից հազարաւորների խեղդոտել... Արիւն-խում գետ է դա:

Ու լռեց: Սպասում էինք, որ էլ խօսէր, պատմէր՝ թէ դա ի՞նչ արիւն էր, ի՞նչ դիակներ, երբ և ինչո՞ւ:

—Հայրիկ,—ասի ես,—պատմի խնդրեմ: Ի՞նչ դիակներ են. գետն է մեծացել, թէ՛ կռիւ է եղել այստեղ:

Գ.

Եւ հայրս գնաց նստեց մի քարի վրա ու սկսեց պատմել.

—Սրանից շատ և շատ տարիներ առաջ—կը լինի մօտ 300 տարի,—այս կողմերը լիքն էին շէն ու մեծ գիւղերով: Սկսած այդ գետից մինչև շատ հեռու քաղաքները լիքն էին հայերով. ծաղկած դաշտեր, հարուստ բնակիչներ...

Բայց ահա պարսիկները կռիւ սկսեցին օսմանցիների դէմ և գնացին քարուքանդ անելու միմեանց երկիրները:

Կռիւը կատարւում էր հայերի բնակած տեղերում. Երկու կռուող ազգերի հազարաւոր զօրքերը մօրեխներին նման ընկնում էին արտերը, ոտնատակ տալիս, փչացնում էին գիւղ ու քաղաք, այրում էին ու քանդում ամեն բան: Աշխատում էին այնպէս դատարկել երկիրը, որ դէմից եկող թշնամին ոչ ուտելու բան գտնէր, ոչ էլ բնակւելու տեղ:

Առաջ պարսիկները յաղթեցին ու գնացին առաջ: Բայց յետոյ սկսեցին յաղթւել ու ետ քաշւել, որ գնան իրենց երկիրը մտնեն, գետի ափն միւս ափը: Ետ էին քաշւում, բայց անցած տեղերում ինչ գիւղ ու քաղաք որ կար՝ քարուքանդ էին անում, հայ բնակիչներին էլ զօռով դուրս քշում իրենց տուն ու տեղից, ոչխարների նման առաջ առնում ու մղկտացնելով բերում հաւաքում այստեղ:

Էլ մտքդ չը թողին. տղայ, աղջիկ, կին ու տղամարդ՝ անխնայ տւին մտրակների առաջ, շտապով դուրս արին ու հազար-հազարներով առին և բերին, որ գետը անցկացնեն, որ չը թողնեն օսմանցիներին օգնելու, տուն ու հաց տալու:

Շտապեցնում էին, որովհետև թշնամին գալիս, հասնում էր:

Էլ չը թողին գոնէ իրենց հետ շոր կամ ուտելիք վերցնեն: Ով ինչ կարողացաւ՝ շուտով կապեց մէջքին, թէ ձի կամ էշ ունէր՝ նրանց վրա, մեծ մասը ոտքով, մտրակի ու փայտի հարւածների տակ գնում էին փոշոտ, յոգնած:

Եւ զօրքերը անգուլթ կերպով սպանում էին նրան, ով յոգնում, ետ էր մնում... Սպանում էին հիւանդներին, թոյլերին:

Մայրերի ձեռքերից երեխաներին խլելով՝ շարտում էին, ծերերին մորթոտում, քարերից ցած գցում, և երբ շունչ չէր մնում գիւղերում, կրակ էին տալիս տներն ու խոտի զէզերը, արտ ու ամբար...

Հազար-հազար կին, աղջիկ, տղամարդ ու մանուկ բերին կիտեցին այս պղտոր ջրերի մօտ և սկսեցին անց կացնել գետից:

Անց կացնել, բայց ինչո՞ւ: Հազիւ մի քանի լաստ ու նաւակ կար: Քիչ-քիչ անցկացնելը երկար կը քաշէր. թշնամին հասնում էր. պէտք էր շտապել...

Եւ ահա թագաւորը հրամայեց, որ քշեն ու ջուրը լցնեն ամեն-քին՝ կին, տղամարդ թէ մանուկ: Սկսեց մի զարհուրելի տեսարան:

Զօրքերը, ձի հեծած, սրերի և մտրակների, փայտերի և հրացանների հարւածներով ժողովեցին այդ հազարաւոր թշուառներին ու քշեցին ջուրը... Ծիչ, աղաղակ, լաց ու կոծ...

Գետը սևացաւ մէջը լցւածներով: Խեղդւում էին, օգնութիւն կանչում... Ջուրը տակովն էր անում մանուկներին, կանանց, լողալ չը գիտցողներին: Լողալն էլ օգուտ չէր. ով կարող էր դէմ դնի այս ալիքներին... Խեղդւում էին, ոչ ոք չը կար օգնող:

Ընդհակառակը, գինւորները իրենց ձիերով ջուրն էին մտել, առաջ էին մղում ետ մնացողներին, սպանում էին չը գնացողներին...

Կէսից աւելին խեղդւեց, ջուրը ծածկւեց գլուխներով, իսկ ափերի վրա զիւղեցին դուրս ընկած դիակները. հարիւրաւոր, հազարաւոր դիակներ... Պղտոր ալիքները տակովն արին խեղճերին: Երասխը կարմրեց, և այս բոլոր սարերն ու ձորերը լցւեցին մեռնողների ճիչ ու լացով, յուսահատ աղաղակներով...

Հայրս լռեց և տխուր ու մտածկոտ գլուխը կախեց կրծքին...

Գ.

Կէսօրից յետոյ, ամենից առաջ բռնները անցկացրին:

Չորս, հինգ թուրք մշակներ արագութեամբ լաստի վրա զիգե-

ցին ամեն ինչ, իրենք էլ նստեցին և ավին կանգնած մի մարդ արձակեց պարանը:

Երբ ամենքը նստել էին, լաստավարը մի ձող դէմ տուաւ ավին, ետ մղեց լաստը, ընկաւ երկար թիակի վրա և դէպի ջուրը սահեց: Կարծում էինք թէ ուղիղ դիմացի ավին էին գնալու: Բայց որքան զարմացանք, երբ տեսանք որ ջուրը քշում էր լաստին միշտ դէպի ցած:

— Այդպէս է, — բացատրեց հայրս. — հոսանքի հետ կիշնեն, կամաց-կամաց կը ծուեն դէպի միւս ավը և այս մեր կանգնած տեղից շատ հեռու. դիմացը կեղնեն: Տեսնում էք հեռուում, միւս ավի վրայի այն շէնքերը. այնտեղ է կայարանը:

Լաստավարը միշտ իր թիակի վրայ էր ընկած: Ճգնում էր ծով լաստը և տանի դէպի միւս ավը:

Մինչև վերադարձը մի ժամից աւելի տևեց:

Ահա այդ ժամանակ էր, որ մեզ մօտ, ավի վրա եկան նոր հիւրեր:

Երեսուն-քառասուն ոչխարներ էին դրանք, փոշոտ, աղտոտ, յոգնած ու գլուխները կախ. խեղճ անասունները կիտւեցին եզերքին, կպան միմեանց ու սպասեցին: Կային նրանց հետ նաև երկու խոշոր շներ: Բայց ինչպիսի շներ: Մանաւանդ մէկը, ահագին, ուղիղ մի հորթի չափ. բրդոտ, արիւնոտ աչքերով և սև, մեծ մուռնով: Նրանք էլ յոգնել էին: Լեզուները կախ՝ հասան թէ չէ, շնթուկեցին և աչքերը փակ՝ մնացին:

Երկու թուրք հովիւներ էին հօտը բերողները, երկու, ահագին շէկ փափախներով, սևագէմ մարդիկ. երկար ցուպերովը մի կէտի վրա ժողովեցին ոչխարներին և իրենք էլ նրանց կողքին՝ փուկեցին գետին:

Ե.

Վերջապէս լաստը վերադարձաւ: Հիմի հերթը մերն էր:

Նստեցինք բաւական վախվախով: Մշակներն ու լաստավարը ներս տարան մեզ ու մի որոշ տեղ նստեցրին կարպետի վրա: Հայրս ու մայրս խստիւ պատւիրում էին, որ տեղներիցս չը շարժենք:

Այնուհետև լաստավարը հօրիցս իրաւունք խնդրեց ոչխարների հօտն էլ մեզ հետ անցկացնելու: Տեղ կար: Ոչխարներին ու շներին քշեցին ներս և ժողովեցին մեր կողքին:

Ոչխարները խրոնում էին, առաջնորդ երկու այծերը պողերով

փորձեցին դէմ դնեն: Երբ լաստը շարժւեց՝ ոչխարները կանգնած մնացին և մինչև անգամ վախից սկսեցին դողալ:

Այծերը միայն հանդարտ չէին մնում: Տեղները նեղ էր: Այս ու այն ոչխարին էին հրում. անցնում էին ուրիշ կողմ, երբ ջուրն էին տեսնում՝ խրոնում էին, ետ-ետ գնում և ամենքին նեղութիւն տալիս:

— Հանգիստ կացէք, անիծածներ, — ձեռքով խփեց նրանց հովիւներից մէկը:

Բայց երբ լաստը հոսանքի մէջ մտաւ և սկսեց պատռել ու անցնել և երբ ջրերն ելան ու խփել սկսեցին լաստի կողերին, այծերը աւելի գժւեցին:

Մենք ասես վախից կծկւել՝ իրար էինք կպել: Ո՛չ միայն յիշեցի, այլ մի րոպէ անգամ մտքիցս չէին հեռանում հօրս պատմածները: Աչքիս առջև էին գալիս կատաղի ջրերը՝ ծածկւած գլուխներով. մանուկ, կին ու տղամարդ խեղդւում էին, ձեռները յուսահատ կերպով շարժում, օգնութիւն կանչում...

Մօրս աչքերի մէջ էլ սարսափ էր նկարւած: Գրկել էր մեզ ու նստել: — «Մի՛ նայէք, ջրին մի՛ նայէք...» — մոմուում էր նա:

Հանգիստ ու անվրդով էին միայն թիակի վրա ընկած լաստավարը, հովիւները, այլև շները:

Ափն իջանք: Լաստը ետ դարձաւ՝ ֆուրգօնն ու ձիերը բերելու, իսկ մենք ջրի եզերքին սպասում էինք:

Մի քանի ժամից յետոյ մեր ֆուրգօնը պատրաստ էր նորից մեզ տանելու մեր նոր հայրենիքը:

1) Տեղափոխութեան ինչ միջոցներ կան մեր երկրում: Ո՞րն է իւրաքանչիւրի առաւելութիւնն ու թերութիւնը:

2) Տեղափոխութեան էլ ինչ միջոցներ գիտես, որ կան ուրիշ երկրներում:

58. Մի երգ կայ մանկուց

Մի երգ կայ մանկուց, մի ձէն կայ մանկուց

դեռ իմ ականջում,

ախ, ինչքան հիմի, ախ, ինչպէս հիմի

հեռու է հնչում:

Ճախրում էր ծիծառ, երգում էր ծիծառ,

գարունը բերում:

Աշխարհքը զըլարթ, աշխարհքը պայծառ

ծաղկում էր, բուրում:

Հայրենի դաշտեր, սրբազան դաշտեր,
ան, ոնց եմ ուզում,
ձեր գրկում մին էլ, ձեր ծաղկում մին էլ
թուչեմ երազում:

59. Եղջերուն

Արշալոյսից առաջ ես ու որսկան Օսէփը դարան էինք մտած
Նդնուտի կիրճում: Ես իմ դիրքից պահում էի առաջիւս ընկած բացա-
տը: Դիմացս կանգնած էր խոր ու անթափանցելի մութն անտառը:

Հետզհետէ գիշերայ խաւարն սկսեց նօսրանալ: Ժայռերը խոփոռ,
քնաթաթախ դուրս նայեցին աղջամուղջի միջից: Երկինքն սկսեց
գունատուել ու պարզել: Ապա երևաց Լուսաստղը: Վեր կացաւ վաղոր-
դեան գեփիւռը: Ծաղիկները շարժեցին իրենց գլխիկները, խոտերը
դողդողացին, տերևները շրջացին: Անտառն սկսեց զարթնել: Մօտա-
կայ թփից մի ծիւռ ճկաց, մի ուրիշը միւս թփից, մէկն էլ հեռուից...

Ես աննկատելի դուրս էի եկել իմ թաքստից ու զմայլած դի-
տում էի շուրջս—բնութիւնը, էն սրբազան ժամին, երբ ծագում է
առաջին լոյսը:

Յանկարծ մի ձայն... չորացած ճիւղ կոտրւեց մօտիկ անտառում:
Նայում եմ էն կողմը: Անտառը տակաւին մութն է: Աչքս չի որո-
շում թէ ինչ կայ էնտեղ, միայն պարզ լսում եմ զգոյշ ոտնաձայնը,
որ խաշամը կոխելով առաջ է գալի—խը՛շտ, խը՛շտ, խը՛շտ... Բան չի
երևում, բայց դարձեալ խը՛շտ, խը՛շտ, խը՛շտ, մօտենում է աւելի ու
աւելի... Եւ անա՛ դուրս եկաւ...

Ես առաջին անգամն էի տեսնում եղջերուն ազատ բնութեան
մէջ: Նա դուրս եկաւ մի խաղաղ հպարտութեամբ, վեհ ու չքնաղ,
ինչպէս բնութեան էն ամեն գեղեցկութիւնների տէրն ու թագաւորը:
Կիսովին, դեռ անտառի մթութեան մէջ կանգնեց, թուխ դունչը դրաւ
գետնին, ապա թէ գլուխը բարձրացրեց, վայրենի շնորհքով ոլորեց
երկայն վիզը ու նայեց իմ կողմը:

Ամենագեղեցիկ հայեացքը, որ ես տեսել եմ իմ կեանքում:

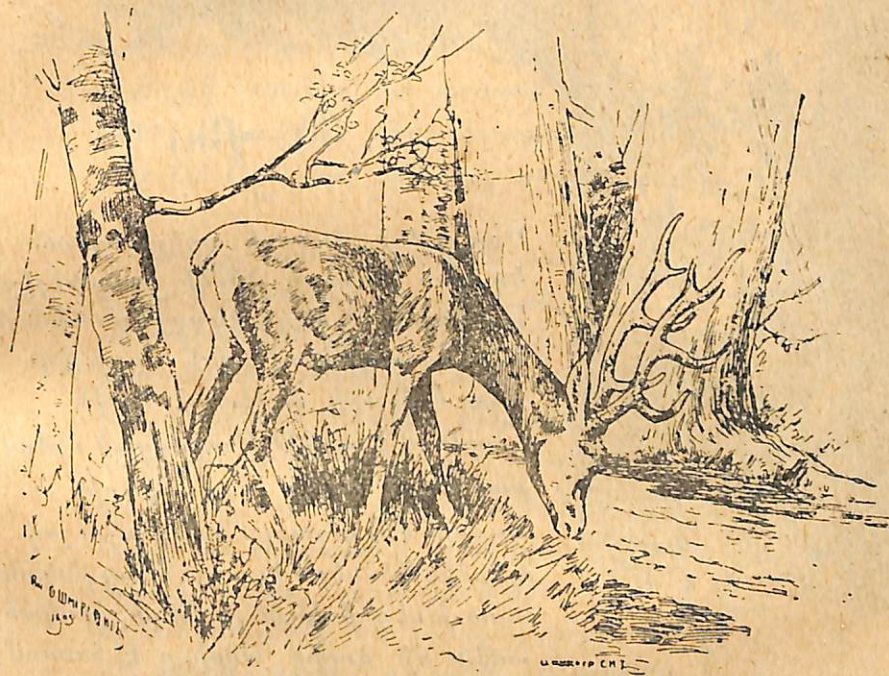
Ես շփոթեցի, ամաչեցի, ուզեցի թաքցնել հրացանս... Շարժե-
ցի թէ չէ, նա շտապով ետ թեքեց իր կարապի վիզը. վիզը ետ թե-
քելուն պէս հարկան դիրքից որոտաց որսկան Օսէփի հրացանը: Հրացանի
ձայնից անտառն որոտաց ու սկսեց ճրճաւ: Էն եղջերուն էր փախչում:

—Հայ քո տունը չը քանդուի, ինձ յանդիմանելով դուրս թաւ
որսկանն ու վազեց դէպի մօտիկ բլուրը, տեսնի որ կողմից կերեւայ
փախած որսը: Առաւօտը բացւում էր, և էնքան լուս էր, որ կարո-
ղացանք կանանչ խոտերի վրա գտնել թարմ արեան հետքը:

Վիրաւորւած էր եղջերուն: Արեան հետքը բռնեցինք ու գնա-
ցինք որոնելու:

—Էսքան որ արիւն է տւել, ինչքան ուզում է գնա՛ մերն է,—
յայտնեց որսկան Օսէփը:

Իրիկնապահին նրան գտանք մի խոր անտառում: Նա ընկած տե-
ղից իր երկայն վիզը մեկնեց մեզ վրա: Ես տեսայ՝ ինչպէս չէր կա-

րողանում գլուխը պահի, շարժում էր անդադար ու նայում էր մեզ
իր պղտոր, շրջկլած, անորոշ հայեացքով: Յանկարծ կարծես գլխի
ընկաւ, աշխատեց վեր կենայ, ծնկները վեր բարձրացրեց ու կրկին
ճղփալով ընկաւ իր արեան մէջ՝ մի ծանր, անգոր թառանչով:

Որսկանը վրա վազեց... Ես ուզեցի մի բան ասեմ, ամաչեցի...
Նա բռնեց եղջերւի գլուխը, ոլորեց գեղեցիկ վիզը... Ես կրկին ուզեցի
մէջ մտնեմ... դարձեալ սիրտ չարի... Եւ անա՛ դաշտինը փայլատակեց...

Ես երեսս շրջեցի, իբրեւ թէ սարերին եմ նայում: Ետեից մի
խուլ տնքոց լսեցի... ու, չը գիտեմ ինչու, սկսեցի մտածել կեանքի
ու մահւան մասին, և էնպէս տգեղ էր թւում ինձ կեանքը...

60. Քոչ

ա.

Ծագում է մանուկ արևը գարնան
կովկաս լեռների ձիւնի պատնէշից.
զարթնում են մէկ-մէկ սարերն անման
ձմռան անվրդով քրնի մըշուշից:
Ահա Լալարի վիթխարի ուսին
բազմում է արփին թարմացած ոյժով,
սարեր ու ձորեր իրար երեսին
նայում են, ժպտում ամպի մշուշով...
Վերջին ձիւներն էլ արդէն հալ ընկան,
արտասուեց իսկոյն լեռների հըսկան.
ամեն մի ձորից աղբիւր է հոսում,

ամեն մի թրփից բիւլբիւլ է խօսում.
և՛ դալար հովիտ, և՛ ժայռի կրճքեր
արձագանք տալով գարուն են հնչում.
ձրմռան փարախից հովաւկան երգեր
զեփիւռի թևով սարերն են թռչում:

բ.

Ահա գարնան հետ և շարան-շարան
գաշտավայրերից դէպի գով սարեր
ձրգւեց սայլերի, ուղտերի քարւան.

փախչում են շորից թէ թուրք, թէ հայեր:
Թընդում են ձորում զանգի հընչիւններ,
ձիերի խըրխինջ, պայտերի դոփիւն,
մէկ մէկի կըցած անվերջ քարւաններ
քաշում է նաուր, ահեղ մըռնչում.
որը տանում է ալաշխի քեշան,
կուժն ու խնոցին, ճիպոտն ու չաթան,
որն էլ զարգարւած գիր ու փնջերով՝
օրօրում, անցնում լեռան լանջերով.
բայց նաոն ինքնագոհ քայլում է հանդարտ
բոժոժ ու զանգեր վըզին ու կրճքին,
և օրօրելով կապերաներ ու զարդ,
զեղեցիկ հարսն է նա տանում մէջքին:
Բռնել է ճամփէն խիստ իրարանցում,
դոփում են ձիեր, սանձերը կըծում:

գ.

Գիշերը հասաւ. մըթին է ճամփան.
մարում է կամաց աղմուկը քոչի.
առակի ափին քարւաններ իջան.
կանչում են՝ «Տըղերք, ապրանք չը կորչի»:
Ձիերի ջոկեր, ուղտերի քարւան,
սայլերի ճըռռոց, ոչխար ու տաւար,
զըռնելով ձորում գիշերն իջկան,
հանգիստ են առնում միւս օրւան համար:
Կըրակի վըրայ, առակի ափին
մի տեղ ընթրիք են շտապ պատրաստում,
մի տեղ էլ կորած գառանն ու հորթին
սար ու ձոր ընկած հովիւն է կանչում.
մի այլ տեղ ուրախ շըրջան բոլորած՝
ուտում են նըրանք կաթն ու խորոված:
Գիշերն էլ արդէն մնչում է, լըռում,
յոգնած քոչւորին հանգիստ քուն բերում.
միայն մի կով է դարձեալ բառաչում
և քունը կըտրած հորթուկին կանչում:

դ.

Անցնում են ծէզին քոչ-քոչի միջով.

գարնան արևից փայլում են գէնքեր.
 և թարմ կենսաբոյր թաւիշ կանաչով
 բացում են, ժրպտում սարևորի դէմքեր:
 Փոքրիկ երեխան պինդ մէջքին կապած՝
 խեղճ հովւի կինն էլ վազում է ոտքով,
 օգնում է մարդուն՝ գոհ ու սրտաբաց,
 բախտի որոշած ծանրը վիճակով:
 Մայրում են, բայում գառնուկն ու մաքին,
 թընդում կովերի, հորթերի բառաչ.
 իսկ տըրտընգալով գոմէշը ձագին
 կանչում է դանդաղ վազելով առաջ.
 վազում են յոգնած շրները հօտի
 և լեզուն հանած թանչին են տալիս.
 լըսում է յանկարծ ձայնը լակոտի,
 որ քոչից ընկած՝ կալանչ է գալիս:
 Ե.

Գարւանի ծայրը սարերը հասաւ,
 հասաւ ու ձուլւեց թուխ ամպերի հետ.
 վըրան-վըրանի ետեից բըսաւ
 ծաղիկների մէջ գոյն-գոյն սիգաւէտ:
 Ալաշուխ, դագա, անվերջ վըրաններ,
 շըրջան կազմելով սառն աղբրի ափին,
 ինչպէս ծեր արծւի կարկատած բըներ,
 յենւեցին մէկ-մէկ բարձր քարափին:
 Գուգարք սարերի սիգաւէտ լանջին
 բազմել են հայի, թուրքի բինաներ,
 բայց դարձեալ խառնւած քոչ-քոչի միջին՝
 զեռ երերում են ուղտի քարւաններ.
 խըրխնջում է ձին, կովը բառաչում,
 բողոքն էլ իրենց իւրան են ձանաչում.
 մայրում է անուշ ամլիկը գառան.
 սարեր ու ձորեր նորից կեանք առան:

- 1) Գիւղացիք ամառը ինչո՞ւ են քոչում:
- 2) Զաղաքացիք էլ քոչում են. եւ ինչո՞ւ:

61. Ագռաւների յարձակումը

ա.

Իրիկնադէմին էր: Ելայ ծառը սալոր ուտելու: Բարձրացայ ամե-
 նաբարձր բարակ ճիւղերից մէկի վրա և սկսեցի քաղել կարմրին
 տուղ, ձեղքւած, քաղցրահամ սալորները:

Յանկարծ նկատում եմ, որ հարիւրաւոր ագռաւներ զանազան
 կողմերից կռաւելով գալիս են դէպի սալորի ծառը: Սալորենին, որ
 լուսաւորւած էր պայծառ արևի ճառագայթներով, մի ալնթարթում
 մթնեց:

Սե-սե ագռաւները հաւաքւեցին գլխիս, նստոտեցին սալորենու
 ճիւղերի վրա և սկսեցին կատաղի կերպով կռաւել, լայն-լայն բաց ու
 խուփ անելով իրենց զագրելի կտուցները:

Նրանք թռչում էին մի ճիւղից միւսը, պտոյտներ էին անում
 իմ գլխին, մօտենում էին ինձ այնչափ մօտ, որ զգում էի՝ ինչպէս
 նրանց թևերը դիպչում էին մազերիս: Մի քանիսը, աւելի յանդուգ-
 ները շեշտակի յարձակում էին վրաս ու քիչ էր մնում աչքերս
 հանէին:

Ես իսկոյն հասկացայ պատճառը: Ծառի վրան կար ագռաւի մի
 բուն, որի մէջ գտնւում էին նրա տգեղ ձագուկները: Ես կանգնած
 էի անմիջապէս ագռաւի բունի տակ: Այդ ատելի, տգեղ, չարագուշակ
 թռչունները եկել էին ագատելու իմ ձեռքից իրենց ընկերոջ բունը,
 որին վնաս տալու մասին ես սակայն չէի մտածում:

բ.

Ես յուզւած էի, թոյլ, մենակ, իսկ թշնամիներս կատաղի և
 բազմաթիւ: Շարժում եմ ճիւղերը: Ագռաւները աւելի գայրացած մի
 փոքր հեռանում են, բայց մինչև ես մի քայլ կանեմ դէպի ներքև,
 մինչև կը բռնեմ մի հաստատուն ճիւղ իջնելու համար, նրանք աւելի
 ևս կատաղած, աւելի ևս բարձրաձայն կռուալով յարձակում են վրաս:

Օգնութեան չեմ կանչում, հեռու եմ, ձայնս չեն լսի: Շարժում
 եմ անդադար ճիւղերը, միակ միջոցը, որով կարող եմ պաշտպանել:

Բարակ, վտանգաւոր ճիւղերը բռնելով իջնում եմ, առանց նա-
 յելու, թէ ոտս ուր եմ դնում, բնազդաբար, հայեացքս շարունակ
 դէպի վեր ուղղած:

Աշխատում եմ ոչ մի շարժում չանեմ դէպի ագռաւի բունը,

խիստ յարմար ճիւղերն էլ հակառակի պէս այն կողմն էին գտնուում։ Ազգաւանների կողմահարած տերեւները, նուրբ ճիւղերը անձրևի նման գլուխիս էին թափուում։ Թշնամիներիս զայրոյթը գազաթնակէտին էր հասել։ Վերջապէս այդպէս կռիւ մղելով կարողանում եմ իջնեմ այնքան, որ հասնում եմ հաստ և ամուր ճիւղերին։

Ազգաւանների զայրոյթն էլ քիչ-քիչ մարում է։ Իրենց ընկերոջ բունը, միջի թանկագին ձագերով արդէն ազատուած համարելով իմ չար դիտաւորութիւնից, նրանք սկսեցին ցրել իրենց հեռաւոր բունները և աւետել ազգաւային աշխարհին իրենց կատարեալ յաղթանակը։

Եւ ծառի կէսից թռայ ներքեւ, գունատ, յոգնած. դողում էի ամբողջ մարմնով. ազգաւանների դռուցը դեռ հնչում էր ականջումս։ Դողդոջուն ոտներով վազեցի դէպի մայրս, ընկայ գիրկը և սկսեցի սաստիկ լալ։

— Մայրիկ, ազգաւանները աչքերս հանում էին...

Գիտէ՞ք ուրիշ դէպքեր, երբ թռչունները իրար պաշտպանելիս լինեն։ Միայն թռչուններն են իրար պաշտպանում։

62. Հաւերգ

Վտակը ժայռից ներքեւ է թռչում,
Թափ առած ընկնում քարերի գլխին,
զարկում աւազին, շաշում է, ճրչում,
ճրչում անհանգիստ, փրփուրը բերնին։
Ինչպէս ծերունին, ձայնով պառաւած,
ձայնակցում է ժիր թռչնիկի երգին,
այնպէս էլ ծերուկ անտառը կամաց,
արձագանք տալի ջրի աղմուկին։
Սակայն բընութեան զըլարթ համերգի
ունկընդիրն անխօս, յաւիտենական,
ժայռը մըտախոհ իր մըռայլ մըտքի
ետեից ընկած լըսում է նրան։

63. Արտը

ա.

Անիից էի վերադառնում և անցնում էի մի հայ գիւղի միջով։

Գիշերը սաստիկ անձրև էր եկել, այնքան սաստիկ, որ շատ պատեր ու խրճիթներ փլցրել էր։ Փողոցներից հեղեղներ էին վազում

կշկշալով։ Երկինքը ծածկւած էր միաձուլ կապարագոյն ամպերով. դեռ էլի մէկ-մէկ անձրևում էր։ Գիւղի վերջին խրճիթին էի հասել, երբ նրա դուռը ճռնչաց, մի քանի մանուկների ճիչերը ականջիս հասն և առաջս դուրս ելաւ մի ալեգարդ ծերունի՝ բահը ուսին։ Մի վայրկեան ինձ նայեց, յետոյ պատերի տակով անցք փնտռեց քայլելու։ Նրա հնամաշ տրեխներից ջուրը հոսում էր գուլպաների մէջ։ Խոնաւութիւնը թափանցում էր բաց կուրծքը։

Գիւղից դուրս էինք եկել։ Մի առ մի դիտում էի երկու կողքի արտերը։ Շատերի միայն մի քանի ակօսներն էին աւերւել և մէջ տեղերում լճակներ գոյացել։ Մի քանիսը լիովին ողողւել էին։ Զրի հոսանքները արմատախիլ էին արել, քշել տարել ցորենի դալար ծիւերը և հաւաքել ակօսների մէջ։ Յեխ էր գոյացել ամեն մի փոքր շաւղի վրա, ամեն մի փոսի մէջ պղտոր կարմրագոյն ջուր էր կիտւել և շատ հասկեր լողում էին նրանց երեսին, որպէս խեղդւածներ։

«Վախ, վախ», — արաւ ծերունին։

Բայց փնտր ընդհանրապէս շատ էլ մեծ չէր երևում։ Հողը դիմացել էր. երևում էին բոլորովին չը փչացած արտեր անգամ. ծիւերը դիմացել էին և այժմ գլարթ ցցել էին սկսում իրենց գլուխները։

— «Է՛, փառք Աստծու», — խօսեց ծերունին՝ տեսնելով դրանց, — «շատ էլ փնտս չի եղել»։

— Քո արտն էլ էտպէս կը լինի, ծերուկ, — սրտապնդեցի նրան։

Անխօս գլուխը երերցրեց։ Կասկածում էր և հայեացքը միշտ հեռուններն էր։

բ.

Սյդպիսի քայլերով մենք հեռացանք գիւղից և յետոյ ծուեցինք դէպի լեռները։ Ծուեցիս ծերունին մի ըոպէ կանգ առաւ և աշխատում էր հեռից նշմարի իր արտի դրութիւնը։

— Ո՞րն է արտդ։ — «Է՛ն, բարձր»։

Զրի հեղեղներ էին հոսում այնտեղ, ջրակոյտեր էին փայլում։ Ծերունին գունատուեց։

«Տունս քանդւել է...» — Միթէ փնտսւել է։ — «Զը գիտեմ դեռ...» — առաւ նա խեղդւած ձայնով. — «գուցէ աչքերս չեն ջոկում... ծերացել եմ...»

Առաջ գնացինք։ Մօտենում էինք։ Քայլերը աւելի դժւարանում էր. վերկից գրեթէ ցելի հեղեղ էր, որ իջնում էր ցած, խառն ծիւերի, ցողունների հետ... Հեռում էր ծերունին, շունչը կտրւել էր։ Գիշ

էլ քայլեցինք: Էլ կանաչ չէր երևում. ցեխի հեղեղ և ջուր էր, որ տեսնում էինք. աւերիչ, ապականիչ հեղեղ...

Մի քանի քայլ յետոյ կանգ առաւ ծերունին և բահը ուսից ցած թողեց: Իր արտի կողքին էր: Թշուառ արտ...

Վերևից, փոսերի մէջ գոյացած ջրերը պատուել էին իրենց թումբերը, ուժգնութեամբ ցած հոսել և գրեթէ սրբել էին արտը: Տեղ-տեղ ուժգնութեան զէնք մնացել, իրենց մերկ արմատներն էին ցոյց տալիս ցորենի ծիլի կղզեակները: Նրկար, կանաչ շերտեր իրար վրա, արմատախիլ, ջարդւած, հոգեվարք, սահել էին ամեն ուղղութեամբ և թաթախել ցեխով: Հողը ամբողջ կանաչել էր նրանց դիակներովը...

Ընկաւ բահը ծերունու ձեռքից, աչքերը մթնեցին, ծնկները կլթուեցին և նա նստեց տեղն ու տեղը, ու գլուխը թաղեց ձեռքերի մէջ...

Ձին քշեցի: Սիրտ չունեցայ մխիթարական ոչ մի խօսք ասելու: Աւելորդ էր:

Եւ երբ հեռից ետ նայեցի, տեսայ՝ թշուառ ծերունին, միշտ նոյն դիրքի մէջ, նստած իր աւեր արտի կողքին, գլուխը ձեռքերի մէջ և ալեգարդ մազերը տեղացող անձրևի տակ...

64. Անձրև

Կացէք, էյ ամպեր, ինչո՞ւ էք փախչում,
անձրև չէք թափում:
Ծարաւ արտերը օրեր են համբում,
ձեզ են ըսպասում:
Քամի, անձրև, խոհա՞ արտերին
ու թող ամպերին՝

որ կանգնեն, շաղ տան կենսատու շիթեր,
ջրեն մեր արտեր:

Քամին կըտըրւեց, անձրև է մաղում,
արտերը ջրում:

Արտը բարձրացաւ, ցողուն արձակեց
ու հասկեր բռնեց:

Գիւղացին գնում, տեսնում է, խնդում,
խնդում ու ասում.

«Փառք քեզ, Տէր-Աստուած, որ տըւիր մեզ հաց,
չը թողիր քաղցած»:

65. Յովհան Գուտենբերգ

ա.

Ստրասբուրգ քաղաքի մօտա-
կայքում, մի հին կիսաւեր վան-
քի սենեակում, լարւած աշխա-
տում էր Յովհան Գուտենբերգը:
Մեծ ու մանր դանակներով,
սրածայր փորիչներով և բզե-
րով նա շղաձօրէն կտրատում,
փորագրում, ծակծկում էր
փայտի կտորներ, երբեմն միայն
գլուխը թափ տալով՝ ճակատին
իջած խիտ մազերը ետ զցելու
համար: Նրա շարժումները ա-
րագ էին և ոգևորւած: Քունն
ու քաղցը մոռացած՝ ճարպիկ
ու ամուր մասններով շտապ-

շտապ բանում էր. փայտի մանրուքն ու տաշեղը թափթփում էր նրա
երկար մօրուքի վրա, որ անկարգ ցրիւ էր եկել լայն կրճքին: Դուռը
ամուր փակւած էր. լուսամուտի վարագոյրները իջեցրած:

Զարմանալի բաներ էին պատմում Գուտենբերգի մասին, նրա
ծածուկ պարապմունքների մասին: Ասում էին թէ կախարդ է, գործ
ունի գերբնական ուժերի հետ: Շատոնց է որ տեղափոխել էր Ստրաս-
բուրգ, փախչելով հայրենի Մայնցից քաղաքային խռովութիւնների

ժամանակ: Հակառակորդները նրան զրկել էին հայրական ժառանգութիւնից, բայց նա չէր ընկճւում և յափշտակած պարապում էր գիտութեամբ և արհեստներով: Նա սովորել էր ոսկերչութիւն, ինքը հնարել էր թանկագին քարեր ողորկելու մի նոր միջոց, գեղեցիկ հայելիներ էր շինում, մետաղէ շրջանակներ էր ձուլում, նախշերով զարդարում: Ամբողջ հոգով սիրել էր ձեռարւեստը. ինքը աղնական էր և ուզում էր իր դասակարգի մարդկանց հետ միացած մի գործ սկսի. բայց աղնականներից ոչ ոք չուզեց միանայ նրան՝ արհամարհելով արհեստն ու ձեռքի աշխատանքը:

Այն ժամանակ նա ոտնատակ տւաւ նախապաշարութիւնները, անգամ գրեց ոսկերչիների համքարութեան և հասարակ արհեստաւորների հետ ընկերակցութիւն կազմեց՝ ակնեղէն և հայելիներ շինելու համար:

Բ.

Այն օրից, երբ Գուտենբերգը մօտեցել էր ամբոխին, մի ծածուկ տրամութիւն համակել էր նրա հոգին: Շուրջը տեսնում էր անթափանց տգիտութիւն և կոպտութիւն, և չէր կարողանում հաշտել այդ ամենի հետ: Նոյն իսկ այն հազազիւտ մարդիկը, որոնք մի կերպ կարգաւ էին սովորել և կուզեցնային դուրս գան իրենց մտաւոր խաւարից, ոչինչ չէին կարողանում անել, որովհետեւ ուսում ձեռք բերելը շատ դժւար էր, ձեռագիր գրքերը թանկ էին և սակաւթիւ:

Գուտենբերգը գիշեր ցերեկ մի բանի մասին էր մտածում. ի՞նչպէս մի հնար գտնի, որ գրքերը ամենքի համար մատչելի դառնան:

Դրա համար էր, որ նա փակւում էր մենակ իր սենեակում ու աշխատում: Եւ այժմ նրան թւում էր թէ հնարը գտել է:

Փայտից կտրատել էր հաւասար քառակուսի ձողիկներ, քսան և չորս հատ, լատինական այբուբենի տառերի թւով. ամեն մէկի գլխին փորագրել էր մի-մի տառ բարձրաքանդակ և թաւս, իսկ ձողիկների տակերը ծակել էր, իրար կողքի շարել այբբենական կարգով, ծակերով թել անցկացրել, ամբողջ շարքը իրար հետ ամուր կապել, և այժմ թաթախում էր մի սև հեղուկի մէջ ձողիկների գլուխները, ապա դնում մի կտոր մագաղաթի վրա ու ամբողջ մարմնով ընկնում վրան:

Մագաղաթի վրա դրոշմւում է լատինական այբուբենը: Յուզւած Գուտենբերգը նորից է կնքում իր շարւածքը, կրկին նոյն այբուբենը, երրորդ, չորրորդ անգամ: Հիացած նա քանդում է շարւածքը ու նորից շարում ձողիկները, այս անգամ իբրեւ մի բառ, ու կրկին

դրոշմւում մագաղաթի վրա. տպւում է մի բառ...

Բաղմաթիւ տարիների երազանքը իրականացած էր. գտել էր վերջապէս գրքերը բաղմացնելու և էփանացնելու միջոցը:

Ի՞նչքան պարզ բան, ի՞նչքան հասարակ: Աստուծ իմ, ի՞նչպէս էր որ մինչև հիմա չէր մտածել:

Բայց փայտը փափուկ է, շուտով է ծուլում, մաշւում կամ կոտորւում. և միշտ ձեռքով դրոշմելն էլ դժւար է:

Գուտենբերգը նորից անխոնջ աշխատում է իր սենեակում, մարդկանց աչքից հեռու: Նոյն իսկ ընկերակիցները կարծում էին թէ նա հայելիների նկարներն ու քանդակներն է գծագրում, որ այդչափ երկար նստած է գիշերները և ազատ ընկնելին անգամ դուրս չի գալիս իր առանձնութիւնից: Մինչև այժմ իր բոլոր ուժերն ու շահած փողերը նա գործ էր դնում իր գիւտը կատարելագործելու համար:

Նա մտածեց մետաղից ձուլի տառերը. կաղապարներ պատրաստեց տառերը մէջը շարելու համար, որ բառեր կազմւեն, բառերից տողեր, տողերից երեսներ. շինեց տախտակներ և շրջանակներ, որ շարւածքը ամուր սեղմւի ու կապւի, որ ոչ մի տառ միջից չը թափի. հնար գտաւ շարւածքի մէջ սպրդած սխալները իսկոյն ուղղելու. հնարեց զանազան գոյնի շուտ չորացող թանաքներ, հնարեց բարձեր, որ թանաքը տառերի երեսին հաւասար քսւի:

Ապա սկսեց մտածել մի այնպիսի մեքենայի մասին, որ շարւածքի վրա թուղթը դնելիս՝ հաւասարապէս ճնշի ու թուղթը չը պատռի:

Գ.

1440 թւի մի գեղեցիկ օր Գուտենբերգը արագ քայլերով գնում էր Ստրասբուրգի նեղ փողոցներով դէպի իր ծանօթ ճախարակագործ վարպետի արհեստանոցը, թիկնոցի քղանցքի տակ մի մեքենայի փոքրիկ օրինակը պահած: Ուզում էր նոյն մեքենան աւելի մեծ չափերով պատւիրի:

Վարպետը օրինակը ձեռքին շուռ ու մուռ տւաւ և մի տեսակ արհամարհանքով և ծաղրական եղանակով ասաւ.

— Ձեր ուղածը մի նոր ձևի ճգմիչ է, մի նոր ձևի մամուլ, պարոն Յովհան:

— Այո, — պատասխանեց Գուտենբերգը ոգևորութեամբ. — իսկապէս որ դա մի ճգմիչ է, մի մամուլ. բայց մի մամուլ, որից շուտով հոսելու է անսպառ հոսանքով ամենահրաշալի ըմպելիքը, որ երբեք յագեցրել է

մարդու ծարաւը: Այդ մամուլի միջից վեհ ճշմարտութեան աղբիւրն է բղխելու, այն լոյսն է հոսելու, որ պիտի ցրւի տգիտութեան խաւարը և չը տեսնուած ճաճանչներով պիտի փայլի մարդկանց հոգիներում:

Երբ մի փոքր ժամանակից յետոյ վարպետը յանձնեց Գուտենբերգին պատրաստ մեքենան, կարծես հասկանալով որ այդտեղ մի մեծ գաղտնիք է ծածկւած, բացականչեց.

— Ես տեսնում եմ, պարոն Յովհան, որ դուք հաղորդակից էք երկնային հոգիներին:

Անշուշտ նա ինքն էլ լաւ չէր հասկանում, թէ ինչ էր ասում, բայց նրա բերանով ճշմարտութիւն էր խօսում:

Նրա բերած մեքենան առաջին տպագրական մամուլն էր:

66. Քուն

Դիշերն եկաւ, աստղունքն ելան,
լուսնեակն անուշ ցոլցւլաց.
Ժողովունքն ամեն նոր քուն մըտան,
ամպի ցօղով, լուսնի շողով
հարհանդ-մարմանդ քուն մըտան:
Դուք էլ քընէք, ոսկի աստղեր,
վարդ ու բլբուլ, քուն եղէք,
օրօր-հովեր, շորոր-հովեր,
անուշ-անուշ քուն եղէք:

67. Տպարանում

ա.

Զւարթ և ուրախ է այսօր տպարանում: Կէս ամսւայ ռոճիկը բաժանելու օրն է: Կարծես արեւ աւելի պայծառ է փայլում, գրաշարների ձեռքերը աւելի արագ և աշխուժ են շարժւում, տառերը իրենք իրենց են թռչում կասասների աչքերից և իրար կողքին շարւում: Ամենքի երեսներին մի խորհրդաւոր ժպիտ է շողում: Մինչև անգամ գրաշար ծերունի Միխօն, որ իր ամբողջ ռոճիկը պիտի գինետուն տանի, նա էլ է ժպտում:

Իսկ ներքևում, ստորին յարկում, տպագրական մեքենան էլ կարծես աւելի ժիր է դրդում, և աւելի զիլ է հնչում տպիչ Գասպարի երգը:

«Զայնը հնչեց էրգըումի հայոց լեռներէն, հայոց լեռներէն...»
Զարմանալի տղայ է Գասպարը:

Այն օրից ի վեր, ինչ հայրը բերել, աւել է տպարան, նրա քաղցր ձայնը լցնում է բոլոր անկիւնները: Տպարանի տէրը կամեցել էր արգելել որ չերգի, բայց գրաշարները մէջ էին մտել ու համոզել, թէ իրենց չի խանգարում:

Գասպարը երգում էր անվերջ, մէկ երգը միւսի ետևից, երգում էր միշտ մինչև վերջին տունը, առանց մի տող բաց թողնելու: Կամ սկսում էր շլացնել, և այն ժամանակ կարծես մի կախարդական սրինգ

յայտնի չէ թէ որտեղից ներս պըրծած, մեքենայի անիւների մէջ թաք կացած, նրա չըխկչըխկոցին էր փաթաթւում և ուրախ ձայնակցում...

Երբեմն այդ երգը հնչում էր տխուր, կարօտով տանում էր այն երջանիկ աշխարհը, ուր գլխից վեր փուլում է ոչ թէ մռայլ, սևացած առաստաղը, այլ խոր, կապուտակ, պայծառ երկինքը. աչքերի առջև ոչ թէ մըտած, հաստ պատերն են ցցւած, այլ ձգւում են սարեր, սարեր, առաւօտեան մէզի տակից յանկարծ խնդացող սարեր...

Երբեմն էլ այդ երգը փոխւում էր պարերգի.

«Օյ, նազանում, նազանում,
գիւլ նազանում, նազանում»:

Այդ ժամանակ գրաշարները յանկարծ մնչւում էին, և շարունակելով իրենց աշխատանքը՝ գլուխները երգի ելեէջների հետ թափ էին տալիս:

— Բիւլբուլ է, — շնչում էր գմայլած գրաշար Միխօն, բոլոր գաւակներից, մերձաւորներից զրկւած, աշխարհիս երեսին մենակ, չոր մնացած Միխօն, — բիւլբուլ է:

Ամեն առաւօտ, թշերը կարմրած, ժպտուն աչքերով, գլխարկը ծոծրակին քաշած, երեսը մաքուր լւացած, Գասպարը ուղղակի փողոցից ներս էր վազում գրաշարանոցը. մէկ շարքից միւսին անցնելով, աջ ու ձախ ողջունելով՝ «Բարի լոյս, քեռի Յակոբ, բարի լոյս,

Միմօն բիձա. էյ, ընկեր Կարապետ, գալուստդ բարի», և առանց պատասխանի սպասելով շտապում էր կանգնում ծերունի Միխօի առջև:

— Բարի աշողում, Միխօ ապէր, էս գիշեր հնց էիր, կոնակդ հօ էս օր էլ չի ցաւում:

— Չէ, չէ, Գասպար ջան, էսօր լաւ եմ, լաւ. շատ ապրես, աչքիս լոյս,— և Միխօի ճակատի խոր կնճիռները հարթւում էին և արինահակլած աչքերում փայլում էր հայրական գգւանքը:

Իր կոշտ ձեռքը մեկնում էր Գասպարին ու սեղմում նրա փոքրիկ թաթը:

Գասպարը իջնում էր ցած:

— Բարի լոյս, Սօնա բաջի,— կանչում էր նա գեղեցիկ տպագրական մեքենային:— Հանգստացար, հա՛, իմ Նազան:

Ու մօտենալով սկսում էր քնքշութեամբ շոյել մեքենայի մեծ անիւր, կողքերը, յետոյ գցում էր գոգնոցը, առնում էր ձէթի ամանը ու ձէթ ածում մեքենայի բոլոր ծակոտիկները, որ մեքենան փափուկ, անաղմուկ բանի:

— Պառել ես, Սօնա բաջի, պառել, պասդ չես ուզում կոտրես... Նազ ու տուզով ես ժաժ գալիս: Շուռ արի, շուռ արի, տեսնեմ:

Մեքենապետը քմծիծաղ տալով ահանջ էր դնում իր աշկերտի այս շատախօսութեանը ու շարժւածքը պարփակում, որ մեքենայի տախտակի վրա թողնի, սարքի: Գասպարը անհամբեր սպասում էր թէ երբ պիտի գայ իր հերթը, մեքենային թուղթ տալու ժամանակը: Վերջապէս երբ մեքենան պատրաստ էր լինում, Գասպարը կանգնում էր բարձր պատանդանի վրա ու սկսում էր թերթը թերթի ետևից հասցնել, դարսել մեծ թմբուկի վրա: Մեքենայի մեծ անիւր հետզհետէ աւելի արագ էր պտտւում, թմբուկը աւելի շտապով էր թերթերը փախցնում, շարժւածքը կրող տախտակը աւելի ոգևորւած էր գնում գալիս, և հետզհետէ աւելի ոգևորւած էր հնչում Գասպարի առաւօտեան երգը:

«Սօնա բաջին վագում է, վագում է,

թուղթը թղթին դարսում է, դարսում է:

Աստուած մի արասցէ, եթէ գրաշարներից մէկը նրա ջգրու մի վատ բան ասէր մեքենայի մասին... Գասպարը պարծենում էր, որ ամբողջ տպարանը իր մեքենայով է ապրում:

Բ.

Այս առաւօտ առանձնապէս ախորժելի էր թէ մեքենայի դղրդիւնը և թէ Գասպարի այդ երգը: Ծերունի Միխօն, չը գիտեմ ինչու,

երբեմն յանկարծ ժպտում էր ու փսփսում. «Ապրես, շատ ապրես»:

Եւ այդ փսփսուկին ամեն անգամ պատասխանում էր կողքին կանգնած աշկերտ Պաւլէի չար փնթփնթոցը.

— Ձռում է... զռում է... հնց է զռում:

Վերջապէս ծերունի Միխօն էլ չը համբերեց ու կանչեց.

— Սո՛ւս, փուճ կենդանի, ձէնդ:

Պաւլէն լռեց, բայց նրա թշերի ծայրերը մի ըոպէ կարմրեցին և կարծես աւելի դուրս ցցեցին նիհար ու դեղնած դէմքի վրա:

Միայն մի քանի ըոպէից յետոյ նա կամացուկ արտասանեց.

— Ամեն մէկը վրէս բղաւում է, ձեր ճորտն եմ, ի՞նչ է:

— Հը՛, հը՛, իծաներդ հաւաքւում են, հա՛,— կանչեց նորից ծերունի Միխօն:— Հէրդ էսօր երևի քիչ է դնքսել...

— Չէ, քոյրը անհաց տանից դուրս արաւ,— մէջ մտաւ միւս կողմից աշկերտ Մօսին, որ Պաւլէի հարևանն էր:— Դրանց տանը ամբողջ օրը կռիւ է:

Պաւլէն բան չը պատասխանեց. նրա կատաղած աչքերը ուղղեցին Մօսիի կողմը, կարծես ողջ-ողջ կուլ տալ էին ուզում:

Ներքեից, մեքենայի բաժանմունքից լսւում էր Գասպարի երգը.

«Ալագեազ բարձր սար է, վայ լէ լէ...»

Շուրը հիւանդի դեղ է, վայ լէ լէ...»

— Մի քիչ էլ է Գասպարի նման լինէիր,— նկատեց ծերունի Միխօն:

— Հա՛, Գասպարին հացի վրա քսեցէք ու կերէք:

— Լպստած, լպստած մի խօսի: Աւելի լաւ է գնա, հինգ հատ տանը վեցի գլխատառ Ո բեր:

Պաւլէն դժկամակութեամբ թողեց իր գործը ու գնաց տառերը բերելու: Նա այսօր սովորականից աւելի մոռալ էր ու չարացած: Կարծես ջգրու, տպարանումն էլ այդ առաւօտ յանձնել էին նրան ցրւածք անել, մինչդեռ նա իրեն արդէն կատարեալ գրաշար էր համարում: Յրւածքը յանձնւում է առհասարակ նոր մանող աշկերտներին և համարւում է ամենահասարակ աշխատանք:

Նա տառերը բերաւ, արհամարհանքով շարտեց ծերունի Միխօի առջև:

— Թամբալ,— աղաղակեց նրա վրա վարպետը:

— Թամբալը դուք էք,— փնթփնթում էր Պաւլէն:— Մէկ էս բեր, մէկ էս բեր: Արիւններս ծծեցիք, ծծեցիք...

— Այ, քեզ էստեղ բերողին ի՞նչ ասեմ, հա,— բարկացաւ ծերունի Միխօն:

—Տանը դրան միշտ «ժանգ» են ասում,—նկատեց կրկին աշկերտ Մօսին, որ հէնց այդ ժամանակ կապած երեսներն էր տանում սրբագրութիւնը հանելու:

Պաւլէն էլ չը համբերեց ու այնպէս հրեց Մօսին, որ ամբողջ շարւածքը նրա ձեռքից դուրս պրծաւ, յատակին թափւեց:

Մի ծանր ապտակ իջաւ Պաւլէի վզակովին, մի ուրիշն էլ թշին: Ամբողջ գրաշարանոցը գլխին հաւաքւեց: Տպարանատէրն էլ երեաց:

—Ի՞նչ է ի՞նչ է... Ո՞վ թափեց:

—Պաւլէն, Պաւլէն,—ձայն տւին ամեն կողմից:

—Լաւ, լաւ, գնացէք, ձեր գործը շարունակեցէք, դրա հախիցը ես կը գամ: Էս ըսպէիս թափւածքը հաւաքի ու մինչև ամբողջը չը ցրւես, տուն չես գնայ:

Պաւլէն լուռ ու մունջ անշարժ կանգնած էր. նրա աչքերում կատաղութեան բոց էր վառւում, բարակ շրթունքները կրծոտում էր, բռունցքները սեղմում, բաց անում:

Իսկ ներքեից, մեքենայի բաժանմունքից հասնում էր տպիչ Գասպարի ձայնը.

«Ամպել է՝ թօն չի գալի,
մթնել է՝ տուն չի գալի,
վայ լէ, լէ, լէ-լէ ջան.
վայ լժ, լժ, լո-լո ջան»:

Գ.

Վերջապէս հասաւ ռոճիկ բաժանելու ըսպէն: Բոլոր բանւորները գրաշարանոցից, մեքենայական բաժանմունքից հաւաքւել էին գրասենեակը, շրջապատել սեղանը, փողերն էին ստանում: Գասպարը կատակներ էր անում մէկի միւսի հետ: Պաւլէն պատին կրթնած՝ մրդտած մատներով ամուր տրորում էր իր քունքը:

Մէկ էլ դուռը լայն բացւեց, փողոցից թարմ օդի հետ ներս պրծաւ օդիի սոսկալի հոտը:

Շեմքին երեաց Պաւլէի հայրը՝ հարբած, գզգզւած, վերարկուն

թւին գցած, անկարգ գդակը ծոծրակին, մէկ ոտի գուլպան ցած ընկած:

—Եկել եմ, եկել...—աղաղակեց նա,—խաղէյինը շէն կենայ, շէն, հայ-հայ...

Ու տարուբերելով մօտեցաւ տպարանատիրոջ սեղանին, բռունցքը այնպէս խփեց տախտակին, որ վրայի թանաքամանը, մանր իրերն ու հաշւեմատեանները վեր թռան:

—Աղա ջան, դու շատ ապրես, եկել եմ, եկել:

Բոլորն էլ ծիծաղեցին: Ամեն ռոճիկ ստանալու օրը նա ճշտութեամբ երևում էր գրասենեակում և ստանում Պաւլէի վաստակը: Մի ժամանակ հին տպարաններից մէկում մեքենայի անիւը պատեցնող էր եղել, բայց այն օրւանից, երբ գրեթէ ամեն տեղ շարժիչներով կամ ելեքտրականութեամբ էին սկսել մեքենաները բանեցնել, նա զրկւել էր պաշտօնից և կնոջ մահից յետոյ՝ հարբեցողութեան էր գլուխը տուել: Երբ ձեռքի փողը վերջանում էր, փողոցէ փողոց ման գալով՝ սրանից նրանից գրոշներ էր խնդրում, զինեաները մտնում, հարբում:

—Հեռու, մի քիչ հեռու,—կանչեց տպարանատէրը, շտապելով նրա առաջը դնել Պաւլէի ռոճիկը:—Վեր առ, գլխիցս ռազ եղիր:

—Բեր, բեր, էտ պէտլածները, դրանց հոգուն մեռնեմ,—ասում էր հարբածը՝ մէկ-մէկ վերցնելով արծաթէ մանէթանոցները:—Էլի բեր, էստեղ չորս է, չորս...

—Երկուսը հանում ենք. էսօր հինգ երես շարւածք է թափել. նորից պիտի շարել տանք:

—Ո՞նց թէ թափել է... Ո՞նց թէ թափել է... Ո՞նց թէ համարձակւել է... Ես նրա հոգին...

Եւ երկու բռունցքները բարձրացրած, աչքերը արիւնով լցւած, հայրը դիմեց Պաւլէի վրա, որը կծկւած սպասում էր հարւածին: Եթէ բանւորները մէջ չը մտնէին, նա անպատճառ տեղն ու տեղը կը սպանէր տղին:

—Շարւածքն ես թափում, հա՛, սատանի ճո՛ւտ, հացս ես կտրում, հա՛... հայհոյում էր նա:

Բանւորները հրելով հրելով հազիւ հազ կարողացան փողոց դուրս հանել նրան: Դեռ երկար ժամանակ՝ մայթի վրա կանգնած, նա ըսպառնում էր թէ խաղէյինին, թէ Պաւլէին և թէ իրեն վռնդող բանւորներին:

Գասպարը շուռ եկաւ Պաւլէին մօտենալու համար, բայց Պաւլէն արդէն չը կար, անհետացել էր ետևի դռնով:

Յաջորդ օրը Պաւլէն տպարան չեկաւ: «Երեւի հայրը այնքան ծեծել է, որ տեղից շարժել չի կարողանում», — վճռեցին գրաշարները: Կէսօրից յետոյ Գասպարը տուն էր վազում ճաշի, որ երեկոյեան ժամը 7-ին նորից գայ՝ իր հերթին բանի մինչև ժամը 10-ը լրագիրը տպելու համար. նա հէնց տպարանի դիմացը, անկիւնի ետևում, նկատեց Պաւլէին: Պատին կպած և մի մեծ քար ձեռքին՝ տպարանի ապակիներին էր նայում:

Գասպարը իսկոյն հասկացաւ նրա միտքը:

— Էստեղ ի՞նչ ես շինում. էսօր ինչո՞ւ չեկար:

— Ես էլ եկողը չեմ, տուն էլ գնացողը չեմ:

Այստեղ միայն Գասպարը նկատեց որ նրա շորերը կեղտոտ են. երեւի գիշերը դուրան էր անցկացրել:

— Արիւնս ծծեցին, ծծեցին: Ձէ, էն բանը բերեմ նրանց գըլխին որ...

Ու քարը ձեռքից բաց թողնելով, Պաւլէն արագ հեռացաւ պատի տակից և խառնեց անցնող ամբոխի հետ:

— Երնէկ իմանամ ի՞նչ է ուզում անի, — ասաւ ինքն իրեն Գասպարը:

Երբ մթնեց, նա մի կէս ժամ առաջ եկաւ տպարան: Բակը մըտնելիս նրան այնպէս թւաց, թէ մի սուեր թաք կացաւ դարպասի ետևը: «Չը լինի թէ Պաւլէն է», մտածեց նա:

— Բարի իրիկուն, Սարգիս ապէր, — ասաւ նա տպարանի պահապան ծառային, որ աղօտ լամպի լուսով աւելում էր մեքենայի բաժանմունքի ջրած յատակը: — Բարի իրիկուն, Սօնա բաջի:

Մի ծանրութիւն ճնշում էր Գասպարի սիրտը: Սուս ու փուս բարձրացաւ մեքենայի պատանդանի վրայ, շոյեց թմբուկը, արմունկը կրթնեց վերի տախտակին և խորը մտածմունքի մէջ ընկաւ:

Նա մտածում էր Պաւլէի մասին: Ինչո՞ւ Պաւլէն երբեք չի ժրպտում, ինչո՞ւ երեսը միշտ այնպէս չար է. մի՞թէ հիմա տանը չէ:

Մինչև անգամ մեքենապետը նկատեց Գասպարի լրջութիւնը:

— Հը, ի՞նչ է պատահել. ինչո՞ւ չես երգում: Յոգնե՞լ ես:

— Ոչինչ, — պատասխանեց աշկերտը և սկսեց լուսաւորել լրագրի շարժաժքը, որ մեքենապետը սարքում էր երկաթի տախտակի վրա:

Վերջապէս շարժաժքը սարքւած էր. խոր լուրթեան մէջ լսեց մեքենայի ծանր գնալ-գալը: Գասպարը կանգնեց իր տեղը, պատ-

ւանդանի վրա և սկսեց թուղթ հասցնել: Վարպետը մի քիչ կացաւ ու համոզւելով, որ ամեն ինչ կարգին է, իր սովորութեան համեմատ բարձրացաւ վերև՝ գրաշարանոց, հերթապահ գրաշարի հետ գրոյց անելու:

Գասպարը ֆուս մենակ ու ականջ էր դնում մեքենայի չըխկչըխկոցին. նրան թւում էր թէ Սօնա բաջին տխուր կրկնում էր.

— Ի՞նչ ծանր է, ի՞նչ ծանր է...

Մէկ էլ կամացուկ դրսի դուռը բացւեց ու ներս մտաւ Պաւլէն: Նա բռնած ունէր մի անագին կտոր երկաթ, որ միշտ ընկած էր լինում տպարանի բակում. և արագ մօտենալով մեքենային ուզում էր գցի հէնց տախտակի վրա, ատամնաւոր անիւների տակ ու փշրի ամբողջ մեքենան:

Մի ակնթարթում Գասպարը վայր թռաւ պատանդանից ու առաջ քան Պաւլէն կարողանար իր մտադրութիւնը կատարել, բռնեց երկաթի ծայրից և սոսկալի ուժով քաշեց, նետեց մի կողմը: Այն ժամանակ Պաւլէն յարձակւեց նրա վրա, որ նրան գցի ելեքտրականութեամբ ինքն իրեն շարժող մեքենայի տակ:

Բայց Գասպարը շատ աւելի ուժեղ էր. նա գլորեց Պաւլէին ու վրան պառկեց:

— Դու... դու... ուզում էիր... մաշինէս...

— Մաշինէդ էլ, դու էլ, բոլորդ էլ... ասում եմ ձեզ... արիւնս ծծեցիք, արիւնս:

— Ո՞վ է ծծում, մաշինէս:

— Գրաշարները, խաղէյիւնը, հայրս... Թո՛ղ, ասում եմ քեզ, թող, թէ չէ կը կծեմ:

— Կծի, բայց չեմ թողնի քեզ. գժւել ես, մաշինէս քեզ ի՞նչ է արել:

— Նա է էս դժոխքը պահում, նա:

— Խիղճդ կորցրել ես, Պաւլէ: Բոլոր բանւորները հօ անբախտացրիր, այ տղայ:

— Թո՛ղ, թո՛ղ, կերթամ, կերթամ, էլ չեմ գայ: Ջուրը կընկնեմ:

Գասպարը յանկարծ նստեցրեց Պաւլէին ու՝ նրան ամուր գրկած՝ բացականչեց.

— Ի՞նչ ես ասում, խեղճ Պաւլէ: Դու հիւանդ ես. խելքի եկ:

— Թո՛ղ, կերթամ, էլ չեմ գայ... չեմ գայ:

— Ձեմ թողնի: Երեւի սոված ես. քեզ էսօր էլ ծեծեցին, հա՛, — հար-

ցրեց Գասպարը այնպիսի կարեկցութեամբ, որ Պաւլէն էլ չը դիմացաւ ու սկսեց հեկեկալ, շարունակ կրկնելով.

— Թող... ասում եմ... թող:

— Հանգստացի, հանգստացի, — մեղմութեամբ և գգւանքով ասում էր Գասպարը, իսկ մեքենան գրնում էր գալիս ու նոյնպէս շրնջում.

— Հանգստացի, հանգստացի...

Ոչ ոք չիմացաւ թէ ինչ կատարեց այդ գիշեր ստորին յարկում, մեքենայի բաժանմունքում: Առաւօտեան վարպետ Միխօն շատ զարմացաւ, երբ տեսաւ որ Պաւլէն իրենից առաջ եկել գործի է կանգնել, զարմացաւ նոյնպէս, թէ ինչու Գասպարն ու Պաւլէն այդ օրը առանձին սիրով իրար բարեկեցին:

Բայց աւելի զարմացաւ ծերունին, երբ լսեց թէ ինչպէս իր կողքին «ժանգ» Պաւլէն կամացուկ կրկնում էր ներքեից հասնող երգի եղանակը.

«Սօնա բաջին վազում է, վազում է,
թուղթը թղթին դարսում է, դարսում է...»

68. Լոռեցի Սաքօն

ա.

Խոր ձորի միջին ահա մի տընակ.
այնտեղ այս գիշեր Սաքօն է մենակ:
Հովիւ է Սաքօն, ունի մի ընկեր.
սատանի նման, նա՛ էլ այս գիշեր
զնացել է տուն,
Ու Սաքօն անքուն՝
Թաց տրեխները հանել է քերել,

գուլպան բուխարու վրա կախ արել
ու թինկը տւել, մեն մենակ թթւել:
Բուխարու կողքին լուռ թինկը տւած
մտածում է նա... Ու մին էլ, յանկարծ,
միտն եկան տատի զըրոյցները հին...
Միտն եկան, ու մեր Սաքօն ակամայ
սկսաւ մտածել չարքերի վրա,
թէ ինչպէս ուրախ, խմբով, միասին,
ծուռը ոտներով, գիշերւայ կէսին,
թուրքերի կանանց կերպարանք առած,
երևում են միշտ միայնակ մարդկանց...

բ.

Սրբնթաց պախըն՝ թէ գայլ գիշատիչ՝
շեշտակի անցաւ փարախի մօտով,
այծեամբ յանկարծ մօտակայ ժայռից
անդունդը մի քար զըլորեց ոտով,
գիշերւայ հովից տերևն էր դողում,
երկչոտ մուկիկը վազեց անկիւնում,
թէ ոչխարների թոյլ մընջոցն էր այն,
Սաքօն թըւաց, թէ մի ոտնաձայն
եկաւ ու կանգնեց փարախի վրա,
կանգնեց ու լրոնց... Ականջ դըրաւ նա...
«Ո՞վ հող թափեց բուխուրակից...
էն ո՞վ նայեց լիսածակից...
էս ո՞վ կըտրից անցաւ թեթև,
շունչ է քաշում դըրան ետև...
Ո՞վ ես, էհէ... Ի՞նչ ես անում,
Ի՞նչ ես լուել, ձէն չես հանում...»
Պատասխան չը կայ. լըռութեան միջում
Ձորագետն է խուլ մըրափած վըշշում:
«Հա՛, իմացայ, Գէւօն կըլնի.
Իմ շան ահից ո՞վ սիրտ կանի...
Վախեցնում է, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...
Գէւօ՛, Գէւօ՛...» — Ձէն-ձուն չը կայ:
Եւ ո՞վ կը լինի զարթուն այս ժամին...
քընած է աշխարհ, քընած է քամին:

Գ.

Աչքերը հանգչող կրքակին յառած՝
ծանրը է շրնչում հովիւն ահ առած,
ու վայրի հոգին լեռնական մարդու
ալեկոծում է կասկածն ահարկու:
«Չէ, քամին էր էն... էն գայլի շլաք...
էն աստղեր էին աչքերի տեղակ,
որ լիսածակից ներս էին ընկել...»
Ուզում է վերեւ մըտիկ տայ մէկ էլ՝

ու սիրտ չի անում:

Ականջ է դնում...

Գալիս են կրքին, թեթեւ, կամացուկ,
դրոնն ետեւից փրսփրսում ծածուկ...

«Էստեղ է նա,

հա, հա, հա, հա,

տես-տես, տես-տես,

նայի էնպէս,

մըտիկ արա,

հա, հա, հա, հա...»

Սաքօն շարժւեց փըշաքաղած,
դէպի շեմքը նայեց, դողաց...
Շրըրխկ... յանկարծ դուռը բացւեց,
թուրք կանանցով տունը լեցւեց,
տունը լեցւեց թուրք կանանցով,
ճիչ-գոռոցով, հըրհըռոցով...

—Սաքօ, Սաքօ մեզ մօտ արի,

արի մեզ մօտ հարսանիք,

տես, ի՞նչ ուրախ պար ենք գալի,

սիրուն, ջահէլ հարսն-աղջիկ:

—Ինձ մօտ արի՝ ձըւածեղ անեմ...

—Ինձ մօտ արի՝ բըլիթ տամ...

—Ես քո հօքիրն...—Ես քո նանն եմ...

—Ես էլ ազիզ բարեկամ...

—Սաքօ, Սաքօ, մեզ մօտ արի,

էս աղջիկը տես ի՞նչ լաւն ա...

տես՝ ի՞նչ ուրախ պար ենք գալի,
տարանի նա, տարան նա նա...

Դ.

Ահռելի ձոր է: Մի կլոր լուսին
նայում է գաղտուկ, թաքչում ամպերում:
էն մութ, ահաւոր գիշերւայ կէսին
վազում է Սաքօն լուռու ձորերում:
Չարքերը ընկած նրա ետեւից,
հերարձակ խմբով, ճիչ-աղաղակով՝
հասնում են մէջքին, բըռնում են թևից,
զարկում են, զարկում օձի մըտրակով.
ճըչում են, կանչում քաջքերը կայտառ,
վազում է, վազում Սաքօն խելագար...

69. Պայքիւն հանքում

ա.

Ես բանում էի հանքի խորքում. գործիքովս քանդում էի ապա-
ռաժը: Ընկերս ծալապատիկ նստած ճրագը ձեռքին լոյս էր անում:

Յանկարծ մեր ականջին հասաւ մի խուլ հեռաւոր դղրդիւն:

—Ի՞նչ էր,— բացականչեց ընկերս, ոտի կանգնելով վախեցած:

Մեր մօտից մի մարդ անցաւ վազէվազ. նա հեռւմ էր:

—Ի՞նչ էք կանգնել անշարժ,— գոչեց նա առանց կանգ առնելու.—

չը չսեցիք... գազի պայթումը... Շուտ փախէք դուրս:

Եւ անհետացաւ: Նոյն վայրկեանին մեր ճրագները հանգան
և մենք թաղւեցինք թանձր խաւարի մէջ: Օդը սաստիկ խեղդող դառաւ:

Գլխապատառ վազում ենք, սայթաքելով ամեն մի քայլափոխին:

Բայց ուր ենք վազում: Մեր աջ ու ձախից ձգւում են անհա-
շիւ ոլորուն անցքեր, գալերիներ, որոնք նոյնպէս թաղւած են խա-
ւարի մէջ. նրանց վրա գտնւում է նոյն տեսակ մութ գալերիների
մի ուրիշ շարք, ապա երրորդը, չորրորդը: Ի՞նչպէս գտնենք մեր ճա-
նապարհը այդ ահագին լաբիրինտոսի մէջ, այս սոսկալի ստորերկրեայ
աշխարհում, երբ զրկւել էինք մեր անբաժան ընկեր՝ լապտերի լոյ-
սից: Սովորական ժամանակ այդտեղ դէս ու դէնից լուսաւոր կէտեր

են երևում, բանւորները լապտերները: Իսկ այժմ... Մարել են մեր այդ կենսատու աստղիկները, իրենց հետը տանելով մեր կեանքն ու մեր յոյսերը:

Վազում ենք սակայն: Յանկարծ մեր առաջ թանձր ծուխի մի պատ է բարձրանում: Մռայլ, դարձելի հոտ ունեցող խաւարը պատել է մեզ չորս կողմից, այրում է մեր դէմքերը: Գլուխս պտոյտ է գալիս: Խեղդւելու վրա ենք: Եւ խելագարի պէս ետ ենք վազում այս դժոխքից:

Բայց ուր էլ որ գնում ենք, այդ անիծած գազերը անանցանելի պատնէշի նման մեր ճանապարհը կտրում են ու ետ հրում:

Միևնոյն տեղում չենք կարողանում մնալ, դէս ու դէն ենք նետւում, շրջում, պտտւում այդ մութը հանքում, որը չի ուզում մեզ բաց թողնի ու պինդ բռնած պահում է մեզ իր մռայլ ճիրաններում:

Բ.

Բոլորովին յոգնած և յոյսս կտրած՝ ես մեքենաբար ձեռքս տանում եմ գրպանս:

Ի՞նչ կայ այնտեղ. ժամացոյցս. մի հասարակ պարզ ժամացոյց, ժանգոտած ու մաշւած, որի վրա հանքը մի անջնջելի դրոշմ է դրել:

Բայց զարմանալի է. այդ ժամացոյցը այժմ ինձ վրայ մի տարօրինակ տպաւորութիւն է անում:

Նա միակն է այս քառսի մէջ, որ մի կանոնաւոր, խելացի բան է ներկայացնում: Նա մեզ միացնում է ամբողջ աշխարհի հետ: Նրա չըխկչըխկոցը զարմանալի կերպով ինձ հանգստացնում է ու սիրտ է տալիս: Նա կենդանի է, նա խօսում է: Կարծես ասում է ինձ. «Պինդ կաց, սիրելիս, խելքդ մի կորցնի. աշխատի. աշխատի յարատե և կանոնաւոր, և կը փրկես...»

Ախ այդ բարեբար չըխկչըխկոցը:

Ի՞նչքան նա սփոփել է մեզ բոլորիս մեր այդ օրերի գերեզմանային դաժան կեանքի ժամանակ, երբ մենք սաստիկ սովի, ծարաւի ու յոգնածութեան ազդեցութեան տակ կատարեալ յուսահատութեան էինք հասնում: Մեզնից ամեն մէկը վերցնում էր նրան, շոյում, փայփայում, ականջին դնում, լսում ու անվերջ լսում, և չէր ուզում բնաւ բաժանւի: Կատարեալ երեխայ էինք դարձել:

Ես շուտ-շուտ ժամացոյցս լարում էի, որ չը կանգնի:

Գ.

Ժամացոյցիս չըխկչըխկոցը վերադարձրեց ինձ սառնասրտութիւնս:

— Ձէ, պէտք չէր որ յուսահատւեմ,— ասի ինքս ինձ:

Ընկերներս անշարժ պառկած էին յուսահատ: Վճռեցի յոյսի մի նշոյլ վառեմ նրանց սրտում և ստիպեմ շարժւելու:

— Լսեցի՞ք, ընկերներ, մեզ կանչում են. հանքը զարկում են,— գոչեցի ես:

«Հանքը զարկում են»։ Ի՞նչ գրաւիչ խօսքեր մեզ պէս կորած, կեանքից կտրւած մարդոց համար:

Դա նշանակում էր, որ այնտեղ, վերևում, ուր որ փայլուն արեգակը շոյում է երկիրը իր տաք ոսկեգօծ ճառագայթներով, այնտեղ արդէն մտածել են մեր մասին և ամեն ջանք գործ են դնում մեզ ազատելու:

«Հանքը զարկում են»։ սա մի ձայն է, որ երաժշտութիւնիցն էլ քաղցր է, որ իջնում է վերևից պահապան հրեշտակի նման մեր յոյսերը վառ պահելու և յորդորելու, որ մենք համբերութեամբ տանենք մեր բոլոր նեղութիւնները, մինչև որ մեր փրկիչները գան հասնեն մեզ:

Հանքը զարկելը հաղորդակցութեան մի միջոց է, իր տեսակի մի հեռախօս, ի հարկէ շատ աւելի պարզ ու հասարակ. նրա միջոցով հանքահանները իմաց են տալիս իրար, երբ մէկի հետ դժբախտութիւն է պատահում, զարկելով այդ նպատակով շինւած խողովակը, որ իրար է միացնում գալերիները: Նոյն բանն են անում վերևի յարկից՝ վտանգւածների մասին տեղեկութիւն ստանալու համար:

Եւ տեսէք, ի՞նչ տարօրինակ բան է մարդու երևակայութիւնը: Այդ ձայնը, որ գոյութիւն չունէր, նրանք բոլորն էլ պարզ լսում էին: Արագ ոտի թռան, և նորից ճանապարհ ընկանք:

Գ.

Գնում ենք անվերջ նեղ անցքերով, բարձրանում ենք, իջնում, մազլցում, սահում:

Դալերի վերի մասում մի ինչ որ պատնէշի ենք հանդիպում, ձեռքերով շօշափում ենք և ամբողջ մարմնով ցնցւում: Դա դիակների մի ամբողջ դէպ է՝ կուտակւած և դէս ու դէն ցրւած:

Դիակները դեռ սառած չեն: Պարզ էր, որ մեր գաղուց քիչ առաջ էին մտել իրենց յաւիտենական բունը: Խեղճեր. երևի նրանց

բանելու տեղը շատ մօտիկ է եղել պայթուածի տեղից և մեզանից շուտ

են ենթարկւել վատ զագերի ազդեցութեանը: «Անշուշտ մեզ էլ նոյն վիճակն է սպասում մօտ ապագայում», — մտածում եմ ես և դարձեալ ցնցւում:

Շտապով թողնում ենք այդ սոսկալի վայրը և գնում... անվերջ գնում:

Ոտներս տանում են ինձ բոլորովին մեքենաբար. էլ չը գիտեմ թէ ճրտեղ ենք գտնւում մենք, ռւր ենք գնում: Մտքերըս չեմ կարողանում կենտրոնացնել մեր դրութեան վրա, որ որոշեմ անելիքս: Շարունակ մտածում եմ իմ սիրելիների մասին. արդեօք բախտ կունենամ նրանց նորից տեսնելու: Ինչքան լաց է լինում երեկ կինս՝ փոքրիկիս գրկած, ինձ անշուշտ կորած համարելով:

Բոլորս լուռ ենք, ախուր

մտածմունքների մէջ խորասուզւած:

Յանկարծ մեր առաջ մի բան է շարժւում մթութեան մէջ: Եւ լսում է մի ձայն, մի մարդկային ձայն, որի մէջ մի անսահման ուրախութիւն էր հնչում:

— Ահա, ահա, գալիս են մեզ ազատելու:

Այդ մի ձայնից յետոյ լսում է երկրորդը, երրորդը: Նրանք հինգ հոգի էին: Տեղներիցը վեր են կենում և վազում դէպի մեզ:

Մթութեան մէջ վնասւում ենք իրար, ձեռներս պարզած, աչքաւազուկ խաղացող երեխաների նման: Տալիս ենք մեր անունները և յայտնում որ մենք էլ նրանց նման հանքի դժբախտ բանտարկեալներ ենք: Դժւար է նկարագրել խեղճերի յուսախաբութիւնը...

Առաջարկեցինք, որ մեզ միանան ու գնանք միասին հանքի ելքը փնտռելու: Եւ գտանք... Քսան օր դետնի տակ խաւարի մէջ անտանելի տառապելուց յետոյ ելքը գտանք:

70. Գիշեր

Սիրուն պատկեր. պարզ գիշեր էր.
և օդեղէն ովկիանում
փայլում էին անթիւ աստղեր.
Ինչ ուրախ էր սիրտս զարկում:

Հագարաւոր ծաղիկներ վառ
անուշութիւն էին բուրում,
ցօղի համբոյրը կենսաբար
բնութիւնն էր զովացնում:

Եւ ես անխռով երգում էի,
ու իմ երգս խիստ մաքուր էր.
ազատութիւն էի երգում,
հայրենիքի կարօտն ու սէր:

71. Թշնամիները

ա.

Ճակատամարտը վերջացաւ: Հեռւում դեռ լսում էր թնդանօթների դղրդիւնը և յաղթանակող զօրքերի համազարկերն ու փողերը: Կռի դաշտում կոտորւած սայլերի թափթփած հրացանների, փշրւած սրերի, քանդւած չափարների մէջ ընկած էին սպանւածների կոյտեր, մարդկանց ու ձիերի դիակներ, ալանդակւած, յօշոտւած. այդ կոյտերի միջից տեղ-տեղ լսում էր վիրաւորների խոր հառաչանքները:

Մի չորացած առւի եզերքին, խիտ եղինջի մէջ, իրարից ոչ հեռու պառկած էին երկու զինուոր, երկուսն էլ ծանր վիրաւորւած:

Նրանց համազգեստները տարբեր էին: Մի քանի ժամ առաջ դեռ կատաղի թշնամիներ էին, իրար դէմ կանգնած, պատրաստ սկիներով միմեանց խողխողելու, իսկ այժմ...

Այժմ լուռ նայում էին իրար և այնպէս ուզում էին խօսեն, գոնէ մի բան ասեն, բայց ափսոս որ իրար լեզուն չէին հասկանում: Յանկարծ աւելի երիտասարդը դժւարութեամբ մի երկու քայլ հաղիւ

սողեսող տալով մօտեցաւ իր թշնամուն և մեկնեց նրան իր գինու սրահը. յետոյ էլ աշխատում էր թաշկինակով կտրի նրա վերքից հոսող արիւնը: Բայց ոչինչ դուրս չեկաւ, միայն ինքը աւելի թուլացաւ ու պառկեց: Երբեմն մէկը, երբեմն միւսը ճիգ էին թափում վեր բարձրանալու մի քիչ՝ թևի վրա, օգնութեան էին կանչում, բայց նրանց կանչերին մօտերքից պատասխան էր տալիս միմիայն փորը ճղած մի ձիու աղեկտուր խրխինջը:

Բ.

Վերջապէս երիտասարդը յոգնած և թուլացած քուն մտաւ:

Վրա հասաւ պարզըկայ գիշերը. ցուրտ քամին գալիս փչում էր հեռաւոր լեռներից: Կուրի դաշտում աւելի ու աւելի նւաղում էին հառաչանքները. վիրաւոր ձին էլ չէր խրխինջում...

Կէս գիշերին աւելի տարօք վիրաւորը կրկին մի փորձ արաւ նրստելու, բայց իզուր. արդէն բոլորովին արիւնաքամ էր եղել: Մահեան սառնութիւնը սկսել էր պատել նրա անդամները...

Աչքը գցեց իր հարեանի վրա: Երիտասարդ վիրաւորը քնած էր խորը և մի տեսակ ակամայ կուշ էր եկել գիշերւայ կտրող ցրտից:

— Պիտի սառչի, — անցաւ հասակաւորի մտքովը. — անպատճառ պիտի սառչի խեղճը. ինչպէս էլ երիտասարդ է...

Երբ արշալոյսի դէմ վիրաւորներին հաւաքող խումբը մօտեցաւ նրանց, երիտասարդը զարթեց, ուզեց բարձրանայ, բայց զարմացաւ որ իր վրա մի վերարկու կար գցած:

Նայեց շուրջը. նայեց հարեանին: Հարեանը մեռած էր և պառկած առանց վերարկուի. նրա վերարկուն էր իր վրա...

Տէր Աստուած, ինչ չարչարանք պէտք է կրած լինէր այդ հոգեվարքի մէջ արիւնաքամ եղող մարդը, մինչև որ վերարկուն հանել կարողանար ու ծածկէր մօտը պառկած վիրաւորի վրա:

Երբ երիտասարդին բարձրացնում էին որ տանեն, նա խորին յուզումով ու երախտագիտութեամբ նայում էր իր «թշնամու» տանջւած ու կարկամած երեսին ու չէր կարողանում հայեացքը հեռացնի նրա կիսախուփ մարած աչքերից:

72. Անիծած հարսը

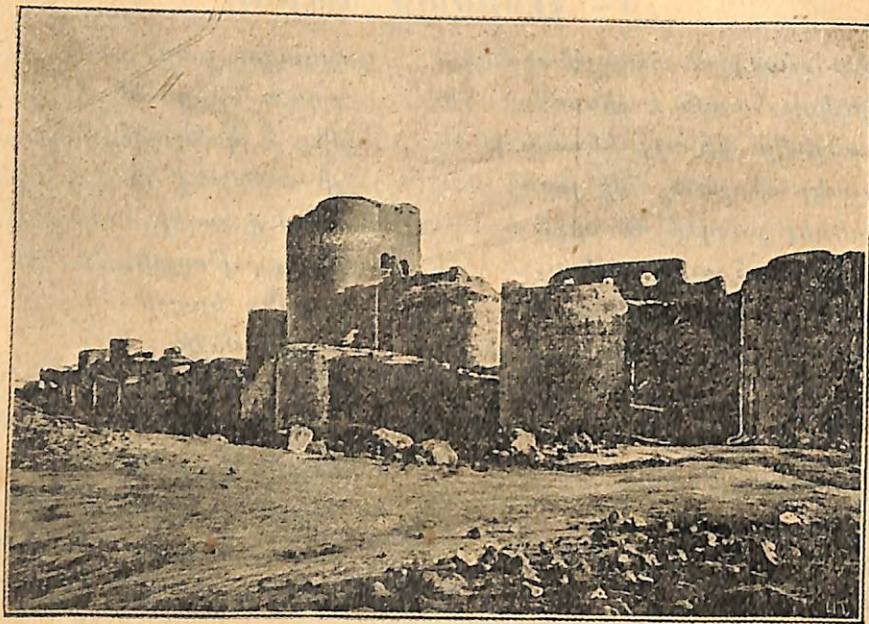
Վաղ ժամանակ մի հայ շէնում մի յարգեւոր հարսն է լինում: Նրա բերնից՝ կեսուր-կեսառ չէին լրսել մի շունչ, մի բառ, չէին տեսել շուրթը մի օր... Էսպէս խոնարհ ու յարգեւոր, մի օր մենակ օդում նրստած, իր ճոխ մազերն արձակ թափած, ազատ, անփոյթ սանրում, հիւսում, հետն էլ ձէնով երգ էր ասում.

«Աշխարհքը բանտ,
մէջը անբախտ
ես մի գերի անխնդում.
սիրուն շորեր,
ջահէլ օրեր
ի՞նչ եմ անում էս բանտում:
էրնէկ ծըտին,
ճիւղքի միջին
ծրլըլում է, թրթրում,
թըռչում՝ սիրած
ընկերն առած,
ազատ, կանաչ արտերում:
Ա՛խ, սեւ ըլի,
չըքւի, փըլի
ծընւած օրը աղջըկայ,
ցաւ ու խընդում
փակւած սըրտում,
ծիծաղ չը կայ, «ախ» չը կայ...»

Մին էլ յանկարծ բացւեց դուռը ու ներս մտաւ ծեր կեսուրը:
— Յօ, պօ, պօ, պօ, կանչեց խեղճը, գետին պատռի, մըտնեմ մէջը...

— Յոպոպ դառնաս,
անամթ հարս:
Մի տես, մի տես,
թէ լըրբի պէս

գըլուխը բաց,
ազատ նրստած՝
ո՞նց է կանչում,
չի ամաչում...
Լեզուդ լալկի,
մազդ թաղքի,
գըլքիդ կըպչի
սանրը միջի:
Ասաւ-չասաւ,
մին էլ տեսաւ՝
սանրը գըլխին
հարսն առաջին
յոպոպ դառաւ,
երգիկից թըռաւ
ու վերացաւ,
վեր, հեռացաւ:
Էն էր ու էն.
խեղճն էն օրէն
հանդերն ընկած՝
յոպոպ մընաց,
միշտ էլ էն հին
սանրը գըլխին,
չալիկ-մալիկ,
լեզուն լալիկ,
անխօս ու լուռ,
մոռը, տըխուր:
Բայց երբ յանկարծ
միտն է գալիս,
որ գըլխաբաց,
երգ ասելիս՝
ի՞ր կեսուրը
բացեց դուռը,
վեր է թըռչում
սըրտատըրոփ
ու դեռ ճըչում.
— Յոպոպ... Յոպոպ...

73. Անիի աւերակները

Մէկ տափարակ հարթ տեղ բաց է լինում յանկարծ տեսնողի առաջին մէկ մեծ դաշտ, չորս կողմը սարերով պատած:

Քանի գնում է մարդ, ամպ ու մառախուղ քաշւում, պարզում են. հէնց իմանում ես՝ թէ առաջիկ մէկ էնպէս քաղաք է բաց լինում, որ հազար հազար կենող միջումն ունի, ու ցրտի կամ շոքի ձեռից յոգնած՝ ուզում ես, որ շտապես, գնաս մի աստաճածաէրի դռան վէր գաս, հանգստանաս, էլ ետ ճամփէդ բռնես, գնաս:

Մէկ տեղից ահագին բերդի պարիսպն է քեզ խաբում, մէկ տեղից զարմանալի եկեղեցիների գմբէթներն ու մեծութիւնը. միւս տեղից բարձր մինարէները, պալատ ու ապարանքի զլուխները: Մտքումդ ասում ես՝ թէ էս տեսածդ մէկ մեծ, զօրեղ թագաւորի գահ պէտք է լինի: Էստեղ ոսկին ու արծաթը աղբի հետ պէտք է խառն ընկած լինի, էստեղ օրը հարիւր քալւան ներս մտնի, հարիւրը դուրս գայ: Հէնց իմանում ես թէ ցերեկը փոշին ու մէգն է աչքդ բռնում, գիշերը մութն ու խաւարն է քեզ խաբում, որ մարդ, շունչ, անասուն չես տեսնում, հէնց զիակեր ագռաւներն են աչքերիդ սևին տալիս:

Մարդ չը կայ մօտդ՝ որ հարցնես, գիր չես կարդացել՝ որ իմանաս: Մտքիդ հետ ընկած, տեսածդ հրաշք կարծելով կամ աչքակապութիւն, որ յանկարծ գլուխդ չես բարձրացնում, մարմինդ դող է ընկնում, կոներդ թուլանում: Հէնց իմանում ես թէ մէկ վիշապ կամ մէկ թշնամի հէնց նոր է մտել ու բոլոր կենողներին կամ կուլ տւել, կամ սուրը քաշել, կամ գերի արել, ինքն էլ փախել. ուզում ես, որ աչքդ խփես, ետ դառնաս:

Ա՛խ, չէ, չէ, ետ մի դառնայ. էստեղից ծուխը քանի հարիւր տարի է, որ կտրւել է. կաց, մի վախենայ. անշունչ քարերն ու եկեղեցիները մարդակեր չեն: Աչքդ բաց արա, սիրտդ քեզ հաւաքի: Էս սրբատաշ տաճարները, էս ահագին բերդը, էս քարերը քեզ կասեն՝ թէ սա է գոռոզ Անին, քո թագաւորների հօր մայրաքաղաքը, որ մի ժամանակ էնքան էր իր հարստութիւնովը, իր փառքովը փարթամացել, ճոխացել ու մեծամտել:

74. Աւերակում

Մօլոր, մենակ ես շրջում եմ աւերակում հայրենի, աչք եմ ածում ու յիշում եմ անցած կեանքը վաղեմի: Է՛, այստեղ էլ ժամանակով շէն ու կենդան է եղել, ուրիշ օրով, ուրիշ կեանքով, ուրիշ մարդիկ են ապրել:

Ահա նրբանց տեղ-տեղները լուռ-լուռ փոսեր ցիրուցան, ահա նրբանց շիրիմները, մամռոտ, անշուք, աննշան: Ահա մեծի ապարանքը ու ամրոցը կիսաւեր, ահա նրբանց խաղաղ վանքը, աղօթում է կարծես դեռ...

Մթնշաղը գետինն առել, լուռ է աշխարհք արարած. բեկորներին աչքերս յառել մըտածում եմ շրջաբան: չին դարերի մըշուշի մէջ նըշմարում եմ ես ահա փարթամ քաղաք, տներ անվերջ... մեծ պալատներ... ու սըրահ...

Ու սըրահը ճոխ զարդարւած վառւում է ուշ գիշերով... էն սըրահում, լուսաւորւած բիւրեղեայ թանկ ջահերով՝ հայրենիքի ազատանին հաւաքւել է խընջոյքի, տօն է տօնում, տօն յաղթութեան իր հաւատի ու զէնքի...

Ու փափկասուն տիկիները
հանդիսաւոր ընթացքով
ձեռն են առնում, աչք են ածում,
սէր են թափում հայեացքով:
Պարիկները պար են պարում
ու տոփում են համարձակ,
ու թընդում են մեծ սըրահում

երբ ու նըւագ ներդաշնակ...
«Վնւյ...» «Վնւյ...», բուն էր,
վայեց ահա...
Մուկն է: Ու ես գըլխիկոր
էն աւերակ քաղքի վըրա
կանգնած, ինչպէս մի բեկոր...

75. Ինքնու մեքենագետը

ա.

Տասնութը տարեկան Գէորգ Ստեֆէնսօնը վերակացու էր նշանակւած ածխահանքի ջրհան մեքենայի վրա: Մի շատ պատասխանատու պաշտօն. պէտք է հսկէր, որ ջուր չը հաւաքւի հորերում ու սառերկրեայ անցքերում և աշխատող բանւորներին չը խեղդի: Ջրհանը պիտի անընդհատ և կանոնաւոր գործէր: Գէորգը վաղուց էր երազում այդ պաշտօնի մասին, այն ժամանակահանդէսից, երբ դեռ փոքրիկ մանուկ գալիս էր իր հօր մօտ, որը մի այդպիսի մեքենայի հնոցիկրակ վառողն էր: Այժմ սիրահարւած իր մեքենային՝ Գէորգը ուշադրութեամբ ուսումնասիրում էր նրա կազմութեան ամեն մանրամասնութիւնը: Երբ աշխատանքները վերջանում էին և ընկերները շտապում էին պանդոկները թողնել խաղալու, աքոր կռեցներու կամ գինի խմելու, նա քանդում էր իր մեքենան, մաքրում բոլոր մասնիկները ու նորից սարքում: Եւ մեքենան միշտ կարգին էր բանում: Բայց Գէորգի սուր աչքը հկատել էր նրա կազմութեան մէջ մի քանի թերութիւններ. պատանին շարունակ մտածում էր՝ չի կարող արդեօք մի կերպ կատարելագործի մեքենան: Նա ուզում էր ծանօթանայ ուրիշ տեսակի շոգեշարժ մեքենաների հետ ու մի ինժեներից խնդրեց այդ մեքենաների նկարները: Ժամերով գնում էր այդ նկարները, բայց ոչինչ չէր հասկանում:

Երբէք նա այդպէս սաստիկ, այդպէս խորը չէր զգացած իր անուսում լինելը. գրել-կարդալ անգամ չը գիտէր: Եւ իր մէջ նա հաստատ վճռեց գիր սովորել: Նրա բախտից այդ միջոցին մօտակայքում մի ուսուցիչ դպրոց էր բաց արել, Ստեֆէնսօնը նրա օգնութեանը դիմեց ու շաբաթական մի տասը կոպէկ վճարելով՝ սկսեց դաս

առնել: Երեկոները, հէնց որ պաշտօնավարութիւնը վերջացնում էր, իսկոյն վազում էր այն գիւղը, որտեղ դպրոցն էր, և փոքրերի կողքին նստած մի երկու ժամ պարապում, ապա շտապով վերադառնում էր տուն, նստում բուխարու առջև մինչև կէս գիշեր, կարդում կամ գրում քարետախտակի վրա: Յերեկով էլ, մեքենայի մօտ դադարած, ամեն մի յարմար ըողէից օգուտ էր քաղում և թւաբանական խնդիրներ էր լուծում: Բանւորները ծիծաղում էին նրա վրա, երեխաները դպրոցում ծաղրում էին, բայց Ստեֆէնսօնը ուշք չէր դարձնում, և ձմեռայ վերջը արդէն կարողանում էր գրել ու կարդալ և թւաբանական չորս գործողութիւնները կատարել... Իր ուսուցիչը այդքանից աւելի չը գիտէր:

բ.

Այժմ գրքերը բաց էին Ստեֆէնսօնի առջև: Բայց իր օրական վաստակով հազիւ կարողանում էր միայն տնային անհրաժեշտ ծախսերը հոգալ. գիրք առնելու էլ փող չէր մնում: Բայց Գէորգը վստահ չը գիտէր: Իրեն յատուկ հնարագիտութեամբ ինքն իրեն կօշիկ կարկատել սովորեց և ազատ ժամերին սկսեց կօշակարութեամբ պարապել: Պատւէրները անպակաս էին և վերջապէս նա կարողացաւ այնքան ետ գցել, որ իր խնայած գումարով գնեց մեքենագիտութեան վերաբերեալ հարկաւոր գիրքը:

Տարեցտարի նրա տնային ծախսերը աւելանում էին: Պսակել էր ու շուտով մի գաւակ էլ ունեցաւ, որին Ռոբերտ անւանեց: Հարկաւոր էր աւելի վաստակել: Ծշմարիտ է, ոռճիկն էլ հետզհետէ աւելանում էր և աւելի ու աւելի բարդ մեքենաների վարելն էին նրան յանձնում, բայց դրա հետ միասին աճում էր և նրա բնածին սէրը գէպի մեքենագիտութիւնը: Նա մի սոսկ բանւոր չէր, այլ միշտ կատարելագործումներ էր մտցնում իրեն յանձնւած մեքենայի մէջ. տանը փորձեր էր անում, փոքրիկ մօդէլներ շինում, նոր մեքենաներ հնարում, ուրիշների գիւտերի հետեւում... Ստեֆէնսօնը յափշտակւած էր դրանով: Հարկաւոր էին գրքեր, նկարներ, փորձերի համար նիւթեր, իսկ դրանց համար անհրաժեշտ էին միջոցներ: Գէորգը ազատ ժամերին, բացի ոտնամաններ կարելուց, ժամացոյցներ էր նորոգում, շորեր էր ձեռնում, նոյն իսկ բեռ էր կրում: Ու միաժամանակ շարունակ սովորում էր: Նա չը դադարեց իր սիրած մեքենագիտութեամբ պարապելուց,

երբ պաշտած կիրն վախճանեց, հայրն էլ շուտով կուրացաւ և ուրիշ փորձութիւններ եկան գլխին: Նրա աշխատասիրութիւնն ու բարեխղճութիւնը ամենքին զարմանք էր պատճառում, ոչ պակաս նրա հնարագիտութիւնից: Նրա տունը զարձել էր մեքենաների մի ամբողջ թանգարան. անկիւններում, դարակների վրա, պատուհաններում, պահարանների գլուխներին դրած էին ինքնահնար մեքենաների մօդէլները: Գէորգը հետևում էր նոր լոյս տեսած գրքերին, գործադրում էր նորագոյն գիւտերը, ամեն մի հանդիպած բանագէտ մարդուց աշխատում էր մի բան սովորի: Շրջակայքի բանուորները յարգում էին «Գէորգ վարպետին», որը սիրելի էր զարձել բոլորին իր բարի, կարեկից և ուրախ բնավորութեամբ: Ստեֆէնսօնի անունը բարձրացաւ մանաւանդ մի դէպքից յետոյ, երբ մէկ շաբաթւայ մէջ ուղղեց մի ջրհան մեքենայ, որը կարգի բերելուց հրաժարւել էին արդէն բոլոր գիտնական և ուսում առած ինժինեւրները: Նրան իսկոյն յանձնեցին մի աւելի արդիւնաւոր պաշտօն. հարկան ածխահանքերից ու գործարաններից սկսեցին դիմել նրան ու գործնական խորհուրդներ հարցնել:

Գ.

Այդ ժամանակ արդէն մի միտք հանգիստ չէր տալիս նրան ու համակել էր նրա ամբողջ հոգին: Մտածում էր մի այնպիսի մեքենայ շինի, որ կարողանայ շոգու օգնութեամբ ամենածանր բեռները փոխադրել հեռաւոր տարածութիւններ: Նա արդէն հնարել էր մի այդպիսի տեղաշարժ, բայց դա դեռ շատ թերութիւններ ունէր. պէտք էր շարունակ կատարելագործել: Եւ դրա համար անհրաժեշտ էր անընդհատ հետազօտել, փորձեր անել, սովորել:

Ռոբերտ որդին արդէն 12 տարեկան էր, հայրը նրան տաւ Նիւէքստլի լաւագոյն դպրոցը: Ամեն առաւօտ էջը հեծած՝ որդին գրնում էր քաղաք և երեկոյեան վերադառնում, պատմում էր հօրը, ինչ որ դպրոցում այդ օրը իմացել էր: Եւ դա մի սովորութիւն դարձաւ, որ այնուհետև տարիներ շարունակեց: Այդպիսով Ռոբերտը եղաւ իր հօր ուսուցիչը: Ամեն շաբաթ օր տղան բերում էր դպրոցի կամ գիտնական մի ընկերութեան զրադարանից հօրը հարկաւոր գրքերը, իսկ եթէ թանկագին և սակաւագիւտ հրատարակութիւնները տուն չէին տալիս, ինքը ուշադրութեամբ կարդում էր, քաղածքներ անում և նկարները արտանկարում: Որդին, որ հօրից պակաս չէր սիրում մեքենագիտութիւնը, այդ նկարներով կարողանում էր հօրը բացատրել

ամենաբարդ մեքենաների կազմութիւնն ու գործածութիւնը: Առանց քաշելու, անկեղծ յափշտակութեամբ հայրը սովորում էր որդուց այն, ինչ որ բախտը հնարաւորութիւն չէր աւել իրեն սովորելու: Բայց և որդին անգնահատելի տեղեկութիւններ էր ստանում իր հօրից գործնական մեքենագիտութիւնից:

Այժմ տեղաշարժի կատարելագործութիւնը աւելի արագ ու աջող էր առաջ գնում: Հետզհետէ մեքենան աւելի արագ էր ման գալիս և աւելի ծանր բեռներ էր քարշ տալիս ռելսներով: Գիտնական ինժինեւրները դեռ ծաղրում էին «ինքնուսին» և նրա գիւտը չէր ընդհանրանում. բայց գործնական մարդիկ հասկանում էին երկաթուղու զիւտի նշանակութիւնը և երբ ընկերութիւն կազմեց՝ Լիւերպուլից Մանչեստեր գլիծ շինելու համար, հիմնադիրները Ստեֆէնսօնին հրաւիրեցին որպէս կառուցանող: Գիտնական ինժինեւրները գրում և ծաղրում էին իրենց թերթերում. «Ի՞նչ կարող է աւելի անհեթեթ ու ծիծաղելի լինել, քան այն միտքը, թէ տեղաշարժները ձիուց աւելի արագ են ման գալու»: «Թող Ստեֆէնսօնը չափաւորի իր երեւակայութիւնը, եթէ չի կամենում որ իրեն խելագար ճանաչեն, որ փակեն գժանոցում»:

Բայց Ստեֆէնսօնը չէր ընկճւում: Իր մեղմ, բայց տոկուն բնավորութեամբ և հաստատամտութեամբ նա նպատակին հասաւ. կառավարութիւնը թոյլ տաւ որ երկաթուղին շինւի:

Գ.

Դրանից առաջ էլ Ստեֆէնսօնը շինել էր մի-երկու կարճ երկաթուղիներ: Բայց այս մէկը հսկայական գործ էր: Պէտք էր երեսուն վերստ երկարութիւն ունեցող խոր ճահճի միջով ճամփի թումբ անցկացնել, լեռներ ձեղքել, տունէլ ծակել, 64 կամուրջ շինել, որոնցից մէկը շատ մեծ և շղթաներից: Այսպիսի գժաւորութիւնների ինժինեւրական արհեստը դեռ չէր յաղթած: Ստեֆէնսօնը հասկանում էր որ այդ շինութեան աջողութիւնիցն է կախած իր գիւտի ապագան: Նա ամեն տեղ էր, նախագծում էր, հսկում, օրինակ տալիս, ամբողջ օրը ոտի վրա էր: Նրա ձեռքի տակ աշխատում էր և Ռոբերտը: Փորձառութիւնն ու գիտութիւնը ձեռք-ձեռքի էին աւել: Ամբողջ օրը աշխատելուց յետոյ՝ Գէորգ Ստեֆէնսօնը գիշերւայ մեծ մասը գծագրում էր նախագծեր, նոր և նոր յարմարութիւններ էր հնարում, թրղթակցութիւններ էր գրում: Եւ երբեք ոչ ոքի խելացի խորհուրդը չէր արհամարհում:

1830 թ. յունւարի 1-ին գիծը պատրաստ էր: Բայց ընկերութեան կառավարիչները տատանւում էին՝ բանեն ձիով, անշարժ մեքենաներով թէ տեղաշարժով: Ստեֆէնսօնը համոզեց տեղաշարժների մրցութիւն նշանակել:

Որոշւած օրը Ստեֆէնսօնը մասնակցեց մրցութեանը իր նոր շինած՝ «Ռակէտ» տեղաշարժով: Բազում տարիների գործնական գիտողութիւնը միացրել էր իր ինքնակրթութեամբ ձեռք բերած ընդարձակ գիտութեան հետ և կատարելագործել մեքենան:

«Ռակէտը» դուրս եկաւ՝ քարշ տալով իր ետևից անթիւ վագոնները 1200 փութ բեռնով և շարժւեց 24 վերստ արագութեամբ մի ժամում. իսկ յետոյ մի մարդատար վագոնի հետ, որի մէջ նստած էին 36 հոգի, սլացաւ 50 վերստ արագութեամբ. ամբողջ չէր հաւատում իր աչքերին և ցնծութեամբ ողջունում էր Ստեֆէնսօնին:

«Ռակէտը» յաղթել էր:

Աշխարհիս ամենամեծ գիւտերից մէկը արւած էր:

Յուզւած, ինքնավստահ, գլուխը վեր բարձրացրած, հայրը դառնում էր այդ օրը տուն՝ յենւելով իր որդու ուսին:

Եւ անսահման երջանիկ էր:

Թէ անգլիայում և թէ ուրիշ երկիրներում արագ սկսեցին շինել երկաթուղիներ: Թագաւորները, գիտնական ընկերութիւնները, մեծ մեքենագէտները դիմում էին Գէորգ Ստեֆէնսօնի խորհուրդներին: Ամբողջ աշխարհը ճանաչեց «ինքնուս մեքենագէտին» ու խոնարհեց նրա հանճարի ու գիտութեան առջև:

76. Լօռու ձորը

Էն Լօռու ձորն է, ուր հանդիպակաց ժայռերը՝ խորունկ նօթերը կիտած՝ դէմ ու դէմ կանգնած, յամառ ու անթարթ հայեացքով իրար նայում են հանդարտ:

Նրբանց ոտքերում՝ զազազած գալի՝ զալարւում է գիծ Դե-Բեզը մոլի, խելագար թրուշում քարերի գլխով, փրփուր է թրքում անդուսպ երախով, զարկում ու զարկում ժէռուտ ափերին,

փրնտրում է ծաղկած ափերը հին-հին,
ու գոռում գիծ-գիծ.

—Վաշ-վիշշ, վաշ-վիշշ...

Մութ անձաւներից, հազար ձևերով,
քաչքերն անհանգիստ՝ ծաղրող ձայներով
դէի հառաչքին արձագանք տալի,
ծաղրում են նրա գոռոցն անուշիկ
ու կըրկնում գիծ-գիծ.

—Վաշ-վիշշ-վաշ-վիշշ...

77. Հովիւ

Դեռ նոր փարատւած խաւարն Ադամայ,
մի սարի լանջի, մի ժայռի վրայ,
էն անտաշ ժայռի կտորի նման
կանգնած է արդէն մեր ջահէլ հսկան:
Յենւած հովաւան երկայն մահակին,
շները պատրաստ իր ոտի տակին,
ծակւած փափախը ականջին թեքած,
թերմաշ եափընջին ուսովը ձրգած,
ինչպէս լեռների տէր ու թագաւոր,
աչքերն ածում է, հսկում սար ու ձոր,
մինչդեռ մընչալով կանաչ արօտում
սիրած գառները իր շուրջն են պատում:

78. Առաջինն ու վերջինը

ա.

Ես այն տարին երկրորդ դասարանումն էի: Մեր դասարանում երեք-չորս հոգի կային, որոնք թէ հասակով, թէ տարիքով մեծ էին մեր մէջը. նրանք հրամայում էին մեզ. վարժապետներն անգամ նրանց հետ մի ուրիշ տեսակ էին. մենք փոքրերս վախում էինք նրանցից

ու ակնածում: Թէև դասերը միշտ չը գիտէին, բայց դասերից դուրս ուրիշ ամեն բան գիտէին: Դուրսը, խաղերի ժամանակ, նրանք էին դեկավարն ու պարագլուխը. դասարանի ներքին գործերում միշտ նրանք էին ամեն բան կարգադրողն ու որոշողը. հերթով օրապահ էին լինում բոլորս, բայց իսկական, մշտական օրապահները նրանք էին. նրանք էին դասարանը վարում, և չարութիւնների բոլոր աղբիւրը նրանցից էր. և մենք բոլորս հնազանդում էինք նրանց, նախ որ վախում էինք ծեծից՝ եթէ չը լսէինք, մէկ էլ որ զգում էինք նրանց գերազանցութիւնն և խոնարհւում:

Նրանք ծխում էլ էին. գրպաններումը միշտ ծխախոտ կար. դասամիջոցներին քաշում էին պարտէզի կամ մեր դպրոցի հին շէնքի մի խոր անկիւնն ու ծխում. այդ էլ որ չեղաւ՝ մտնում էին արտաքնոցները ու այնտեղ ծխում: Բոլորս գիտէինք, բայց ոչ ոք իհարկէ ուսուցիչներին ոչինչ չէր ասում. չէ՞ որ դա կը լինէր մատնութիւն: Մենք ոչ միայն ոչինչ չէինք ասում, այլ և հիանում էինք. նրանք շարունակ ծաղրում էին մեզ, թէ մենք դեռ երեխայ ենք, դեռ ոչինչ չենք հասկանում, և այնպէս յաղթանակով ներս էին քաշում ծուխը, յետոյ բաց թողնում և այնպէս արհամարհանքով նայում մեզ վրա...

Բ.

Այդ արհամարհանքը ինձ շատ էր վիրաւորում. ես էլ էի ուզում նրանց պէս քաջ լինեմ, նրանց պէս մեծ լինեմ, մարդու շարք ընկնեմ, ես էլ էի ուզում ծխեմ:

Վճռել էի մէջս, բայց սկսելը յետաձգում էի. մի ներքին բնագդական բան պահում էր ինձ, չէր թողնում. մէկ էլ որ հայրս շատ բարի, բայց շատ էլ խիստ մարդ էր. որ իմանար, հոգիս կը հանէր: «Այ, վախկոտ եմ, այ, երեխայ եմ. նրանք դրուստ են ասում», — անցաւ մտքովս. և այդ դադափարը սաստիկ դիպաւ ինքնասիրութեանս:

Պատկերացաւ աչքիս դէմ մեր դասարանի ամենից մեծը, պապիրոսը դնչին, ինքնաբաւական ու մի սպանիչ արհամարհանքով ինձ նայելիս...

Էլ պրծաւ. առանց այլևայլութեան մտայ մեր դահլիճը, ուր սեղանի վրա միշտ պապիրոսներ կային դրած հիւրերի համար, որովհետև ոչ հայրս էր ծխում, ոչ մեծ եղբայրներս:

Վերցրի մի պապիրոս, արագ կոխեցի գրպանս ու դուրս եկայ. բայց սրտեղ ծխէի. մտածեցի դէս-դէն, յարմարը խոհանոցն էր:

Ճաշերից յետոյ մայրս այնտեղ իսկի չէր մտնի, ծառան էլ այդ միջոցին գնում էր իր համար ման գալու և միայն թէյի ժամանակ էր վերադառնում:

Գ.

Մնացել էինք ես, իմ պապիրոսը և խոհանոցը: Ինձ թւում էր, թէ երեքս էլ միմեանց էինք սպասում: Հանդարտ քայլերով մտայ և դուռը փակեցի անձայն:

Սիրտս և ոտներս դողում էին...

Արագ-արագ սկսեցի լուցիկի որոնել:

Լուցիկի չը կար ոչ պլիտայի վրա, ոչ պահարանում, ոչ սեղանի արկղիկում, ոչ մի տեղ. անպիտան ծառան դրել էր գրպանը ու կուրել: Նա էլ ծխող էր:

Փայտացած կանգնած մտածում էի՝ ի՞նչ անեմ:

Յանկարծ գլխի ընկայ, որ վառարանում կրակ կարող է լինել: Բաց արի դռնակը, դեռ պսպղում էին փոքրիկ կայծեր:

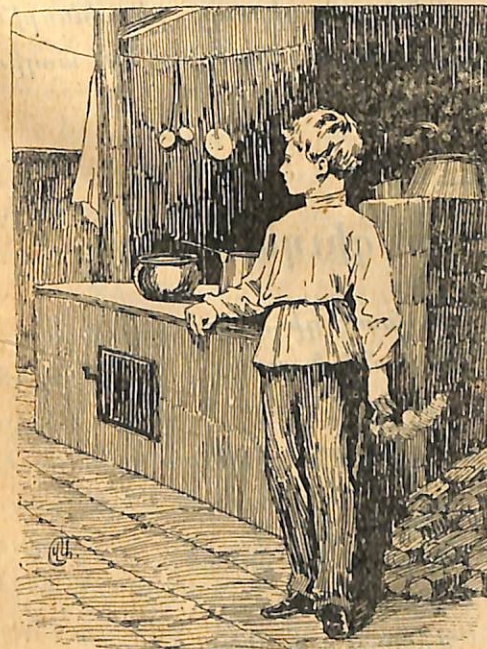
Փոխանակ ունելիքով կամ որևէ մի բանով մի կայծ կամ մի կտոր փոքրիկ կրակ դուրս քաշելու, Աստուած խելքս առել էր այդ բոլորին, չոքեցի պլիտի առաջ և պապիրոսի մի ծայրը միշտ բերանիս՝ միւս ծայրը խոթեցի պլիտի դռնից ներս, կպցրի կրակին և մի պինդ ու երկար ձիգ տւի պապիրոսի ծուխը:

Լցեց կուրծքս ծխով: Նս բարձրացայ, պլիտի դուռը փակեցի և սկսեցի ազահաբար ու իրար ետևից աւելի ու աւելի խորը ներս քաշել ծուխը. միաժամանակ վախով նայում էի դռանը, ամեն մի ոտնաձայնին:

Յանկարծ զգացի, որ սիրտս խառնում է ու գլուխս պտոյտ է գալիս, զցեցի պապիրոսը և վազեցի դէպի դուռը ու... էլ չեմ յիշում...

Գ.

Երբ աչքս բաց արի, տեսնեմ

մեր սենեակումն եմ, մայրս կողքիս նստած, քնքշաբար շոյում է ինձ: Տեսնում եմ նոյնպէս և իմ չարաբաստիկ պապիրոսը՝ առաջս սեղանի վրա դրած:

— Ծխախոտը թոյն է, աչքիս լոյս, — ասաւ մայրս լուրջ ձայնով՝ հէնց որ ուշքս ետ էր եկել ու քիչ հանգստացել էի. — նա քայքայում է մարդու առողջութիւնը, մանաւանդ մատաղ հասակից ծխողի: Խօսք տուր ինձ, արեւիդ մեռնեմ, ազնիւ խօսք տուր, որ այլ ևս երբէք ծխախոտ չեմ դնի բերանդ, մինչև հասուն մարդ դառնալդ: Իսկ նրանից յետոյ ինքդ գիտես, — վերջացրեց մայրս և խորին խանդավառանքով համբուրեց ճակատս:

Ես լալով փարեցի մօրս կրծքին:

— Մայրիկ, ես խոստանում եմ քեզ, որ էլ երբէք ձեռքս չեմ առնի պապիրոսը, քանի որ ապրեմ աշխարհիս երեսին, երբէք:

— Կամենում ես, — ասաւ մայրս, — ցցենք այս թերատ պապիրոսը քո գրասեղանի պատին, իբրև անմոռաց յիշատակ քո ուխտին:

— Այո, մայրիկ ջան, — պատասխանեցի ես՝ խորապէս յուզւած:

Եւ մայրս իր ձեռքով մեխեց պապիրոսը պատին: Մինչև այսօր նա պնդացրած է իմ գրասեղանի պատին: Երեսուն տարի է արդէն:

Ես հաստատ պահեցի իմ խօսքը:

Ես ամեն անգամ, երբ տեսնում եմ աշակերտներ կամ հէնց մեծահասակ գիմնազիստներ ու ուսանողներ պապիրոսը բերաններին դրած միմեանց հետ զրուցելիս կամ թափառելիս, ես շուտ եմ տալիս նրանցից իմ երեսը՝ խորին զգուշացումով...

79. Ամառ գիշերը գիւղում

Լուսնակայ գիշեր,
երկինքը պայծառ,
անհամար աստղեր
ցոլցում են վառ:

Քնած է արդէն
հովտում ողջ գիւղը,
մըթնած ու լուռ է
գիւղացու հիւղը:

Յոգնած գիւղական
ընտանիքն ահա
սրահում, կալում
կամ կըտրի վըրա

Երկնքի դիմաց
գրկւած են քնած,
վերեիցն, ասես,
ժըպտում է Աստուած:

80. Քինաքինա

ա.

Կոլումբոսից յետոյ սպանացիք հետզհետէ տիրեցին Միջին և հարավային Ամերիկայի մի մեծ մասին: Շարունակ ահագին քանակութեամբ բախտախնդիր մարդիկ դիմում էին այդ նոր աշխարհները ոսկի ու հարստութիւն ձեռք բերելու յուսով: Եւ Ամերիկայում իրենց այդ նպատակին շուտով հասնելու համար ոչ մի բանի առաջ կանգ չէին առնում և շատ վատ էին վարւում տեղացի ժողովուրդներին հետ. աշխատեցնում էին, հարստահարում, ամեն չնչին բանի համար ծեծում, չարչարում ու հալածում: Եւ բնականաբար տեղացիներն էլ ատելով ատում էին իրենց կեղեքողներին, թէև միշտ հպատակւում էին նրանց, ծառայում և արտաքուստ ամեն կերպ աշխատում էին հաճոյանան:

Այսպէս էլ Պերուի կառավարիչը 1640 թւին մի խիստ անսիրտ մարդ էր: Շրջապատողները նրան հաճելի լինելու համար ինչ զազանութիւններ ասես անում էին տեղացիների գլխին: Կառավարիչը յանկարծ մեռնում է կարճ միջոցում ու սարսափելի տանջանքներով: Լուր է տարածւում, որ պերուցիք նրան թունաւորել են:

Սպանիայի թագաւորը նրա տեղը ուղարկում է մի ուրիշին: Պերուցիների ականջը լուր է հասնում, որ նոր կառավարիչը՝ իշխան Գիլիսոնը մի մեղմ, արդար ու բարի մարդ է, բայց ոչ-ոք չի հաւատում, — այնքան վախեցած էր նրանց աչքը եւրոպացիներից:

Նոր կառավարչի գալուց մի-երկու օր առաջ պերուցիների ցեղապետը գիշերով ծածուկ կանչում է իր բոլոր ցեղակիցներին անտառի խորքը քինաքինի մի գեղեցիկ ծառի տակ: Եւ հէնց որ հաւաքւում են՝ այսպէս է խօսում.

— Գիտէք, որ Սպանիայից գալիս է նոր կառավարիչ: Կարելի է որ սա նախորդից էլ աւելի մեզ տանջի ու չարչարի: Եկէք կրկնեք մեր երդումը այս սուրբ «առողջութեան ծառի» տակ, որ երբէք, երբէք յայտնելու չենք սպիտակամորթներին սրա բուժիչ յատկութիւնը: Սպիտակների գէմ մեր միակ դաշնակիցը տեսնէ, որից հազարներով կոտորւում են նրանք, և միայն մի գանձ է մնում մեր ձեռքին, որ գեռ նրանք չեն խլել, և էտ գանձը այս ծառի բուժիչ կեղեւն է: Երկնքի այս պարգևը պահենք մեզ: Վայ նրան, ով վախից կամ գութից յայտնի մեր գաղտնիքը մեր կեղեքիչներին. մահ

մատնչին: Եթէ այդ տեսակ մի դաւաճան դտնւի մեր մէջ, սպանենք նրան էլ, կնոջն էլ, երեխաներին էլ, սրբենք նրա ամբողջ ցեղը աշխարհիս երեսից: Երդւենք:

«Երդւում ենք, երդւում ենք, — կրկնեցին միաձայն պերուցիները. — երդւում ենք՝ ամեն տանջանք ու մահացու չարչարանք կրենք, բայց մեր գաղտնիքը երբէք չը յայտնենք...»

Երդւեցին ու իսկոյն ցրւեցին. վտանգաւոր էին այդ տեսակ ծածուկ հաւաքումները. սպիտակները կարող էին իմանալ, կասկածել ու պատճառ դառնալ նոր հալածանքների:

բ.

Եկաւ նոր կառավարիչը իր երիտասարդ կնոջ հետ: Պերուցիք գնացին նրանց դիմաւորելու. և պերուցի կանայք ծաղիկներ սրփուեցին իշխանուհու առաջ. դրանց մէջն էր և Զուման, ցեղապետի գեղեցիկ ու դեռատի հարսը:

Իշխանուհին որ տեսաւ Զումային, շատ հաւանեց և ուզեց որ իր մօտ մնայ ծառայելու: Զուման մտաւ պալատ ծառայութեանը և

կարճ ժամանակի մէջ այնպէս սիրելի դարձաւ, որ իշխանուհին մի քայլ իրենից հեռանալ չէր թողնում: Իշխանուհու այդ սէրն ու վստահութիւնը ի հարկէ պալատական տիկիներին շատ էլ դուր չէր գալիս, նախանձում էին նրան, յաճախ չարախօսում էին նրա մասին իշխանուհու առաջ, աշխատում էին կասկած գցեն նրա սիրտը, թէ Զումայի սէրը կեղծ է, թէ բոլոր տե-

ղացիք ատում են սպանացիներին, նա կեղծում է, ով գիտի ինչ դաւ նիւթելու համար. բայց տիկիներ ոչ մի ուշք չէր դարձնում այդ փրփուկներին:

Անցան ամիսներ և իշխանուհու առողջութիւնը խախտեց. հիւանդութիւնը օր-օրի աւելի էր սաստկանում: Սպանացի բժիշկը տալիս էր իր գիտցած բոլոր դեղերը, ոչինչ չէր օգնում. հիւանդը մէկ տաքացնում էր, մէկ դողացնում և բժիշկը վարանումով շարժում էր գլուխը՝ «Թունաւորւած չը լինի»:

Թոյն. ով պիտի թունաւորէր. պալատում ամենքը վստահելի մարդիկ էին. օտարը միայն Զուման է. միթէ նա...

Իսկ Զուման այդ միջոցին սաստիկ տանջւում էր. տանջւում էր, որովհետեւ խոր սիրում էր իր բարի տիրուհուն, և գիտէր նրան բուժելու դեղը, բայց յայտնել չէր կարող: Եւ ոչ ոքի. չէ՞ որ երդւել էին

ամբողջ ցեղով, չէ՞ որ դա վերջին գէնքն էր տեղացիների ձեռքին, վերջին գանձը, քինաքինի կեղեք...

Եւ Զուման լուռ տանջւում էր, իսկ իշխանուհու վիճակը օրէ օր վատթարանում: Վերջապէս բժիշկը յայտնեց որ մահը մօտ է: Զուման յուսահատ ինչ անելը չէր իմանում: Յանկարծ մի լոյս ընկաւ նրա հոգին. դեղը յայտնել չէր կարող, բայց դեղը տալ այնպէս, որ ոչ ոք չիմանայ, հօ կարո՞ղ էր:

Իսկոյն կանչել է տալիս իր ամուսնուն, ասում է՝ որ իրեն վատ է դգում, կարծես տենդ ունի, խնդրում է, որ ծածուկ իր համար քինաքինի փոշուց մի քիչ բերի:

Գալիս է գիշերը: Ամբողջ պալատը թաղած է խոր քնի մէջ. իսկ իշխանը իր սենեակում տարած է իր աշխատանքով: Զուժան կամաց, ոտների մատների վրա, անց է կենում իշխանի սենեակի առաջով, մտնում է կից՝ հիւանդի ննջարանը, զգուշ մօտենում է անկողնին, որ հիւանդը չը զարթնի, և դողդոջուն ձեռքով թափում է փոշին անկողնի կողքը դրած խմիչքի մէջ...

Յանկարծ մի ուժեղ ձեռք բռնում է ետևից նրա թևը, միւս ձեռքով փակում է նրա բերանը, որ ձայն չը հանի հիւանդի սենեակում ու քարշ է տալիս դուրս թուլացած ու խելակորոյս կնոջը:

— Ի՞նչ ցանցեր խմիչքի մէջ, — հարցնում է իշխանը կատաղած, առանց բաց թողնելու վախից քարացած կնոջ թևը:

Զուժան լուռ է:

Իսկոյն ոտի է կանգնում ամբողջ պալատը, ծառաները կապկըպում են թոյն խառնողի թևերը ու տանում կոխում բանտ:

դ.

Ամեն կողմ տարածւում է լուրը, թէ Զուժան թոյն է տւել: Յուզւում են պերուցիները, գիտեն որ խեղճ կնոջը տանջալի մահ է սպասում:

Դատարանի դահլիճը լիքն է բերնէ բերան, և՛ եւրոպացի, և՛ տեղացի՝ ամենքը ափսոսեղ են:

Ներս են բերում պերուցի կնոջը շղթայակապ. և սկսւում է հարցաքննութիւնը:

— Դ՞ուք էիք իշխանուհու խմիչքի մէջ փոշի ցանդը:

— Այո:

— Ո՞րտեղից գտար այդ փոշին:

— Ես տւի նրան, — հնչում է յանկարծ բազմութեան միջից մի ուժեղ առնական ձայն, և ցեղապետի տղան պռաջ է գալիս:

— Ո՛չ, ո՛չ, նա յանցանք չունի, նա ոչինչ չէր իմանում, — հեծում է Զուժան:

— Լսի, կիւն. միթէ կարծում ես՝ էլ կարող եմ ապրել քեզնից յետոյ: Ինձ յանձնում եմ դատարանին:

— Էս ի՞նչ փոշի էր, որ տւիր նրան. թոյն:

— Ո՛չ:

— Դուք է մի բուժիչ գեղ տենդի դէմ:

Զուժան յիշում է իրենց երգումը և սարսափած բացականչում.

— Ո՛չ, ո՛չ. տենդի դէմ ոչ մի գեղ չը կայ:

— Որ գեղ չէ, ուրեմն թոյն, — եզրակացնում է դատաւորը. — ուրեմն խոստովանում էք, որ այդ փոշին թոյն էր:

— Մենք ոչինչ չենք խոստովանում, — պատասխանում է ամուսինը հպարտ:

— Ես միայն լուել կարող եմ, — աւելացնում է Զուժան խոնարհ: Կանչում են բժշկին՝ հարցնելու:

— Շատ տարօրինակ բան է իշխանուհու հիւանդութիւնը, — վըկայում է բժիշկը. — ոչ մի գեղ չի օգնում. ես կարծում եմ, որ այդտեղ գործում է մեզ անծանօթ դանդաղ մի թոյն:

Դատաւորները սարսափահար նայում են այդ երկու թունաւոր իշխանների վրա, քիչ խորհրդակցում են ու վճռում.

— Վաղը, կէսօրին կայրեն երկուսով խարոյկի վրա:

Ու մի խոր հառաչանք է դուրս թռչում դժբախտ կնոջ կրծքից:

— Ի՞նչ եղիր, Զուժա: Մահը մեզ կաղատի այս սոփոր սարկուժիւնից, — բացականչում է ամուսինը ոգևորւած. — մեռնենք ու լիւնենք ազատ:

դ.

Առաւօտը բոլոր տեղացիներին հրաման դնաց, որ գան ներկայ լինեն պատժին: Երկուսի սոսկալի մահով ուզում էին ժողովուրդին վախ ազդեն: Մուսլ ամբոխը հաւաքւեց արդէն վառւած խարոյկի շուրջը, որ շղթայել էին սպանացի զինւորները: Իսկ կառավարիչը չէր ուզեցել ականատես լինի, թողել հեռացել էր քաղաքից:

Շուտով երևաց հեռից մի հարիւրեակ զինւոր. սրանք շրջապատել բերում էին մահապարտներին: Արևի պայծառ ճառագայթները խաղում էին զինւորների սաղաւարտների, գէնքերի ու զրահների վրա: Թմբուկները սկսեցին որոտալ... Գունդը կանգ առաւ խարոյկի առաջ: Զուժային ու ամուսնուն հագցրել էին երկար շորեր, զլուխներին գցել էին մի-մի տոպրակ՝ աչքերի տեղը միայն ծակ թողած, ու թևերը կապած ետև:

Գունդը կանգ առաւ, թմբուկները լռեցին, տիրեց մի սարսափելի լուռութիւն. ահագին ամբոխը քարացել էր իր տեղը. ոչ մի շըշիւն: Եւ պաշտօնեան արդէն պատրաստւում էր մահապարտներին դէպի խարոյկը առաջնորդելու, երբ յանկարծ հեռից ձիու դովիւն լսեց և մի սպայ շնչասպառ մօտ վազեց ու յայտնեց պաշտօնակա-

տարներին, որ սպասեն, գալիս է ինքը իշխանունին, և առանց նրան պատժի չը ձեռնարկեն:

«Ի՞նչ է...», «Դ՞իվ է գալիս», «Ինչո՞ւ», շուտով ընկաւ բազմութեան մէջ, որ ծովի ալիքի պէս սկսեց շարժուիլ:

Եւ իրաւ. անձ իշխանունի ու պատգարակը, որ չորս հոգի բերում էին իրենց ուսին: Զինուորները խկոյն պատիւ տւին: Նա դրժարութեամբ բարձրացաւ իր պառկած տեղից, յենեց թևին ու ասաւ.

— Ես միայն հիմա իմացայ, ինչ որ պատահել է, էն էլ գրեթէ զօռով. ինձնից ծածկում էին: Մեղապարտներին ներելը իմ իրաւունքից վեր է: Բայց նրանց համար թողութիւն խնդրել կարող եմ, և յոյս ունեմ, որ ամուսինս չի մերժի իմ այս, գուցէ վերջին խնդիրս: Առ այժմ հանգցրէք այդ սարսափելի խարոյկը և արձակեցէք Զումայի ու իր ամուսնու կապանքները: Ես պատասխանատու եմ, նրանք չեն փախչի: Բերէ՛ք նրանց էլ ինձ հետ:

— Երկար կեանք ու առողջութիւն մեր իշխանունին, — լսեց յանկարծ մի բարձր ձայն ամբոխի միջից:

— Այո՛, կեանք ու առողջութիւն, — որոտաց ցեղապետի ձայնը իբրև պատասխան. — Նա պէտք է որ ապրի, նա պէտք է որ առողջանայ:

Եւ մի փսփսուկ ընկաւ տեղացիների մէջ. ականջ ականջի յայտնեցին իրար, որ մի ժամից հաւաքւեն անտառը...

ե.

Իշխանունին դարձաւ պալատ բոլորովին ուժասպառ: Հազիւ էր հանգստացել մի երկու ժամ, որ հրամայեց իր մօտ կանչեն Զումային:

Իզուր համոզում էին, որ ձեռք վերցնի այդ անպիտանից, որ իզուր տեղը չը յուզւի, բայց իշխանունի կամքը անխախտ էր: Բերին Զումային: Իշխանունին փուել էր մի մեծ թիկնաթողի մէջ, անշարժ ու տանջւած:

— Զումայ, մօտ եկ, — խօսեց նա մեծ դժարութեամբ: — Ես քեզ այնպէս սիրում եմ... և չեմ կարող վրադ բարկանամ...

Զումայն յուսահատութիւնից չը գիտէր ինչ անէր... Իշխանունին կասկածում էր նրա վրա, թէ և ներում, նրան, որ անմեղ էր բոլորովին և այնքան տանջւել էր հէնց իշխանունի սիրուն. և հիմա պէտք է լռէր, ոչ մի բառ արդարանալու համար: Ա՛, խարոյկից աւելի ծանր

էր այս մէկը: Դժբախտ կինը լուռ ընկաւ նրա ոտները ու բարձր հեծկտալով իշխանունու ձեռքը սեղմեց իր շրթունքին...

Բայց նոյն վայրկեանին արագ քայլեր լսեցին դուրսը և ուրախ ձայներ, որոնց մէջ ճանաչեց իշխանունին իր մարդու ձայնը:

— Քո անունով ես ներում խոստացայ յանցաւորներին. ների՛ նրանց, — եղաւ հիւանդի առաջի խօսքը, հէնց որ ամուսինը շեմքից ներս մտաւ:

— Յանցաւոր չը կայ, որ ներեմ, — եղաւ կառավարչի զարթ պատասխանը: — Մտէ՛ք, մտէ՛ք, ներս մտէ՛ք, — դարձաւ նա դէպի դուռը:

Ներս մտան ցեղապետն ու իր տղան՝ Զումայի մարդը:

— Զումայ, — ասաւ ծերունի պերուցին. — ցեղի թոյլութեամբ յայտնեցի ես իշխանին սուրբ ծառի գաղտնիքը: Յայտնեցի, որ դու իշխանունու խմիչքի մէջ բուժիչ դեղ էիր ցանել:

— Բուժիչ դեղ, — բացականչեց հիւանդը ապշած ու գորովանքով. — ապա էլ ինչո՞ւ էիր լուռ, Զումայ:

— Երբեք կապել էր նրա շրթունքները, — բացատրեց կեսրարը: —

Բայց իշխանունին իր գլխաւորութեամբ յաղթեց մեր երդման ուժին: Ինքը կիսակենդան եկել էր ազատելու ու ներելու իր կարծեցեալ թունաւորիչներին: Նրա ազնիւ սիրտը ուրիշներին ազատելով իրեն ազատեց վերահաս մահից: Մենք վայրենիներս յարգում ենք սրտի ազնւութիւնն ու հոգու վեհութիւնը: Մենք մեր «առողջութեան ծառը» նւէր ենք բերում իշխանունին:

Այդ օրից եւրոպացիք ծանօթացան քինաքինի հետ, որ մարդկութեան բարիքներից մէկն է: Եւ այնտեղ, ուր Զումայի համար խարոյկ էին վառել, բարձրանում է այժմ մի արձան, որի վրա ոսկի տառերով փայլում են հետեւեալ բառերը. «Զումայի յիշատակին, որ փրկեց մահից սպիտակամորթների բարերար Գիլսոն իշխանունու կեանքը»:

81. Կալ

Սիրեցի ես քեզ, գիւղացի եղբայր.

երբ կարմիր շապկով, մազոտ կուրծքդ բաց,

ծաղկէ թաշկինակ զըլուխդ կապած,

եղանը ձեռիդ խուրձ ես գլորում,

էհէյ, կանչում ես, հէյ, հրամայում,

դէզից վար իջնում, կամերիդ նայում.

մըջիւնի նման՝ մինչև երեկոյ

աշխատում ես դու առանց յոգնելու,

առանց տրտունջի՝ հոգոց հանելու:

Իսկ երբ երեկոն իջնի աստղալից,
բոլորում ես դու ժիր բանտորներդ,
ձայն տալիս, կանչում ջահել հարսներիդ,
կալը հաւաքում, թիակը առնում
և՛ հէնց լեռներից փռչի մեղմ հովը,
լուսինն էլ ելնի, սըփռի իր շողը,
կասածըդ տալիս հովին կամ գովին,
թարմ ոսկի ցորենն ու դեղին դարման
շոկում ես, դիզում պաշարըդ տարւան:

82. Վերելքը

ա.

1829 թվի սեպտեմբերի սկզբներին էր: Կաթողիկոսի թարգման
և գրագիր, Սաչատուր սարկաւազ Աբովեանին էր յանձնւած ցոյց
տալ ս. էջմիածնի հնութիւնները Պարրոտին. գերմանացի գիտնական
պրոֆէսորը իր հինգ աշակերտների հետ եկել էր ռուսաց նոր նւա-
ճած երկիրը, Արարատեան դաշտը ուսումնասիրելու և ցանկանում
էր Մասիս լեռան գագաթը բարձրանայ: Իր գիտցած ռուսերէնովը
սարկաւազը յափշտակութեամբ ամբողջ օրը տեղեկութիւններ էր
տալիս հիւրերին, պատասխանելով Վաղարշապատի վանքերը:

Միտել էր արդէն և յոգնած ճամփորդները վաղուց քնել էին
վանական հիւրանոցում, իսկ երիտասարդ սարկաւազը յուզւած դեռ
ման էր գալիս տաճարի պատի ստեբում: Նա մտածում էր օրւայ
տպաւորութիւնների մասին: Օտարականները աւետարանը, մասունք-
ներն ու սրբերի պատկերները չէին համբուրում, մոմ չէին վառում,
երեսներին խաչ չէին հանում, նոյն իսկ պատարագի միջոցին, այդ
վշտացնում էր ջերմեռանդ սարկաւազին: Բայց ինչպիսի ուշադրու-
թեամբ ականջ էին դնում նրանք հայկական ժամերգութեանն և եկե-
ղեցական երգերին, ինչպիսի հետաքրքրութեամբ զննում էին մա-
սունքները, վանքի թանկագին իրերն ու հնութիւնները, շինութիւն-
ների ձևերն ու զարդերը, հայերէն ձեռագիրները, մանաւանդ՝ ինչ-
քան մանրամասն հարցնում էին՝ չը կա՞յ արդեօք որևէ բան ձեռա-
գիրների մէջ Մասիսի մասին:

Ապա նրանք ամբողջ երեկոյ երկար դիտում էին Մասիսը:

Սաչատուր սարկաւազը յիշեց թէ ինչպէս ինքն էլ շատ տարիներ ա-
ռաջ մանուկ ժամանակ, նստած մի բլրակի վրա, իր հայրենի Բանաքեռ

գիւղից դուրս, ժամերով աչքը չէր հեռացնում այդ աննման լեռան
ձիւնապատ գագաթից: Այնտեղ ապրում է Նոյ նահապետը իր բիւ-
րեղէ ապարանքում, — պատմում էր միշտ հայրը, — անթիւ գոհարներով
պսպղում են նրա պատերը արշալոյսին և վերջալոյսին, և փղոսկրէ
գահի վրա բազմած՝ ծերունի նահապետը անհասանելի բարձունքից
հսկում է շուրջը, Հայկական աշխարհին: Իր տղայական երեակայու-
թեամբ նա անզուսպ թռչում էր դէպի այդ բարձունքը. «հ, ինչպէս
կուզենար թևեր ունենալ ու սաւառնել վեր, վեր, Նոյ նահապետի
մօտ, կանգնել նրա առջև ու ասել.

— Պապի, պատմի ինձ աշխարհի կործանումից ու մեծ ջրհե-
ղեղից, պատմի ինչ է անցել գնացել իմ անբախտ հայրենիքի վրայով...

Եւ ահա այժմ հեռաւոր հիւսիսից, Դորպատից, հազարաւոր մղոն-
ներ կտրելով, այդ օտարագէղները թռել եկել են, ուզում են հասնեն
ծերունու չքնաղ ապարանքին... Ո՞րտեղից են առել յանդուգն թևերը,
ի՞նչ են ուզում իմանալ ծերունուց:

Բ.

Երբ երկու օր յետոյ օտարականները թողնում էին հիւրասէր
վանքը, Սաչատուր սարկաւազը նրանց հետ էր: Պրոֆէսոր Պարրոտի
խնդիրքով կաթողիկոսը թոյլ էր տւել նրան, որ ընկերակցի գերմա-
նացիներին, իբրև թարգման և իբրև երկրի հանգամանքներին ծանօթ
ու աչքաբաց երիտասարդ: Սարկաւազը անչափ երջանիկ էր: Նա
քշում էր իր նժոյգը կից պրոֆէսորի նժոյգին և վստահ ու հակիրճ
պատասխաններ էր տալիս նրա հարցերին:

Յաջորդ օրը խումբը հասաւ ս. Յակոբի վանքը, Մասիսի լանջին
և պրոֆէսորը սկսեց իսկոյն փորձնական վերելքի պատրաստութիւնը
տեսնել: Իր մի ընկերոջ հետ միւս առաւօտն և եթ նա փորձեց արե-
ւելեան կողմով վեր ելնել:

Երեք օր նա չէր վերադառնում: Նրա բացակայութեան միջոցին
խմբի մնացած անդամները նոյնպէս պարապ չէին մնում. մէկը աստ-
ղերն և օդի երևոյթներն էր դիտում, միւսը հաւաքում էր ծաղիկներ,
խոտեր, գանազան բոյսեր, ձիճուներ, ցամաքային ու ջրային կեն-
դանիներ, երբորդը չափում, նկարում էր շրջակայքը: Սաչատուր
սարկաւազը սրա կամ նրա հետ էր լինում, աշխատում էր ինքն
էլ մի բանով օգնի և յաճախ հարցնում էր ինքն իրեն. «Ի՞նչին են
պէտք սրանց այդ իրերը. այդ գործիքներով մի՞թէ կը չափւի աստ-

դերի շարժումը կամ լեռների բարձրությունը հեռուից»։ Եւ մի ներքին ձայն ստեղծ կրկնում էր իրեն, թէ ինքը դեռ շատ է թերուս և շատ քիչ բան է սովորել վանքի ժառանգաւորաց դպրոցում և Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցում։ Նա իր ամբողջ էութեամբ զգում էր ու տեսնում, որ հայերէն գրքերից իր սովորածը այն չէ, ինչ որ գիտեն այդ մարդիկ։ Զգում էր և յուսահատւում։

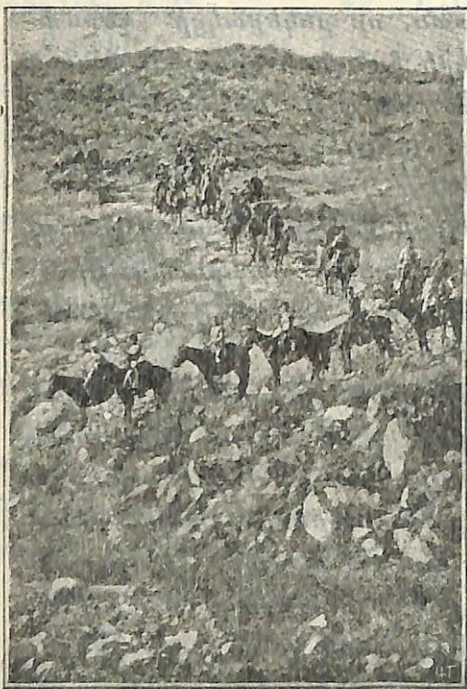
Վերջապէս պրոֆէսորը վերադարձաւ և յայտնեց թէ հազիւ կարողացել էր տան և երեք հազար ոսկանչափ բարձրանալ, աւելի հեշտ է ելնել արեւմտեան կողմից։

«Ի՞նչ են սրանք անելու այնտեղ, վերելում», — ահամայն անցնում էր սարկաւազի մտքով, երբ պրոֆէսորն ու իր ընկերները շորերն էին կապկպում, ուտելէդենի պաշարը տեսնում, երկաթատապան կոշիկներ հագնում ու ձեռներն առնում սրածայր կերպղուխ գաւազանները։ Նա այլ ևս չը համբերեց ու դիմեց Պարրոտին։

— Պարոն պրոֆէսոր, խնդրեմ ինձ էլ առէք ձեզ հետ։

Պրոֆէսորը մի րոպէ դարմացած նայեց երիտասարդի երեսին։

— Բայց չէ՞ որ դուք դեռ անփորձ էք, անսովոր վերելքի դժւարութիւններին... վերջապէս՝ ոչ տաք զգեստ ունէք, ոչ էլ յարմար կոշիկներ, — ասաւ նա։

— Պարոն պրոֆէսոր, մենք լեռների զաւակ ենք, մանկուց սովոր ենք մագլցելու ժայռերով։ Յրաից էլ չեմ վախենում։

Նրա վառվռուն աչքերի մէջ այնքան եռանդ ու հաստատակամութիւն էր ցոլում, որ գիտնականը մերժել չը կարողացաւ...

Լաւ. եկէք։

Գ.

Մի տեղացի հայ կալածատէր, վեց գիւղացի և երկու ուռս զինւոր պիտի ուղեկցէին գիտնական արշաւախմբին։

Վաղ առաւօտեան բոլորն էլ դուրս եկան վանքի պարիսպներից ու բռնեցին այն բարակ շաւիղը, որ

ձգւում էր Մասիսի արեւմտեան լանջով։ Բեռները տանում էին ձիերով։

Երկար ժապաւէնի պէս սողում էր կարաւանը դէպի վեր։ Շաւիղը մէկ կորչում, մէկ նորից երևում էր. վերջապէս բոլորովին անհետացաւ։ Ճամփորդները երբեմն իջնում էին մեծ ու փոքր ձորակներ և նորից մագլցում ժայռերով, բայց շարունակ ընթանում էին դէպի վեր, դէպի վեր։ Սարկաւազը թեթեւ քայլում էր գիտնականների կողքին, որոնք ամեն րոպէ կռնում էին՝ որեւէ քար, բոյս կամ կենդանի գետնից վերցնելու համար, շարունակ չափում, դիտում և արձանագրում էին իրենց յիշատակարանների մէջ։

Անդադար առաջ էին գնում. մի քանի անգամ միայն կանգ առնւում մի պատառ բան ուտելու կամ խմելու այն սառնորակ ջրից, որ Մասիսի սառուցների տակից բղխելով կարկաչում էր այս կամ այն ձորակի յատակին։ Շտապում էին, բայց ժամերն էլ թրււում էին այնպէս արագ։

Արդէն վերջալոյս էր։ Արեւ մօտենում էր Բարդուղ լեռներին։ Ներքեւում, դաշտում, սուերները երկարանում էին, մշուշը հեռոճեպէ աչքից կլանում էր գիւղերն ու դաշտի բլուրները։ Երասխի դաւառուն մէջքի փայլը մարում էր ու վերջապէս հանգաւ. արևի շողերը այժմ խաղում էին դիմացի Արագածի թագի ցից ծայրերին։

— Նայեցէք, նայեցէք, — բացականչեց սարկաւազը, — ամբողջ դաշտը ծածկւել է մշուշով. այնտեղ գրեթէ բոլորովին խաւար է։

— Այնտեղ միշտ խաւար է, — նկատեց գերմանացի պրոֆէսորը։

Սարկաւազը ցնցւեց ամբողջ մարմնով ու լուռ հետեց Պարրոտին. շտապում էին դէպի գիշերատեղին։

Երբ ճամփորդները տեղ հասան, վերջին ճառագայթները հանգչում էին նաև սպիտակափառ Մասիսի կատարին։ Իսկոյն խաբոյկ վառեցին հետները բերած փետով, սեղան բաց արին, հանեցին հաց, պանիր, գառան սառն միս, իսկ սուրճը եփ էր գալիս կրակի վրա։

Մի քիչ յետոյ ամեն մէկը պինդ փաթաթեց իր վերարկուի մէջ՝ պառկել էին քարերի տակ բաց արած թաղիքէ փոքրիկ վրանում։ Սարկաւազն էլ՝ ս. Յակոբի վանքի վարդապետից վերցրած եպիսկոպոսի իր վրա գցած, մի կերպ կծկւել էր վրանի մուտքի մօտ։ Կողքին լսում էր յոգնած ճամփորդների մռայլիւնը, իսկ նա՝ բաշխուղը գլխին փաթաթած՝ անթարթ նայում էր պարզ աստղալից երկնքին. նրա մտքից չէին հեռանում պրոֆէսորի խօսքերը։ Նայեց ցած — Արարատեան դաշտի վրա լոյսի ոչ մի կայծ։

—Այո, մշտական խաւար է այնտեղ, — կրկնեց նա դառնութեամբ:

Սառը արեւմտեան քամին, որ սկսել էր հետզհետէ սաստկանալ և ոսկորների ծուծը թափանցել, կարծես նոյնպէս շնչում էր նրա հետ՝ «Պաւստը է...»

դ.

Լուսացաւ: Առնելով իրենց հետ միայն կարևոր հագուստներն ու մի քիչ ուտելու բան, ճամփորդները սկսեցին վերելք, վրանն ու ձիերը թողնելով գիշերատեղում:

Անցնում էին անազին քարակոյտերով, որ կարծես հսկայական ձեռքով դիզած էին իրար վրա, բարձրանում էին լարւած ուշադրութեամբ և զգոյշ. մի սխալ քայլ՝ ու վերջացաւ: Ահա և սառցագիծը. այդտեղից սկսում էր յաւիտենական ձիւնի տարածութիւնը: Գնում էին արդէն սառուցի վրայով. թէև ոտը սահում էր, սակայն շատ աւելի հեշտ էր բարձրանալ: Օդի նօսրութեան պատճառով կուրծքը լայն շունչ էր քաշում, և սիրտը աւելի արագ էր բաբախում:

Կէսօր էր արդէն և գագաթը բաւականին հեռու էր դեռ, երբ եղանակը փոխեց: Ամպերը պատում էին ճամփորդներին, սառը քամին փչում էր աղմկալի: Վտանգաւոր էր ճամփան շարունակելը:

Հասել էին տամնահինգ հազար ոտնաչափ բարձրութեան: Մի րոպէ վարանելուց յետոյ, պրոֆէսորը փորել տաւ սառուցը ու մի խաչ տնկեց մակագրութեամբ՝ որ 1827 թւին ռուսաց կայսրութեան սահմանները հասան մինչև այդտեղ:

Գիտնականը մի անգամ էլ կարօտով նայեց դէպի վեր, դէպի Մասիսի ամպամած գագաթը, որ չէր ուզում իրեն ընդունել, ու հառաչանքը կրծքի մէջ խեղդելով՝ հրամայեց նահանջել:

Ամենքի ետևից գնում էր ինքը Պարրոտը՝ զուլիւր կախ գցած, կարծես անզգայ: Սարկաւագը քայլում էր կողքին ու երբեմն թռուցիկ հայեացք էր նետում նրա դէմքին: Երիտասարդը կուզե՞նար նրան մխիթարել, բայց խօսք չէր գտնում:

— Օղաչափական գործիքն ինձ տւէք, պ. պրոֆէսոր, ես կը տանեմ, — ասաւ վերջապէս նա մեղմութեամբ:

Պրոֆէսորը գործիքը մեկնեց նրան:

ե.

Իջան նորից ս. Յակոբի վանքը: Պարրոտը չէր շտապում այնտեղից հեռանալու. յամառութեամբ սպասում էր: Իսկ եղանակը օրէ

օր վատթարանում էր: Մասիսը պաշարւած էր սե-սե ամպերով, գագաթից լսւում էր փոթորկի աղմուկն ու կայծակների զարկը, կարծես ծերունի Մասիսը զայրացած էր, որ մարդիկ յանդգնել էին ոտք դնել իր կուսական սառուցների վրա:

Մի քանի օր յետոյ, հազիւ Մասիսի ճակատը պարզւել էր, որ Պարրոտը յայտարարեց իր ընկերներին.

— Վաղը ես նորից ելնում եմ գագաթը:

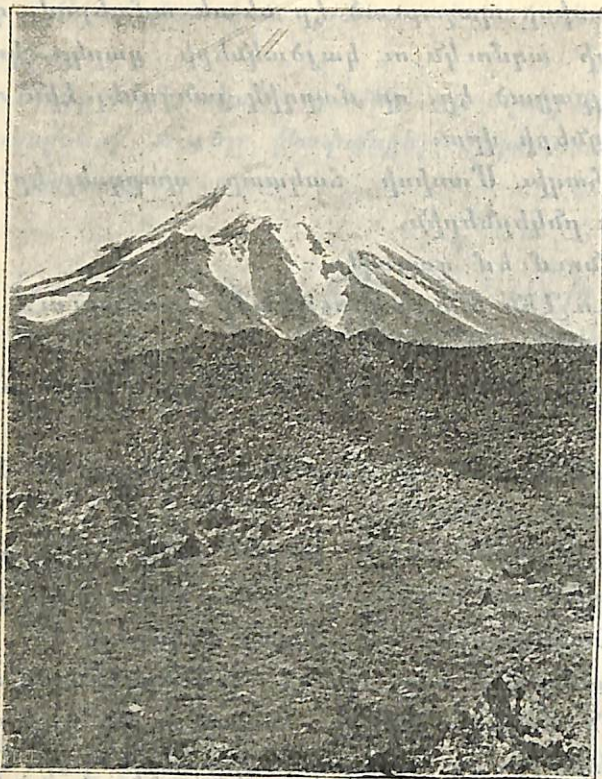
Նրա ուղեկիցները լուռ էին և այդ լուրթեամբ հրաժարւում էին նրան հետևելուց:

— Ես էլ գալիս եմ ձեզ հետ, պարոն պրոֆէսոր, — ասաւ սարկաւագը:

Սեպտեմբերի 27-ին մի նոր, աւելի սակաւամարդ կարաւան ձգւում էր նորից դէպի Մասիսի գագաթը:

Այս անգամ նրանք գիշերեցին աւելի բարձր, հէնց սառցագծի տակ, մեծամեծ քարերը ապաստան ընտրելով: Յուրտը սաստիկ էր, խարոյկի կրակն անգամ չէր տաքացնում, աչքը խփել անկարելի էր: Կէս գիշերին գագաթը նորից ամպեց և խուլ որոտի ձայներ էին լսւում: Բայց առաւօտեան առաջին ճառագայթները հազար ու մի գոյներով հրավառեցին սառցէ բիւրեղները. գագաթը բոլորովին մաքրւել էր: Հիացած և քաջալերւած՝ նրանք առաջ դիմեցին սառուցների վրայով, հասան իրենց տնչած խաչի տեղը: Ուղեկիցներից չորս գիւղացի ուժասպառ կանգ առան այնտեղ. հետևեցին միայն երկու զինւորներն և երկու ուրիշ գիւղացիները: Ողորկ սառուցի մէջ կացնով շարունակ ոտնատեղ փորելով, ելնում էին վեր: Ահա գագաթի երկու բլուրները: Ելի մի վերջին ճիգ, գրեթէ վազէվազ բարձրանում են, ու վերջապէս ամենաբարձր բլրի վրա են...

Սքանչելի տեսարան: Պարրոտը ցնծում էր: Սարկաւագը ապշած նայում էր շուրջը. լեռներ, հովիտներ: Ահա հիւսիսում Արագածը, անա ոտների տակ Փոքր Մասիսի սուր ծայրը, իսկ այնտեղ՝ հեռւում Սիփանը: Ի՞նչ գեղեցիկ գալարւում են Երասխը մի կողմից, Նփրատը միւս կողմից: Սարկաւագն ամբողջ էութեամբ զմայլւած էր, բոլոր ջղերը երջանկութիւնից թրթռում էին: Նա տարածւեց սառուցի վրա, համբուրեց նւիրական ձիւնը և յուզմունքից արտասուք էր թափում: Նա որոնում էր մի իր, մի բան այդ ձիւների մէջ, որ տանի հետը իբրև յիշատակ, բայց ոչինչ չէր գտնում: Նա պոկեց մի կտոր սառուց:

Իսկ Պարրոտը օդաչա-
փական գործիքներով
շտապով չափում էր.
բարձրությունը 16,200
ոտնաչափ էր...

Կէս ժամ յետոյ վե-
րադառնում էին նորից
իրենց գիշերատեղին:
Այդ երեկոն Պարրոտը
սովորականից աւելի էր
խօսում: Նա պատմում
էր իր ուրիշ վերելք-
ների մասին եւրոպա-
կան մի քանի մեծա-
մեծ լեռների գագաթ-
ները և թէ ինչ մեծ նը-
շանակութիւն ունեն գի-
տութեան համար այդ
ուսումնասիրութիւննե-
րը: Սարկաւազը տըր-

տում աւանջ էր դնում նրա ոգևորած ձայնին:

— Երանի՛ ձեզ, — դուրս թռաւ սարկաւազի շրթունքից:

— Լսեցէք, Խաչատուր սարկաւազ, — յանկարծ դիմեց պրոֆէսորը. —
մի՛թէ դուք, մի այդպիսի ընդունակ, եռանդուն, ճարտար երիտասարդ,
պիտի այդ կիսատ ուսումով մնաք: Ինչո՞ւ չէք գնում համալսարան:

— Տեսնում էք այն Մեծ Մասիսը. աւելի հեշտ է այնտեղ բարձրանալ:

— Այնուամենայնիւ մենք բարձրացանք: Ես ձեզ խօսք եմ տալիս,
որ դուք կը լինէք համալսարանում:

Մի տարի յետոյ Խաչատուր Աբովեանը ուղևորում էր Դորպատ.
պրոֆէսոր Պարրոտի միջնորդութեամբ կառավարութիւնը նրան ճամ-
փածախս և թոշակ էր նշանակել:

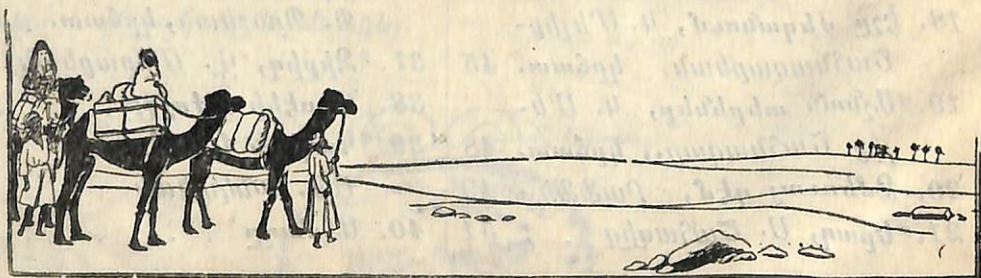

1. *Գիւղի ժամը, Յ. Յովաննիս. 3	22. Կոյրերի վարժարանը, լստ Ամիրխանի 52
2. Մի շաբաթ ծառի վրան, Վ. Փափագեան, փոփոխ. . 5	23. *Ամպերի քարւանդ, Դ. Դեմիրճեան 57
3. *Այգում, լստ Ս. Շահազադի 9	24. Երկաթուղին 57
4. Դաթուան և Պետրիկեան 9	25. *Կիւն ու աքլարը, Աթ. Խնկոյեան 60
5. *Գինի, Վ. Միրաքեան . . 15	26. Խորթ եղբայրս, Ա. Անտրոնեան, կրճատ. 61
6. Փոքրիկ նաւաստին . . . 16	27. *Սասունցի Դաւիթ կոիւր 67
7. *Նաւավար Ա. Ժառ., փոփ. 19	28. Հայերէնի առաջ. ուսուց. 75
8. Գիթ Մարէ 20	29. *Անգրագէտ, Սիրակովի, Թարգ. Յ. Յովաննիս. կրճ. 78
9. *Սասունցի Դաւիթը և Կոզմազին 21	30. Դարա-խանում, լստ Մամին-Սիբիրեանի 69
10. Ծննդուկ, Տուրգենևից . 26	31. *Ջրահեղձը, Պուշկին . . . 84
11. *Սարերի արքան, Թարգ. Ա. Ժառուրեան . 27	32. Զմեռ, Խ. Աբովեան . . . 86
12. Գերի արծիւը. Դոստալեանի 28	33. *Պարզկայ գիշեր, Ա. Իսահակեան 87
13. *Արծիւ, Դ. Դեմիրճեան . 30	34. Գիւրը 87
14. Ապարանի գոմէշը . . . 31	35. *Կոխ 93
15. *Աշունը սարերում, Վ. Միրաքեան 38	36. Բարեկենդան, Պ. Պոռեան, կրճատ. . . . 95
16. Բոբը 39	37. *Ջիրիդ, Վ. Միրաքեան . 99
17. *Փոթորիկ, Ա. Ժառուրեան, փոփոխ. 45	38. Նաբէկի նոյզը 100
18. Էջը մեզանում, Կ. Մելիք- Շահնազարեան, կրճատ. 45	39. *Կաղնին և եղէգը, Աթ. Խնկոյեան 101
19. *Աշնան տերեւեր, Կ. Մե- լիք Շահնազար., կրճատ. 48	40. Անմաղը 102
20. Զմեռայ դէմ, Րաֆֆի. 49	
21. *Երազ, Ս. Շահազադ . . 51	

41. *Արտաւազդ,	59. Եղջերուն	136
Յ. Յովնանիս., կրճատ. 104	60. *Քոչ, վ. Միրաքեան . .	138
42. Հսկայ փեթակը	61. Ագռաւների յարձակումը,	
43. *Քրտինք,	Ծ. Տէր-Նիկողոսեան . .	141
Ա. ծատուրեան, փոփոխ. 107	62. *Համերգ	142
44. Քրիստափոր Կոլումբոս .	63. Արտը՝ վ. Փափագեան .	142
45. *Զիւնը հալաւ,	64. *Անձրեւ,	
Աթ. Խնկոյեան	Կ. Մ. Շահնազար., փոփ. 144	
46. *Գարուն, Գ. Մեսեան .	65. Յովհան Գուտենբերգ .	145
47. Շէկօն ու Մարալը,	66. *Քուն, Ա. Իսահակեան .	148
Ա. Անարոնեան, կրճատ. 114	67. Տպարանում	148
48. *Վեր կաց, գեղջուկ,	68. *Լօռեցի Սաքօն	156
Ծ. Կուրդինեան, կրճատ. 118	69. Պայթիւնը հանքում,	
49. Ամենաթանկագին բանը	Հ. Մելիք. Հայկազեան .	159
50. Ողջոյն քեզ,	70. *Գիշեր, Ս. Շահագիզ .	163
Ա. ծատուրեան, կրճատ. 119	71. Թշնամիները	163
51. Նախրապան Մանուկը,	72. *Անիծած հարսը	165
Պ. Պոռշեան, կրճատ . .	73. Անիի աւերակները,	
52. *Զատիկ, ըստ Յ. Յովնան.	Խ. Աբովեան	166
53. Մեր պարտէզը,	74. *Աւերակում	167
Ծ. Տէր-Նիկողոսեան . .	75. Խնքնուս մեքենագէտը .	168
54. *Գետակն ու աղբիւրը,	76. *Լօռու ձորը	172
Դ. Դեմիրճեան	77. *Հովիւ	173
55. «Գրողի մեքենան» . .	78. Առաջինն ու վերջինը,	
56. *Համբարձում	ըստ Սերմացանի . . .	173
57. Երասխի վրայով,	79. *Ամառ գիշերը գիւղում .	176
վ. Փափագեան, կրճատ. 130	80. Քինաքինա	177
58. *Մի երգ կայ մանկուց,	81. *Կալ, ըստ Ե. Կոստանեանի	183
ըստ Ռիւկկերտի	82. Վերելքը	184

Մեր հեղինակութիւնները, մեր մշակած ժողովրդական նիւթերը, մեր
թարգմանութիւններն ու փոխադրութիւնները ստորագրութիւն չեն կրում:

H A P M
4-269

Լ Ո Ւ Ս Ե Ր Ե Ր

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ.	30 Կ.
ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.	45 Կ.
ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.	55 Կ.
ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.	65 Կ.

Դիմել՝ Тифлисъ· Бебутовская, 25 Ст. Лисиціану

2017

3689

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0062319

	Aprm.
	4-265/a